

İRŞAD KƏRİMLİ

Kərimov İrşad Abdul oğlu 1946-cı ildə Göyçay rayonunda anadan olmuşdur. 1966-cı ildə Göyçay Kənd Təsərrüfatı Texnikumunu, 1971-ci ildə Azərbaycan Xalq Təsərrüfatı İnstitutunu fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. 1979-cu ildə namizədlik dissertasiyası müdafiə edərək itisad elmləri namizədi, 1994-cü ildə isə doktorluq dissertasiyasını müdafiə edərək iqtisad elmləri doktoru elmi dərəcəsini almışdır.

1997-2000-ci illərdə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetində, 2003-cü ildən hal-hazırədək Azərbaycan MEA-nın İqtisadiyyat İnstitutunda İxtisaslaşdırılmış Müdafiə Şurasının üzvüdür. Ümumi elmi-pedaqoji stajı 35 ildir. 1977-ci ildən Azərbaycan Dövlət Dillər Universitetində baş müəllim, dosent, professor vəzifələrində işləmişdir. 10 ilə yaxındır ki, Azərbaycan Beynəlxalq Universitetinin "Beynəlxalq İqtisadi Əlaqələr" kafedrasının müdürüdür. Çoxlu sayda elmi məqalələrin, tezislərin, monoqrafiyaların, dərs vəsaitlərinin və s. müəllifidir. Onun "Milli iqtisadiyyatın əsasları" kursu üzrə azərbaycan dilində (dos. N.M.Süleymanovla birgə) yazdığı ilk dərslik (Bakı, ABU, 2001, 307 səh.) oxucular tərəfindən yaxşı qarşılanmış, ali məktəblərin müəllim və tələbələrinin diqqətini daha çox cəlb etmişdir.

The background of the cover is a composite image. It features an aerial photograph of a city harbor, likely New York City, showing the Hudson River, the Manhattan skyline, and a large industrial port area with numerous piers and ships. Overlaid on the left side of this image is a portion of a satellite map of the Earth, showing landmasses in green and yellow and oceans in blue. The title is written in large, bold, red capital letters with a black outline and a slight 3D effect.

DÜNYA İQTİSADİYYATI

BEYNƏLXALQ TİCARƏT
MALİYYƏ VƏ İNKİŞAF

Tərcümə edən:

İ.A.KƏRİMLİ

Kitab Azərbaycan Beynəlxalq Universitetinin
köməyi ilə buraxılmışdır. Bakı, “CBS”, 2006

Fişer S., Dornbuş R., Şmalenzi R.

İqtisadiyyat dərslisinin VIII hissəsi

Vəsait dünya əhəmiyyətli məşhur Amerika iqtisadçılarının dünyada daha çox populyarlıq qazanan dərsliyindən tərcümə edilmişdir. Vəsaitdə dünya iqtisadiyyatının beynəlxalq ticarət, maliyyə sferaları daha dərinlən təhlil edilir, muasir tələblər baxımından ümumiləşdirmə aparılaraq dünya inkişafının, o cümlədən inkişaf etməkdə olan ölkələrin mövcud vəziyyəti, real imkanları və perspektivləri açıqlanır. Vəsait asan başa düşülən üslubda yazılmış, zəngin tərtibatla şərh olunmuşdur.

MÜNDƏRİCAT

Ön söz	7
Giriş	10
I BÖLMƏ. Beynəlxalq ticarət və tədiyyə balansı	13
1.1. Beynəlxalq ticarətin strukturu	15
Beynəlxalq ticarətin həcmi necə müəyyən olunur?	16
Kim kimlə ticarət edir? Nə ilə ticarət	16
edir.....	18
Ticarətin strukturları.....	22
Ticarət siyasətinin problemləri.....	
1.2. Tədiyyə balansı	25
Cari əməliyyatlar balansı.....	25
Xalis xarici aktivlər.....	28
Kapitalların hərəkəti balansı.....	29
1.3. Tədiyyə balansı və dövlətin müdaxiləsi	31
Tədiyyə balansına nümunə.....	32
Mərkəzi banklar və tədiyyə balansı	34
Xülasə.....	38
II BÖLMƏ. Beynəlxalq ticarətdən qazanc və onunla	
əlaqədar problemlər	41
2.1. Müqayisəli üstünlük və ticarətdən qazanc	42
Azad ticarətdə kim istehsal edir və nə istehsal olunur?..	42
Ticarətdən qazanc.	49
Bir çox mallarla ticarət.....	50
2.2. İstehsal amilləri ilə təminatda fərqlər	52
Kapitalla silahlanmada fərqlər.	52
İstehsal amilləri ilə təminat və ticarətin strukturu	

haqqında bəzi məlumatlar.....	54
2.3. Tariflərin iqtisadiyyatı.....	55
Azad ticarətdə tarazlıq.....	56
Tariflərin mövcudluğunda tarazlıq.....	57
Tarif: itgilər və qazanclar.....	58
2.4. Tariflərin xeyrinə dəlillər.....	61
Əsas və əlavə dəlillər.....	63
Ucuz xarici əmək.....	65
Xarici subsidiyalar və dempinq.....	66
Milli bazar üzərində hakimiyyətin istifadə etdiyi vasitələr.....	67
Milli müdafiə.....	68
2.5. Ticarət siyasətinin digər növləri.....	71
Kvotalar.....	72
Qeyri-tarif maneələr.....	73
Subsidiyalaşmış ixrac.....	74
2.6. Himayəçiliyin mövcudluğu	75
Himayəçiliyin tarixi.....	76
Siyasət, iqtisadiyyat və himayəçilik.....	78
<i>Xülasə.....</i>	<i>81</i>
III BÖLMƏ. Valyutanın mübadilə kursları və beynəlxalq maliyyə	84
3.1. Valyuta bazarı.....	85
3.2. Sərbəst floating (üzmə) şəraitində valyuta kursları ...	87
3.3. Qəti müəyyən olunan kurslar.....	90
Qızıl standart.....	90
Qızıl standartda tədiyyə balansının uyğunlaşması.....	91

Təcrübədə qızıl standart.....	95
3.4. Təcrübədə qəti müəyyən edilən valyuta kursları: balanslaşdırılmış tədiyyələr və devalvasiya.....	96
Tənzimlənən kurslar və dollar standartı.	97
Sterilləşmə	99
Devalvasiya.....	100
Valyuta kursunun alternativ sistemi.....	103
3.5. Kapitalların axını və idarə olunan floating-ə keçid....	105
3.6. Möhkəm kursların kəmiyyətini müəyyən edən əsas amillər.....	111
Ahçılıq qabiliyyətinin bərabər nisbətə qurulması (AQBNO).....	111
Ticarətdə tərəddüdetmə və valyuta kursu.	114
Sikl xarakterli tərəddüdetmə.	115
Faiz dərəcələrində fərqlər və kapitalların axını.	116
Dövlətin müdaxiləsi və “çirkli floating”.....	119
3.7. Qəti müəyyən edilən və çevik kursların müqayisəsi	120
Dəlillər.	120
Daha geniş baxış.....	122
Xülasə.....	124
IV BÖLMƏ. Dünya iqtisadiyyatında inkişaf etməkdə olan ölkələr.....	127
4.1. Dünya gəlirlərinin bölgüsü.....	128
1960-1995-ci illərdə tərəqqi.....	129
Yeni beynəlxalq iqtisadi qayda.....	130
4.2. Beynəlxalq ticarətdə Cənub ölkələri (LDC).....	132
Dünya iqtisadiyyatında kimlər var: BVF	133
Dünya Bankı və ya Beynəlxalq Yenidənqurma və	

İnkişaf Bakı.....	134
Xammallarla ticarətdə problemi.	136
Qiymətin sabitləşdirilməsi üzrə təkliflər.	141
4.3. Sənaye malları ilə ticarət.....	145
Sənayeləşdirmə.	146
Yeni sənaye ölkələri (NİC).....	147
Yeni himayəçilik.....	150
4.4. Beynəlxalq kreditləşmə və borc böhranı.....	151
Cari tədiyyə balansının maliyyələşməsi.....	151
Borc böhranı.....	153
4.5. İnkişafa kömək.....	158
İnkişafa kömək və borclu ölkələr	160
Kömək və miqrasiya problemi.....	162
<i>Xülasə</i>	164

ÖN SÖZ

Vəsaitin xüsusiyyətləri

Dünya miqyasını əhatə edən, daim dəyişən və işləyən iqtisadi mexanizm olmaq etibarı ilə çevik sistemli qlobal iqtisadiyyat hələ ki, dünyada formalaşmamışdır. Yəni «dünya iqtisadiyyatı» bir anlayış, termin kimi beynəlxalq leksikonda işlədilməsinə baxmayaraq, real dünyada onun bütöv iqtisadi mexanizm, qlobal iqtisadi sistem kimi formalaşmasına hələ çox vaxt lazım gələcəkdir. Lakin ümumdünya təsərrüfatı, dünya təsərrüfat sistemi, beynəlxalq iqtisadiyyat kimi sistemlər nəinki anlayışlar, hətta müasir dünyanı əhatə edən real təsərrüfat sistemləri olmaq etibarı ilə inkişaf edir. Bu mənada ümumdünya təsərrüfatı, yaxud dünya təsərrüfat sistemi ilə dünya iqtisadiyyatını eyniləşdirmək, bütün dünyanı əhatə edən qlobal miqyaslı, vahid sistemli iqtisadi əlaqələr mexanizminin, yəni dünya iqtisadiyyatının fəaliyyət göstərməsi fikr ilə də razılaşımaq olmaz.

Fikrimizcə, dünya miqyasını əhatə edən, vahid sistemli iqtisadiyyat dünyada hələ ki, formalaşmasa da, hər halda onun ən vacib tərkib elementləri dünyanın bu və ya digər ərazilərində dünya iqtisadiyyatının regional blokları kimi formalaşmış inkişaf etməkdədir. Bunların sırasmda miqyasma, integrasiyalaşma səviyyəsinə və səlahiyyət dairəsinə görə üç iqtisadi blok diqqəti daha çox cəlb edir. Bunlar Avropa İttifaqı (Aİ), Şimali Amerika ölkələrimin Azad Ticarət Assosiasiyası (ŞAATA) və Cənubi Şərqi Asiya və Sakit Okean hövzəsi Ölkələrinin İttifaqıdır (CŞASOI).

Dünya iqtisadiyyatı sisteminin sadəcə tərkib elementləri hesab olunan həmin iqtisadi integrasiya bioklarının mürəkkəbliyi, onların beynəlxalq standartlara uyğunluğu həmin elementlərin blokdaxili və bloklararası istiqamətdə birləşmə-

sindən yaranacaq dünya iqtisadiyyatı sisteminin nə qədər yüksək səviyyəli global iqtisadi mexanizm olacağını göstərir.

Təsadüfi deyildir ki, inkişaf etməkdə olan ölkələr qrupuna daxil olan güclü iqtisadiyyatlı Türkiyə bu və ya digər standartlara cavab verə bilmədiyi üçün 25 ildən çoxdur ki, Aİ-na daxil ola bilmir. Hətta İngiltərə kimi güclü iqtisadiyyata və siyasi nüfuz dairəsinə malik olan sənaye ölkəsi Aİ-na yalnız XX əsrin 80-ci illərinin əvvəlində daxil ola bildi. Həmin əsrin 90-cı illərində Şərqi Avropada postsosialist və SSRİ məkamından ölkələrin ayrılaraq təcridləşməsi Aİ-na daxil olmaq arzusunda olan yeni namizədlərin sayını artırdı. Hazırda namizədlərin vaxt etibarı ilə növbəlilik qrafiki müəyyənlanmış, onların Avropa iqtisadi inteqrasiya blokunun standartlarına cavab verə bilən iqtisadi və sosial inkişaf göstəriciləri ekspertlərin diqqət mərkəzindədir.

Belə hallar yuxarıda qeyd etdiyimiz digər regional iqtisadi inteqrasiya bloklarında da baş verdiyindən nəinki bloklar daxilində, habelə bloklar arasında da inteqrasiyaləşmə prosesinin baş verə bilməsi zərurətini doğurur, dünya miqyaslı iqtisadiyyata doğru meyl güclənir.

Dünya miqyaslı iqtisadiyyat isə daim dəyişməkdə olan, hərəkət edən mürəkkəb sistem olduğundan, onda yalnız ümumdünya proseslərinin, o cümlədən sahibkar kapitallarının üzvü qovuşmasına əsaslanan beynəlxalq məhsuldar qüvvələrin qloballaşması prosesi gedir. Başqa sözlə, XX əsrin ikinci yarısından etibarən global iqtisadi kompleks kimi başa düşdüyümüz aparıcı regional iqtisadi inteqrasiya blokları dinamik qarşılıqlı əlaqədə olan müxtəlif sferaların və səviyyələrin birliyi kimi formalaşır. Belə formalaşma prosesi dünya iqtisadiyyatının bütöv olan canlı sisteminin yaradılmasına doğru gedir. Həmin canlı sistemin konstruksiyası olmaq etibarı ilə dünya bazarı müstəsna rol oynayır.

Çoxölçülü dinamik sistemin qeyd edilən səviyyələri və sferaları zaman və məkan aspektində bərabər olmayan intensivliklə inkişaf edir. Başqa sözlə, müxtəlif zaman kəsiyi müddətinə və dünya regionlarının coğrafi lokallaşmasına görə bu və ya digər sferaların kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri, informasiya və texnologiyalar bazarı dünya iqtisadiyyatının formalaşmasının həlledici sferasını təşkil edir. Formalaşmanın həlledici səviyyəsində isə çoxsaylı, müstəqil bazar subyektlərini özündə birləşdirən transmilli korporasiyaların (TMK) fəaliyyəti dayanır. Transmilli korporasiyalar (TMK) və transmilli banklar (TMB) dünya iqtisadiyyatının əsas struktur yaradan amilinə çevrilir. Transmilli kapitallar formalaşdığı ölkənin hüdudlarından kənarda global səviyyədə fəaliyyət göstərir, dünyanın ayrı-ayrı regionlarında müqayisəli üstünlükdən geniş istifadə edərək məhsuldar qüvvələri, ixtisaslaşmış istehsal sahələrini yerləşdirir.

İrşad Kərimli

GİRİŞ

Xarici iqtisadi əlaqələrdə ticarət kapitalının nüfuzu və səlahiyyət dairəsi durmadan artır. Eyni zamanda həmin əlaqələrin maliyyələşdirilməsi üçün borc kapitalının yüksək sürətlə hərəkət etməsi milli iqtisadiyyatlarla müqayisədə xarici iqtisadi sferanı daha yüksək sürətlə inkişaf etdirir. Nəticədə bir tərəfdən xarici ticarətin artımı istehsahn artımını, digər tərəfdən isə valyuta-kredit münasibətlərinin inkişafı istehsalıa ticarətin birgə inkişafını qabaqlamışdır.

Hazırda borc kapitalı dünya bazarının və dünya təsərrüfat sisteminin mərkəzi elementlərindən birinə çevrilmişdir. Beynəlxalq hesablaşmalar bankının verdiyi qiymətə görə 2000-ci ilin axırına dünya kredit bazarının gündəlik ümumi dövriyyəsi 1400 milyard dollar təşkil etmişdir. Bu ümumdünya məhsulu (ÜDM) artımının gündəlik səviyyəsindən 15 dəfə çoxdur. Dünya kredit bazarı dünya iqtisadiyyatının formalaşmasını sürətləndirir, ölkələrarası iqtisadi əlaqələrin çevikliyini artırır. Lakin bir çox kredit sövdələşmələri daha çox qazanc götürmək xarakterində olduğundan milli iqtisadiyyatların real tələbatını ifadə edə bilinir. Bu isə ayrı-ayrı dövrlərdə beynəlxalq iqtisadi əlaqələrdə qeyri-sabitlik yaradır. Dünya maliyyə bazarı milli iqtisadiyyatları dəfələrlə təhlükəli əməliyyatlar sferasına atmış, onları bir növ ciddi «iqtisadi sınağa» çəkmişdir.

Keçən əsrin 80-ci illərində ümumdünya təsərrüfatında baş verən beynəlxalq borc böhranı gözlənilməz hadisə kimi xarakterizə olunur. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin əksəriyyəti borclar üzrə ödəmələri vermək imkanına malik olmadıqlarını göstərmişlər. İqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə sənaye ölkələri ilə inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında fərq sürətlə

artır. Dünya iqtisadi sisteminin müasir iqtisadi inkişaf səviyyəsində yaranan nəhəng parçalanma həmin sistemin struktur tarazlığına, dünya istehsalının səmərəliliyinin artımına uyğun gəlmir. XX əsrin axırlarında qərb ölkələrinin transmilli korporasiyaları (TMK) və transmilli bankları (TMB) – inkişaf etməkdə olan ölkələrdən əldə etdikləri gəlirlərlə müqayisədə çox az həcmdə həmin ölkələrə investisiya qoymuşlar. Çünki sənaye ölkələrinin korporasiyaları həmin vaxtda özlərinin iqtisadi inkişafını maliyyələşdirmişlər.

Dünya iqtisadiyyatının bu və ya digər problemləri: xüsusən, beynəlxalq ticarət, beynəlxalq maliyyə, kredit və valyuta məsələləri, milli iqtisadiyyatların inkişaf problemləri dünya iqtisadiyyatına ciddi təsir edir.

Oxucuların diqqətinə təqdim edilən dərs vəsaiti ABŞ-m və dünyanın bir çox ölkələrinin universitetlərində çox populyarlıq qazanan, tanınmış Amerika iqtisadçıları S.Fişer, R.Dorunbus və R.Smalenzi tərəfindən yazılan iqtisadiyyat dərsliyinin 8-ci hissəsindən tərcümə edilərək tərtib edilmişdir. Bu dərs vəsaiti dünya təsərrüfatının iqtisadi həyatında baş verən əsas hadisə və prosesləri öyrənir və izah edir.

Birinci bölmə giriş məsələlərin öyrənilməsinə həsr edilir, burada beynəlxalq ticarətin müxtəlif formalarının şərhinə, eyni zamanda müxtəlif milli valyutalarda ödənişlərin maliyyələşdirilməsinin müəyyən edilməsinə geniş yer verilir.

İkinci bölmə beynəlxalq ticarətlə əlaqədar ölkələrin əldə etdikləri qazancın nəzəri müddəalarını özündə birləşdirir. Bu bölmənin giriş mövzuları beynəlxalq ticarət təcrübəsində qarşıya çıxan problemlərin həll edilməmə, ticarətdən götürülən gəlirlərin çoxaldılmasına kömək edən amillərin əvvəlcədən müəyyən edilməsinə imkan yaradır.

Üçüncü bölmə beynəlxalq maliyyəyə və valyutaların mübadilə kursuna həsr edilir. Bu beynəlxalq valyuta – kredit sferasının gözəgörünməz sirli iş prinsiplərinə nüfuz etməyə imkan verir. Hər üç bölmə dünya dövlətlərini və onların əhalisini gündəlik həyatda daha çox maraqlandıran, lakin gələcək dövrün önəmli prosesləri sayılan bir çox beynəlxalq iqtisadi problemlərin tələbələr tərəfindən öyrənilməsinə imkan verir.

Dördüncü bölmədə müasir dünya iqtisadi sistemində inkişaf etməkdə olan ölkələrin tutduğu yer şərh edilir. Həmin ölkələrin hamısı özləri üçün ümumi olan, problemlərlə qarşılaşırlar. Ümumi problemlərin çoxu xammal ixracı ətrafında formalaşır, onlar isə özünün həllini tələb edir. Hər bir ölkənin özünəməxsus spesifik daxili problemləri olan kapital çatışmazlığı araşdırılır. Bunların sırasında insan kapitalının, maddi kapital kimi istehsal amillərinin inkişaf etməkdə olan ölkələrdə məhdud resurslar xarakteri alması şərh edilir. Bu isə xarici borcların geniş miqyaslı dünya müstəvisində araşdırılmasına imkan verir. Yəni məhdud resurslar dünya iqtisadiyyatında yaranan borc probleminin təhlili ilə əlaqələndirilir, həmin problemin mümkün yollarının tapılması ilə nəticələnir.

İrşad Kərimli

I BÖLMƏ

BEYNƏLXALQ TİCARƏT VƏ TƏDİYYƏ BALANSI

Bütün dünyada beynəlxalq ticarət gündəlik həyatın tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Amerikanlar yapon avtomobillərindən istifadə edir, fransızlar şotland viskisi içir, isveçrəlilər fransız pendiri yeyir, kanadalılar Koreya kompüterlərini idxal edir, italyanlar Liviya neftini idxal edir, ruslar isə Amerika buğdasını ahrlar. Eyni bir ölkənin və ya müxtəlif ölkələrin bazar subyektləri arasında ticarət sövdələşmələrinin iki mühüm xüsusiyyətini fərqləndirmək lazımdır.

Əvvəla, beynəlxalq ticarətdə iştirak edən firmalar və istehlakçılar müxtəlif ölkələrdə yaşayırlar. Bu mənada beynəlxalq ticarət anlayışının öyrənilməsində qarşıya çıxan birinci suala, ümumilikdə beynəlxalq ticarətin dünya iqtisadiyyatında necə yer tutmasına cavab verilməlidir. İkincisi, eyni bir ölkənin ayrı-ayrı regionlarının adamlarının bir-biri ilə ticarət etməsinin səmərəli olmasını şərtləndirən iqtisadi səbəblərin beynəlxalq ticarətə də aid olması öyrənilməlidir. Nyu-York əhalisinin Florida ştatından qreyfrut almasının əsas iqtisadi səbəbləri onun Honq-konqdan Meksika yemişinin və toxuculuq mallarının alması ilə eynidir. Həmin səbəblər göstərilən malların qeyd edilən ərazilərdə Nyu-Yorka nisbətən aşağı xərclərlə istehsal olunmasından irəli gəlir. Lakin, qeyd edilən hər iki tip sövdələşmənin siyasi aspekti müxtəlifdir. Birinci halda sövdələşmələrdə yalnız ABŞ-in təsərrüfat subyektləri iştirak edirsə, ikinci halda isə xaricilər də iştirak edir.

Ölkələrin hökumətləri çox vaxt xarici ticarət hesabına əldə etdikləri gəlirlə öz əhalisini təmin etmək üçün beynəlxalq

ticarətə təsir etməyə səy göstərirlər. Belə iqtisadi siyasət özünün konkret nəticəsini tarif siyasətində tapır. Yəni başqa ölkələrdən gətirilən mallara vergilər qoyulur. İqtisadçılar tariflərin və xarici ticarətə nəzarət üzrə digər dövlət tədbirlərinin mövcudluğunun səbəblərini və nəticələrini çoxdan öyrənir.

Xarici ticarətin mühüm fərqləndirici cəhətlərindən biri odur ki, ticarət edən istehlakçılar və istehsalçılar müxtəlif valyutalardan istifadə edirlər. Məsələn, Amerika alıcıları yapon avtomobilinin qiymətini dollarla ödəyir, lakin həmin avtomobili istehsal edən yapon fəhlələri öz haqqlarını ienlə alırlar. Dünya iqtisadiyyatının həmin məsələləri beynəlxalq hesablaşmalar kimi mürəkkəb problemin həllini tələb edir: Müxtəlif valyutalardan istifadə edilməsində hesablaşmalar necə həyata keçirilir? Birdən çox valyutalardan istifadə edilməsi dünya resurslarının bölüşdürülməsinə necə təsir edir? Müxtəlif valyutaların dəyişmə kursu necə müəyyən edilir? Yapon ieni və ya fransız frankını almaq üçün zəruri olan Amerika dollarının miqdarı necə müəyyən edilir? Dollara nisbətən ienin dəyərinin artması və ya azalmasının Amerika firmaları, fəhlələri və istehlakçıları üçün nə kimi əhəmiyyəti vardır?

Beynəlxalq ticarətdə müxtəlif valyutalardan istifadə edilməsi eyni zamanda müəyyən siyasi problemlər də yaradır. Hökumətə imkan vermək olarmı ki, o icarə haqqını məhdudlaşdırsın və ya kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətini müəyyən etsin, eynilə də xarici valyutanın qiymətini və ya azad bazarda valyutanın mübadilə kursunu təyin etsin? Bu və ya bu kimi digər suallar son 10 ildə ciddi mübahisələrə səbəb olmuşdur ki, həmin illərdə dolların dəyəri güclü tərəddüd etmişdir. Belə hal məhsulların idxal və ixrac qiymətlərinə və Amerika mallarının bazarına təsir etmişdir. Məsələn, artıq son üç il ərzində olduğu kimi 1987-ci ildə ABŞ dollarının Ya-

pon ieminə və Alman markasına nisbətən mübadilə kursunun dəyişməsinin davam edib-etməməsi məsələsinə iqtisadi həyatda və mətbuat səhifələrində böyük diqqət verilmişdir. İenin gələcək möhkəmliyi 1 dollara görə 100 iendən çox olmayan səviyyədə nəzərdə tutula bilər. Alman markasının möhkəmlənməsi ABŞ firmaları ilə rəqabətdə xarici istehsalçılar üçün çətinlik yarada bilər. ABŞ turistləri isə özlərinin istirahətini keçirmək üçün Yaponiya və Avropanı həddindən artıq bahalı yer hesab edirlər.

Bu mövzuda verilən ölkə üçün beynəlxalq ticarətin yekununda ifadə olunan beynəlxalq ticarətin və tədiyyə balansının strukturuna baxılmaqla əlaqədar digər məsələlərin öyrənilməsinə başlanılacaqdır.

1.1. Beynəlxalq ticarətin strukturu

Beynəlxalq ticarət haqqında danışdıqda adətən avtomobil, kompüter, buğda, ipək, pambıq və s. kimi malların ticarəti nəzərdə tutulur. Lakin diqqətlə fikir verdikdə görmək olar ki, beynəlxalq ticarət eyni zamanda xidmət dairəsində – turizmdən və əmək xidmətindən başlamış sığorta, yük daşınması və məsləhətləşmələrə dək olan prosesləri də əhatə edir. Ümumiyyətlə, ticarət nəzərdə tutulanda onu bir qədər geniş mənada – malların və xidmətlərin ticarəti kimi başa düşmək lazımdır.

Xarici ticarətin ümumi həcmi və strukturunu xarakterizə etmək üçün idxal və ixracı dəqiq müəyyən etmək lazımdır:

Ø İdxal – müəyyən ölkənin işguzar subyektlərinin xaricdən aldığı mallar və xidmətlərdir.

Ø İxrac – mövcud ölkənin işguzar subyektlərinin xaricə satdığı mallar və xidmətlərdir.

Belə müəyyən etmədə ticarət edilən yerlər deyil, insan amili, ticarət edən subyektlər diqqət mərkəzində dayanır. Əgər, Azərbaycan səyahətçisi Los-Anceles şəhərinin restoranında nahar edirsə, belə xidmətə ABŞ-ın ixracı və Azərbaycanın idxalı kimi baxılmalıdır. Əgər, Azərbaycanın «Azərreyl» voleybol komandasının Türkiyədə oynamasına görə komandaya veriləcək vəsait payının hesablanmasına Azərbaycanın ixracı, Türkiyənin isə idxalı kimi baxılırsa, bu halın özü elə türklərə və digər Avropa ölkələrinə neft məhsullarının satışına bənzəyir.

Beynəlxalq ticarətin həcmi necə müəyyən olunur

Beynəlxalq ticarətin ümumi həcmi ölçmək üçün biz bütün ölkələrin ixracını və yaxud bütün ölkələrin idxalını məbləğcə toplamalıyıq. Nəticədə, bir ölkə nə qədər idxal edirsə, hər hansı başqa bir ölkənin bir o qədər ixrac etməli olduğunu görəcəyik. Bu baxımdan əvvəlcə mallar ticarətinə, sonra isə xidmətlər ticarətinə diqqət yetirək.

Kim-kimlə ticarət edir? Nə ilə ticarət edilir?

MALLARLA TİCARƏT – Beynəlxalq ticarətin ümumi həcmində əsas yeri mallarla ticarət tutur. Bu baxımdan dünyaya mallar ixracı beynəlxalq ticarətin strukturunda həlledici rol oynayır. Cədvəl 1.1-də ayrılıqda götürülmüş illər üzrə dünya mallar ixracının həcmi, eyni zamanda ABŞ-ın ümumi milli məhsuluna (ÜMM) nisbətən faizlə müqayisəsi verilmişdir. Cədvəldən göründüyü kimi 1950-ci ildən başlayaraq mallarla dünya ticarətinin real həcmi sürətlə artır.

Cədvəl 1.1. Dünya mallar ixracının dəyəri.

	1935	1950	1970	1986
Dünya ixracı 1980-ci ildə (Mlrd.doll.)	110	209	584	1581
Dünya ixracı ABŞ ÜMM-ə nisbətən %-lə	27,7	20,3	28,2	50,2

Mənbə: League of Nations Europe's Trade, Geneva, 1941; International Monetary Fund, International, Financial Statistiks Yearbook, 1986; GATT, International Trade, Geneva, 1985-86.

Digər tərəfdən son 50 ildə dünya mallar ticarətinin həcmi dünyanın ən qabaqcıl ölkələrinin iqtisadi inkişafından sürətli olmuşdur. Bu hal hər şeydən əvvəl dünya ticarətində həm tariflərin və digər maneələrin azalması, həm də həmin ticarətdə inkişaf etməkdə olan ölkələrin xüsusi çəkisinin artması ilə izah oluna bilər.

XİDMƏTLƏRLƏ TİCARƏT - Xidmətlərlə ticarətin faktiki nəticələri bir qədər dumanlı görünür. Məsələn, Amerikalı həkim ABŞ-a gəlmiş ingilisi inüalicə edirsə, belə xidmət çox çətin ki, ixrac kimi hesaba alınmış olsun. Belə problem xidmətlər ticarətinin bütün sahəsində olsa da, hər halda maliyyə xidməti sahəsində böyük miqyasda müşahidə edilir.

Cədvəl 1.2. 1982-ci ildə dünya xidmətlər ticarəti.

	Nəqliyyat daşınma- ları	Tu- rizm	Digər xid- mətlər	Cəmi
Mlrd.doll. ABŞ	126,4	97,3	150,8	374,5
Mlrd.doll. ABŞ ÜMM nisbətən %-lə	4,0	3,1	4,8	11,8

Mənbə: Annual Report of the President of the United States on the Trade Agreements program, 1984-1985.

Cədvəl 1.2-də dünya xidmətlər ticarətinin əsas qrupları haqqında, onların konkret ildəki kəmiyyəti barədə məlumatlar verilmişdir. Dünya xidmətlər ticarətinin bəzi xarakterik xüsusiyyətlərini öyrənmək lazım gəlir.

Birinci xüsusiyyət — xidmətlər ticarətində lisenziya ödənişlərinin xüsusi yer tutmasıdır. Həmin ödəniş intellektual mülkiyyətdən istifadəyə görə, məsələn, kitab nəşri patent və ya texnologiya hüququna görə ödənişdir.

İkinci xüsusiyyət — investisiyadan əldə edilən gəlirlərə aiddir. Hazırda ABŞ xaricdə böyük kəmiyyətdə aktivlərə sahib olan xüsusi kreditordur. ABŞ-ın xaricdə olan aktivləri xarici ölkələrin ABŞ-da olan aktivlərindən olduqca çoxdur. Nəticədə ölkə investisiyadan əhəmiyyətli miqdarda xalis gəlir əldə etməklə xidmətlər ticarətində müsbət saldonu təmin edir. Meksikada isə, əksinə, investisiyadan gəlirlərin kəmiyyəti mənfidir. Meksika xarici ölkələrdən böyük məbləğdə borc götürmüş, borcun məbləği 1985-ci ilə 100 mlrd. dollar olmuşdur. Həmin borca görə faiz ödəmələri xidmətlər balansında böyük kəsirə səbəb olmuşdur. 1980-ci illərdə Meksikada, borclarla əlaqədar ciddi böhranın yaranması çətin nəticələr doğurmuşdur. Ölkə faiz ödəmələri üzrə öhdəsində olan nəhəng borcun ödənilməsinə çalışsa da, hər halda ciddi çətinliklərlə qarşılaşacaqdır.

Ticarətin strukturları

Beynəlxalq ticarətin strukturu və ölkələrin iqtisadi qruplaşması. Dünya dövlətlərinin üç əsas iqtisadi qrupuna görə ticarətin strukturunu izah etmək olar.

Birinci qrupa sənaye ölkələri daxildir. Bunlardan Qərbi Avropa, Şimali Amerika ölkələrini, Yaponiyam və Avstraliyanı (Avstraliya və Yeni Zelandiya) göstərmək olar. Bunlar dünyanın zəngin ölkələri olub, dünya istehsalı və gəlirlərinin böyük hissəsi onların payına düşür.

İkinci qrupa inkişaf etməkdə olan ölkələr daxildir. Bunlardan Çin, Hindistan, Brazilya, Cənubi Koreya, Sinqapur, Malayziyanı və s. göstərmək olar.

Üçüncü qrupa ticarətin Şərq dairəsindəki ölkələr daxildir. Bunlardan Rusiya, Polşa, Ukrayna, Baltikyanı ölkələri və s. göstərmək olar.

Cədvəl 1.3. Mallarla dünya ticarətinin strukturu
(dünya ticarətinə nisbətən %-lə)

	İxrac olunur			
	Sənaye ölkələrinə	İEOO-ə	Şərq iqtisadi sistemində	Bütün dünya
İxrac:	50,0	13,2	3,4	66,4
Sənaye ölkələrindən	15,4	6,0	1,5	22,0
Şərq iqtisadi sistemindən	5,0	2,0	5,7	10,7

Mənbə: GATT, International Trade, Geneva, 1985-86.

Cədvəl 1.3-də verilən məlumatlardan görmək olar ki, dünya ixracının 50%-i bir sənaye ölkəsindən sənayecə inkişaf etmiş digər ölkələrə gedir. Bununla əlaqədar dörd əsas xüsusiyyəti öyrənmək lazım gəlir. **Birincisi**, dünya ticarətinin böyük hissəsi sənayecə inkişaf etmiş ölkələr arasında baş verir. Həmin ölkələr dünya ixracının 65%-dən çoxunu özlərində saxlayır ki, bu da dünya gəlirlərində onların payının yarısı deməkdir. **İkincisi**, dünya ixracının təqribən 23%-i inkişaf etməkdə olan ölkələrin payına, dünya ixracının yalnız 10% keçmiş sovet blokundan ayrılmış keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin payına düşür. **Üçüncüsü**, ticarətin mərkəzində sənayecə inkişaf etmiş ölkələr durur. Bu hal ixracın, daha böyük həcmnin zəif inkişaf etmiş ölkələrdən yalnız sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin əlinə keçməsi ilə izah olunur. Məsələn, zəif inkişaf etmiş ölkələrdən inkişaf etmiş ölkələrə ixrac dünya ticarətinin ümumi həcmnin 15%-nə çatdığı halda, digər zəif inkişaf etmiş ölkələrdə həmin ölkələrin ixrac payı dünya ticarətinin yalnız 6%-ni təşkil edir.

Dördüncüsü, zəif inkişaf etmiş ölkələrin öz arasında çox da böyük olmayan ticarət həcmi göstərir ki, onların ixracının böyük hissəsini sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin istehsalında istifadə edilən xammal və materiallar təşkil edir.

Dünya mallar ixracının strukturu. Beynəlxalq ticarətin strukturunun öyrənilməsində iri mal qrupları üzrə dünya ticarətinə diqqət vermək lazımdır. Cədvəl 1.4-də həm xammalın əsas növləri (kənd təsərrüfatı məhsulları, faydalı qazıntılar və yanacaq), həm də emal sənaye məmulatları (avadanlıqlar, tikili məmulatları, polad, kimya məmulatları və s.) arasındakı fərqlər göstərilir.

Cədvəl 1.4. Dünya mallar ixracının strukturu
(ümumi ixraca nisbətən %-lə)

	1955	1973	1986
Xammalın əsas növləri	50,5	35,3	36,5
Kənd təsərrüfatı məhsulları	35,5	21,0	13,8
Yanacaq	11,2	11,3	18,5
Sənaye malları	49,5	64,7	62,5
Yol nəqliyyat vasitələri	3,6	7,3	8,2
Maşınqayırma məmulatları	21,4	33,3	35,5
Tikiş məmulatları və paltar	6,0	6,4	5,4

Mənbə: GATT, International Trade, Geneva, 1985-86.

1955-ci ildə xammal satışının payına dünya ticarəti həcmnin yarısından çoxu, 1986-cı ildə isə 36,5% düşmüşdür. Kənd təsərrüfatı xammalının satışı kəskin aşağı düşərək, 1955-ci ildə 21%-dən 1986-cı ildə 14,0% enmişdir. Bu hal sənaye malları ticarətinin sürətlə artımında, xüsusən yanacaq satışının payının artımında ifadə olunmuşdur.

Sənaye mallarının daxilində maşınqayırma məmulatları qrupu (avadanlıqlar, təyyarələr, dəzgahlar, cihazlar) eyni zamanda nəqliyyat vasitələri (avtomobillər və yük maşınları) əhəmiyyətli

dərəcədə artmışdır. Lakin inkişaf etməkdə olan ölkələrin ənənəvi ixracı olan tikiş məmulatlarının və paltarın payı əksinə olaraq nisbətən sabit qalmışdır. Maşınqayırma məmulatlarının payının artması dünya ticarətində mühüm meyllərdən biridir.

Sənaye ölkələrinin əksinə olaraq, inkişaf etməkdə olan ölkələr əsasən xammal ixracatçıları və sənaye malları idxalçıları sayılırlar. Hətta belə şəraitdə onların ixracının əhəmiyyətli hissəsini (40%) sənaye malları (tikiş məmulatları, paltarlar və s. istehlak malları) təşkil edir.

İdxal və ixracın strukturu. Dünya ticarətinin strukturunu daha dərinəndən öyrənmək üçün bir ölkənin və yaxud ölkələr qrupunun idxal və ixracının mal strukturunu aydınlaşdırmaq lazım gəlir. Bunu ABŞ, Yaponiya və Avropa təmsalında daha əyani görmək olar.

ABŞ ixracının 2/3 hissəsini sənaye malları, əsasən maşınqayırma məmulatları təşkil edir. ABŞ idxalının yarısından çoxunu xammallar, xüsusən yanacaq təşkil edir. ABŞ idxalının 30%-ni maşınqayırma məmulatları təşkil edir. Qalan hissəsini isə polad, kimya sənayesi məhsulları, tikiş malları və paltarlar təşkil edir.

Cədvəl 1.5. İxracın və idxalın strukturu (ümumi ixrac və ya idxalın həcminə nisbətən %-lə)

	ABŞ		Yaponiya		Avropa	
	ixrac	idxal	ixrac	idxal	ixrac	Idxal
Xammalın əsas növləri	25,4	27,5	2,7	73,3	24,4	40,5
Kənd təsərrüfat məhsulları	13,5	7,0	0,8	13,9	10,7	12,4
Yanacaq	4,5	15,5	0,3	43,8	8,9	19,8
Sənaye malları	69,9	10,2	96,3	25,4	73,9	58,1
Yol nəqliyyat vasitələri	9,4	16,3	23,7	0,6	9,0	6,2
Maşınqayırma məmulatları	10,9	6,8	1,6	2,3	4,7	5,3
Tikiş məmulatları və paltar	1,5	5,9	3,2	3,1	5,9	6,0

Mənbə: GATT, International Trade, Geneva, 1985-86.

Xalis sənaye ölkəsi kimi Yaponiya ticarətinin strukturu tamamilə başqadır. Yaponiya xammal idxal edir. Xammal onun idxalının $\frac{3}{4}$ hissəsini təşkil edir. Bunun 99%-i neft idxalıdır. Yaponiya sənaye malları, xüsusən maşınqayırma məmulatları ixrac edir. Avtomobil ixracının payına Yaponiyanın ümumi sənaye malları ixracının 24%-i düşür. Yaponiya iqtisadiyyatı avtomobil və yük maşınları ixracı sahəsində yüksək səviyyədə ixtisaslaşmışdır. Yaponiyada ixrac və idxalın həcmi Almaniya və Böyük Britaniya kimi nəhəng Avropa ölkələrinin ümumi milli məhsulun həcmi ilə müqayisə edilə bilər (təqribən 16% azdır).

Ticarət siyasətinin problemləri

Beynəlxalq ticarətin iqtisadi və sosial bazasının möhkəmləndirilməsində dörd mühüm faktın mövcudluğu danılmazdır:

1. Beynəlxalq ticarətin həcmi dünyanın ÜMM-na nisbətən sürətlə artır. 1986-cı ildə beynəlxalq ticarətin ümumi həcmi 2000 mlrd. dollardan çox olmuşdur ki, bu da ABŞ-in ÜMM –nün 50%-ni təşkil etmişdir.

2. Dünya ticarəti sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə cəmlənir. Həmin qrup ölkələrin daxilində bütün dünya ticarət dövrləşmələrinin demək olar ki, yarısı baş verir. İxrac zəif inkişaf etmiş ölkələrə keçir.

3. Dünya ticarəti təqribən 36% xammallardan (neft və kənd təsərrüfat məhsullarından) və təqribən 64% sənaye mallarından ibarətdir.

4. Zəif inkişaf etmiş ölkələr əsasən xammallar ixrac edir. Eyni zamanda onların ixracının 40%-ni emal sənaye məhsulları təşkil edir.

Göstərilən faktlar beynəlxalq ticarətin bir sıra problemlərini izah etməyə kömək edir. Onlar ticarət siyasətində son

illərdə xüsusilə fəallaşan problemlərin və münaqişələrin başa düşülməsinə kömək edir.

Ticarət siyasətinin **birinci qrup problemi** - xammal və materialların qiymətləri üzərində yaranır. Zəif inkişaf etmiş ölkələr əsasən xammal ixrac edib, sənaye malları idxal etdiklərindən sənaye ölkələri tərəfindən istismar olunduqlarından narahatdılar. Yəni sənaye ölkələrinin onlardan xammalı ucuz qiymətə alması, həmin xammaldan hazırlanan sənaye mallarının onlara olduqca baha qiymətə satmaları problemini hiss edirlər. Neft, pambıq, qəhvə, şəkər və mis istehsalçıları həmin malların qiymətini OPEK-in (neft ixrac edən ölkələrin təşkilatı) təcrübəsinə uyğun qaldırmaq istəyirlər. 1975-1990-cı illər ərzində neftin real qiyməti 5 dəfə artmış, digər xammalların qiyməti isə 40% azalmışdır.

Ticarət siyasətinin **ikinci qrup problemi** - sənaye ölkələri arasında ticarət ixtilafıdır. Bu sahədaxili ticarət (bir sahənin daxili ticarəti) problemidir. Məsələn, Almaniya, Yaponiya və ABŞ eyni adlı sənaye malları istehsal edir və onlarla ticarət edirlər. Bunlardan avtomobilləri, televizorları və soyuducuları göstərmək olar. Belə sahələrdən birində hansısa bir ölkə çox hallarda Yaponiya irəli sıçrayır, onun iqtisadiyyatı bir qədər məhsuldar olur, digər ölkələr nəinki, dünya və habelə özlərinin daxili bazarmda səmərəli rəqabətə girə bilmir.

Ticarət siyasətinin **üçüncü qrup problemi** - zəif inkişaf etmiş ölkələrdən sənaye mallarının ixracı çətinliyidir. Yəni zəif inkişaf etmiş ölkələr özlərində sənaye malları istehsal etməyə və onları sənaye ölkələrinə ixrac etməyə daha çox səy göstərməklə əlaqədar ziddiyyətlər qarşıya çıxır. İnkişaf etməkdə olan bəzi ölkələrdə sənayenin emal sahələrində böyük nailiyyətlər əldə edilmişdir. Belə ölkələr yeni sənaye ölkələri və ya NİC-s (bu "niks" kimi tələfüz olunur) adlanır. Bunlara

Meksika, Braziliya, Tayvan, Koreya, Sinqapur və s. ölkələr aid ola bilər. Son 20 ildə həmin ölkələrdə sənayenin zəruri sahələri sürətlə inkişaf etmişdir. Cədvəl 1.6–da inkişaf etməkdə olan ölkələrin emal məhsulları ixracının xüsusi çəkisinin artması göstərilir və mütərəqqi hal sayılır. Digər tərəfdən əgər Koreya, Tayvan kimi ölkələr özlərinin sənaye inkişafını bundan sonra da davam etdirsələr, onda yaxın 20 il ərzində onlar dünya iqtisadiyyatında nəhəng dövlətlərə çevriləcəkdir.

Ticarət siyasətinin dördüncü qrup problemi - beynəlxalq ticarət qaydalarının həyata keçirilməsi çətinliyidir. Beynəlxalq danışıqlar və müqavilələr yalnız mallar ticarəti dairəsini deyil və habelə xidmətlər ticarəti dairəsini də əhatə etməlidir. Son vaxtlar ABŞ özünün patentlərindən və ticarət nişanlarından icazəsiz istifadə edilməsinə qarşı çıxır və dövlətlərə ciddi təsirlər göstərir. Burada ziddiyyət yaradan əsas məsələ ölkələrin icazəsiz necə deyərlər “əlaltı” mallar buraxmasıdır. Belə ki, bir sıra xarici firmalara onların hökumətləri patenti olan məhsulları istehsal etməyə icazə verir. Məsələn, ABŞ-in patent sahiblərinə lisenziya ödənişləri vermədən bəzi ölkələr əlaltı onların məhsullarını buraxınaqda davam edirlər. Birləşmiş ştatlar ümüdvardır ki, ABŞ-in bankları və sığorta kompaniyaları maliyyə resurslarını satmaq üçün xarici dövlətlər öz bazarlarını onların üzünə açacaqdır.

Cədvəl 1.6. Yaponiyanın və inkişaf etməkdə olan ölkələrdən ABŞ-in idxalı (hər kateqoriyada ABŞ-in idxalına nisbətən %-lə).

ABŞ	Yaponiya		İnkişaf etməkdə olan ölkələr	
	1975	1990	1975	1990
İdxalın ümumi həcmi	14,7	20,2	29,9	34,0
Sənaye malları	22,0	27,9	17,4	26,0
Toxuculuq malları və paltar	14,5	69,0	56,0	68,2
Maşınqayırma məhsulları	36,9	37,9	10,1	18,1
Məişət elektrik cihazları	52,7	59,6	23,7	30,9

1.2. Tədiyyə balansı

Hər hansı bir ölkə ilə dünyanın qalan ölkələri arasında sövdələşmələrin təhlili üçün tədiyyə balansı adlanan hesab sistemindən istifadə edilir.

◊*Tədiyyə balansı* - bir ölkənin işguzar subyektlərinə (ev təsərrüfatları ilə, firmalarla, hökumətlə) dünyanın qalan ölkələri arasında bütün sövdələşmələrin yekununun sistemli qeydiyyatıdır.

Ölkələr arasında sövdələşmələr iki qrupa: cari əməliyyatlara və kapitalla əməliyyatlara bölünür. Həmin qruplar tədiyyə balansında, cari əməliyyatlar balansı və kapitallarla əməliyyatlar balansı kimi əks olunur.

◊*Cari əməliyyatlar balansında (çox hallarda cari əməliyyatlar hesabı da deyilir) əks olunan əməliyyatlar* - malların və xidmətlərin alışı və satışı, eyni zamanda birtərəfli iqtisadi müavinətlərdir (transfərlər). Aktivlərin alışı və satışı kapitalin hərəkəti balansında (və ya kapitahın hərəkəti hesabında) əks olunur.

Birtərəfli müavinət (birtərəfli transfer)- bir ölkənin əvəzsiz olaraq başqa ölkənin ünvanına göndərdiyi ödəmələrdir (məsələn, xarici yardımlardır).

Cari əməliyyatlar balansı

Cari balans mallarla, xidmətlərlə və birtərəfli iqtisadi müavinətlə bağlı ölkənin beynəlxalq sövdələşmələrində əldə etdiyi xalis gəlirin və ya xalis xərcin dəyərini ölçür.

Cari balans = ixracdan gəlir – idxal xərci – xərcə edilən
xalis iqtisadi müavinət

Cədvəl 1.7. ABŞ-ın cari əməliyyatlar balansı (mlrd doll).

	1980	1990
Mallar ixracı (+)	224	225
Mallar idxalı (-)	-250	-372
Xidmətlər ixracı (+)	118	152
Xidmətlər idxalı (-)	-83	-130
Xaricə birtərəfli iqtisadi yardım xalis (-)	-8	-18
Cari balans	2	-107

Cədvəl 1.7-də 1980 və 1990-cı illər ərzində ABŞ-ın cari əməliyyatlar balansı göstərilmişdir. Cari əməliyyatlar balansı aktiv (artıqlıqla) və passiv (qıtlıqla) ola bilər. 1980-cı ildə ABŞ-ın cari balansı aktiv (buna aktiv saldo da deyilir) olmuşdur. Yəni xaricə mallar və xidmətlər satışından aldığı gəlir, xaricdən mallar və xidmətlər alarkən sərf etdiyi xərclərdən çox olmuşdur. 1990-cı ildə isə cari balans passiv (buna passiv saldo da deyilir) olmuşdur. Yəni xarici malların, xidmətlərin alınmasına və iqtisadi müavinətə daha çox xalis xərclər çəkilmişdir.

Cədvəl 1.7-dən göründüyü kimi hər iki ildə Birləşmiş Ştatlar malların ixracına nisbətən malların idxalına daha çox xərc çəkmişdir. Hər iki ildə xidmətlərin ixracı onların idxalını ötmüş, xalis iqtisadi müavinətləri xaricilər ödəmişdir. 1980-cı ildə cari əməliyyatların tədiyyə balansı aktiv (müsbət) saldo ilə nəticələnmişdir ki, bu da 2 mlrd doll. olmuşdur. 1990-cı ildə isə əksinə böyük məbləğdə 107 mlrd doll. və yaxud ABŞ-ın ÜMM- nün 3,3% həcmində kəsir yaranmışdır.

Tədiyyə balansının kəsirinin maliyyələşdirmək yolları.

Belə bir sual qarşıya çıxa bilər: Cari əməliyyatlar üzrə tədiyyə balansı kəsirli olduqda çıxış yolunu necə tapmalı? Belə bir mısala müraciət edək. Fərz edək ki, bir neçə ay ərzində siz mallarla və xidmətlərlə (ərzağa, təhsilə, kitablara, həkimə) sərf etdiyiniz xərclər əmək gəlirləri və iqtisadi yardım (valideymlərinizin pul göndərişləri) növündə aldığınızdan çox olur. Yəni tədiyyə balansına görə cari əməliyyatlar üzrə balansınızın kəsirli olduğunu hiss edirsiniz.

Belə olan halda gəlirlərinizdən çox olan xərclərimizi necə ödəyəcəksiniz? Bunu yalnız bir sıra məlum yollarla etmək olar: 1) borc almaqla; 2) aktivləri satmaqla; 3) bankda olan hesabıardan pul götürməklə; 4) bankdan ssuda götürməklə; 5) qohumlardan pul əldə etməklə. Bütün bunlar sizin cari tədiyyə balansınızın kəsirini maliyyələşdirmək yollarıdır.

Əgər balansın kəsiri həddindən çoxdursa və onu maliyyələşdirməyi davam etdirə bilirsinizsə, belə halda əvvəl-axır siz öz gəlirlərinizi (çox işləməklə) və ya xərclərinizi (israfçılığa yol verməməklə) yenidən düzəltməyə məcbur olacaqsınız. Yalnız bununla cari balansın qıtlığı əsasında duran səbəblər aradan qaldırıla bilər.

Ayrıca bir şəxs üçün necədirsə bütöv ölkə üçün də cari əməliyyatlar üzrə tədiyyə balansının kəsirliyi belə izah olunur.

♦ *Cari əməliyyatlar üzrə tədiyyə balansı* - kəsirli olan ölkənin xaricdən gətirdiyi mallara və xidmətlərə və xaricə göndərdiyi iqtisadi müavinətə sərf etdiyi xərclər xaricə mallar və xidmətlər satışından götürdüğü gəlirlərin kəmiyyətindən çox olur.

Ayrıca bir şəxsiyyət kimi ölkə də cari tədiyyə balansının kəsirini maliyyələşdirməlidir.

◊ Ölkə cari tədiyyə balansının kəsirinin aktivlərini xaricilərə satmaqla və yaxud onlardan borc pul almaqla maliyyələşdirir.

Lakin belə maliyyələşdirmənin müəyyən həddi olur. İstifadə edilən aktivlərə tələb tükəndikdə və hər kəs kredit vermək istəmədikdə mövcud kəsirin böyüməsi onu ödəmək imkansızlığı ölkəni son nəticədə öz tədiyyə balansını yenidən düzəltməyə məcbur edir. Bu iki yolla: ya xaricdən daxil olan vəsaitləri artırmaq vasitəsi ilə, ya da öz xərclərini ixtisar etmək hesabına edilə bilər.

◊ Ölkə xarici xərclərini ixtisar etməklə və ya xaricə mallar və xidmətlər satışından gəlirlərini artırmaqla cari tədiyyə balansını düzəldir.

Ölkənin cari tədiyyə balansının müsbət saldoya və ya kəsirli olmasından asılı olaraq onların mülkiyyətlərində olan xarici aktivlərin ümumi dəyəri dəyişir. Bu baxımdan ölkənin xalis xarici aktivləri məsələsinin öyrənilməsi qarşıya çıxır.

Xalis xarici aktivlər

Əgər ölkənin cari əməliyyatlar üzrə tədiyyə balansı kəsirlidirsə, həmin kəsir necə olursa olsun maliyyələşdirilməlidir. Maliyyələşdirmə bir neçə formada edilə bilər: a) ölkənin təsərrüfat subyektləri başqa ölkənin banklarından borc götürməklə; b) ölkə xaricdə sahib olduğu (məsələn, Taylanddakı fabriklərinin) aktivini xaricilərə satmaqla; c) xarici işgüzar subyektlərə daşınmaz əmlaklarını satmaqla. Bütün həmin sövdələşmələr ölkənin xalis xarici aktivlərinin ixtisarına gətirib çıxarır.

◊ Xalis xarici aktivlər bir ölkənin təsərrüfat subyektlərinin sahib olduqları xarici aktivlərin xaricilərin həmin ölkədə sahib olduğu aktivlərdən artıqlığıdır.

Xalis xarici aktivlər cari tədiyyə balansı ilə kapitalların hərəkəti balansı arasında əlaqə yaradır. Aktivlərə aşağıdakılar daxildir: a) səhmlər; b) istiqrazlar; c) bank hesabları; ç) daşınmaz əmlaklar; d) bədii dəyərlər; e) korporasiyaların bir-başə mülkiyyəti.

Adətən ölkələrin xarici aktivlərinin artımı onun cari tədiyyə balansının müsbət saldosunu müəyyən edir və aşağıdakı bərabərliyi doğrurur.

$$\begin{array}{l} \text{Cari tədiyyə} \\ \text{balansının müsbət} \\ \text{saldosu} \end{array} = \begin{array}{l} \text{xalis xarici} \\ \text{aktivlərin artımı} \end{array}$$

Bərabərliyə əsaslanaraq demək olar ki, cari tədiyyə balansının kəsiri xalis xarici aktivlərin azalınası kəmiyyətinə bərabərdir. Əgər ölkə, xaricə satdığına nisbətən daha çox mallar və xidmətlər alırsa, onda belə ölkənin cari tədiyyə balansı kəsirli olacaqdır. Cari tədiyyə balansı hökmən maliyyələşməlidir, bu isə ölkənin xalis xarici aktivlərinin ixtisar olunması deməkdir.

Kapitalların hərəkəti balansı

Bir ölkə ilə dünyanın qalan ölkələri arasında aparılan sövdələşmələrin ikinci qrupu kapitalların hərəkəti balansıdır.

◊ Kapitalların hərəkəti balansında aktivlərlə bütün beynəlxalq sövdələşmələr əks olunur.

Kapitalların hərəkəti balansında aktivlərlə ticarətdən, məsələn, xaricilərə səhmlər, istiqrazlar, daşınmaz əmlaklar, kompaniyalar satışında ölkənin əldə etdiyi gəlirlər və ölkənin xaricdən aktivlər almasına sərf etdiyi xərclər əks olunur.

$$\begin{array}{l} \text{Kapitalların} \\ \text{hərəkəti} \\ \text{balansı} \end{array} = \begin{array}{l} \text{aktivlərin} \\ \text{satışından} \\ \text{gəlirlər} \end{array} - \begin{array}{l} \text{xaricdən} \\ \text{aktivlər} \\ \text{alınması} \\ \text{xərcləri} \end{array}$$

Mallar və xidmətlər satışında olduğu kimi xaricilərə aktivlər satışı da ölkəyə xarici valyuta gətirir. Xarici aktivlərin alışı isə əksinə ölkədən xarici valyutanı aparır. Beləliklə, kapitalların hərəkəti balansı aktivlərlə bütün sövdələşmələrdən xarici valyutanın təmiz daxil olmasını göstərir.

Kapitalların hərəkəti balansı ölkənin xaricdəki aktivlərinin necə dəyişməsinə daha dəqiq və aydın göstərir. Əgər ölkənin digər ölkələrə aktivlər satışından daxilolmaları onun xaricilərdən aktivlər alınmasına sərf etdiyi xərclərdən çoxdursa, onda kapitalların hərəkəti balansı müsbət saldoya malik olur. Belə halda kapitallar ölkəyə axmağa başlayır ki, buna kapitalların xalis axıb gəlməsi deyilir. Əksinə, ölkə xaricilərə satdığı aktivlərə nisbətən xaricilərdən daha çox aktivlər alırsa, onda kapitalların ölkədən xalis axıb getməsi (kapital ixracı) baş verir və kapitalların hərəkəti balansı kəsirlə nəticələnir.

Tədiyyə balansında müsbət saldonun və kəsirin müəyyən edilməsi

Cari tədiyyə balansında və kapitalların hərəkəti balansında müsbət saldodan kəsiri fərqləndirməyin sadə qaydaları vardır.

◊ Uyğun sövdələşmələr xarici valyutanın təmiz daxil olmasına gətirib çıxarırsa, belə balans müsbət saldoya malik olur.

Ölkə xaricə satdığı mallara nisbətən xaricdən daha çox mallar alırsa, belə halda ölkə əldə etdiyinə nisbətən daha çox xarici valyuta xərcləmiş olur və cari tədiyyə balansı kəsirli olur. Əgər xaricilərə aktivlər satışı və xaricə verilən borclar son nəticədə xarici aktivlər alınmasından və kredit ödənişlərindən çox olarsa, onda ölkə kapitalın xalis axıb gəlməsi kimi xarici valyuta əldə edər və bununla da kapitalların hərəkəti balansının müsbət saldosa malik olar.

1.3. Tədiyyə balansı və dövlətin müdaxiləsi

Cari əməliyyatlar balansı ilə kapitalların hərəkəti balansını birləşdirmək yolu ilə ölkə üzrə bütünlükdə tədiyyə balansını öyrənmək lazımdır. Ölkə öz mallarının, xidmətlərinin və aktivlərinin satışından əldə etdiyi vəsaitdən çox xarici mallar, xidmətlər və aktivlər alınmasma vəsait sərf edə bilməz. Əgər bütün beynəlxalq sövdələşmələr yalnız xüsusi şəxslər və firmalar arasında aparılırsa mallar, xidmətlər və iqtisadi müavinətlərlə cari əməliyyatlar üzrə ölkənin xərcləri cari əməliyyatlar üzrə gəlirlərini ötersə, belə halda ölkə kəsirini maliyyələşdirmək üçün borc almağa və ya aktivlərini satmağa məcbur olacaqdır. Bu baxımdan cari əməliyyatlar üzrə balansın kəsiri kapitalların hərəkəti balansının müsbət saldosa da dəqiq uyğun olmalıdır ki, bütün sövdələşmələrdən əldə olunan gəlirlə bütün xərclər balanslaşsın.

Lakin ölkədə valyuta bazarının işinə xarici valyutaları alıb – satmaqla məşğul olan mərkəzi bankın müdaxilə etməsi şəraitində həmin balanslaşmaya ehtiyac qalmır.

◇ Valyuta bazarı – müxtəlif ölkələrin valyutalarının alışını və satışını həyata keçirən bazardır. Ölkənin valyuta bazasında firmalar malların və xidmətlərin idxalına və ya xarici aktivlər almağa görə ödənişləri həyata keçirmək üçün xarici pullar əldə etməyə ehtiyac duyur və xarici valyuta alıcıları olurlar. Firmalar hər hansı bir ölkədən mallar və xidmətlər idxalını və ya xarici aktivləri almağı ödəmək üçün öz valyutasını satmağı təklif edir, bununla da tədiyyələrini həyata keçirmək üçün xarici pullar almaq zərurəti yaranır.

◇ Valyutanın mübadilə kursu – bu xarici valyuta vahidinin milli valyuta vahidindəki qiymətdir, mübadilə kursu xarici valyutanın vahidinə görə milli valyutanın (məsələn dolla-

rın) kəmiyyətini ifadə edir. Məsələn, bir alman markasına görə 0,50 dollar; bir iyenə görə 0,01 dollar.

Valyuta bazarında mübadilə kursu uyğun valyutaya olan tələbə və onun təklifinə görə müəyyən edilir.

Tədiyyə balansına nümunə

Mərkəzi banklar mübadilə kursuna təsir etmək məqsədilə çox hallarda valyuta bazarında aşkar olunur. Burada mərkəzi bankın valyuta bazarına müdaxiləsini öyrənmək, həmin müdaxilənin valyutanın mübadilə kursuna təsirini aydınlaşdırmaq lazım gəlir.¹ Məsələ rəsmi rezervlərlə əməliyyatlar adlanan alqı və satqı üzərində qurulmalıdır. Mərkəzi bank valyuta bazarma müdaxilə edərkən, o, ya vəsaitlər, ya da özünün valyuta ehtiyatını, yəni xarici valyuta rezervlərini artırır.

Əgər mərkəzi bank xarici valyutada özünün rezervlərini saxlayırsa o, cari əməliyyatlar balansının kəsirini maliyyələşdirmək məqsədi ilə aktivlərin müəyyən hissəsini sata bilər. Cari əməliyyatlar üzrə balans tarazlı olan halda mərkəzi bankın xarici valyutanı satması ilə kapitalların hərəkəti balansının kəsirini maliyyələşdirə bilər. Həmin satış xarici aktivləri almaq üçün və yaxud xarici borcları ödəmək üçün istifadə edilə bilən xarici valyutanı təmin edə bilər. Əgər ölkənin cari əməliyyatlar balansı və kapitalların hərəkəti balansı müsbət saldoğa malikdirsə, onda mərkəzi bank xarici valyuta alır və özünün valyuta rezervlərini artırır.

Deməli, mərkəzi bank özünün xarici valyuta ehtiyatlarını artırırdıqda ölkənin tədiyyə balansı müsbət saldoğa malik olur. Hər cür balans xarici valyutanın xalis daxil olmasının

¹ Adətən manatın mübadilə kursu manata görə sentin miqdarına görə deyil, manatın miqdarı kimi müəyyən edilir. Əgər mübadilə kursu manata görə 0,0376 sentdirsə, o eyni zamanda dollara görə 4600 manata bərabərdir.

artımını təmin edirsə, müsbət saldoya malik olur. Əgər mərkəzi bank xarici valyuta alırsa onda cari tədiyyə balansı və ya kapitalların hərəkəti balansı və yaxud hər iki balans eyni vaxtda müsbət saldoya malik olmalıdır.

◇ Cari tədiyyə balansı kapitalların hərəkəti balansı ilə məbləğcə müsbət saldo göstərsə, bu zaman xarici valyutanın təmiz daxil olması müsbət olur, ölkənin tədiyyə balansı müsbət saldoya malik olur. Cari əməliyyatlar balansı və kapitalların hərəkəti balansı üzrə xarici valyutanın xalis daxil olması mənfi olarsa, ölkənin tədiyyə balansı kəsirli olacaqdır.

Tədiyyə balansının kəsirində mərkəzi bank özünün xarici bank rezervini ixtisar etməli olur.

Tədiyyə balansını aşağıdakı bərabərlik növündə müəyyən etmək olar:

$$\begin{array}{ccccc} \text{tədiyyə} & & \text{cari tədiyyə} & & \text{kapitalların} \\ & = & & + & \\ \text{balansı} & & \text{balansı} & & \text{hərəkəti balansı} \end{array}$$

Tədiyyə balansının müsbət saldosu göstərir ki, həm cari tədiyyə balansının və həm də kapitalların hərəkəti balansının müsbət saldoları məbləğinə bərabərdir.¹ Tədiyyə balansının müsbət saldosunun yekunu mərkəzi bankın xarici valyutanın **xalis tədarükünün**, alışının məbləğinə bərabər olacaqdır. Və əksinə, tədiyyə balansının qıtlığı mərkəzi bankın xarici valyutanın **xalis satışına** bərabər olacaqdır. Tutaq ki, ölkədə cari əməliyyatlar balansı kəsirlidir, mərkəzi bank işə satmaq üçün xarici valyutanın olmaması üzündən müdaxilə edə bilmir.

¹ əgər, məsələn, cari əməliyyatlar balansı kəsirlidirsə, kapitalların hərəkəti balansı isə müsbət saldoya malikdirsə, ölkənin tədiyyə balansı elə halda kəsirli olar ki, cari əməliyyatlar balansının kəsiri kapitalların hərəkəti balansının müsbət saldosundan çox olsun.

Yuxarıda göstərilən bərabərliyin sol hissəsini sıfıra bərabər etdikdə, cari əməliyyatlar balansının kəsiri kapitalların hərəkəti balansının müsbət saldosa bərabər olacaqdır.

$$\begin{array}{lcl} \text{cari əməliyyatlar} & & \text{kapitalların} \\ \text{balansının müsbət} & = & \text{hərəkəti balansının} \\ \text{saldosu} & & \text{kəsiri} \end{array}$$

Bərabərlik göstərir ki, iqtisadiyyata dövlət müdaxiləsinin olmadığı şəraitdə xüsusi sektorun hesabı balanslaşmalıdır. Xarici valyuta ilə hər cür ödənişlər maliyə və xidmətlər satışından, iqtisadi yardımdan, xarici aktivlərin satışından xaricə verilən borclara görə əldə edilən vəsaitlər hesabına maliyyələşməlidir. Bütünlükdə ölkədə olduğu kimi xüsusi sahibkarlar və firmalar da həmin vəziyyətdə ola bilər, özlərinin əldə etdikləri vəsaitlərdən çox xərcləyə bilər və bununla borc götürməli olar və ya aktivlərini sata bilər. Əgər heç kəs borc vermək istəmirsə, onda sahibkarlar və firmalar, yaxud ölkə istədiyi miqdarda xərcləmək imkanına malik olmayacaq və beləliklə, özünün gəlirləri ilə xərclərini bərabərləşdirməyə məcbur olacaqdır.

Mərkəzi banklar və tədiyyə balansı

Belə bir fikir vardır ki, Mərkəzi bank olmasa tədiyyə balansı problemləri də olmaz. Həmin nəzər ilk baxışdan həqiqət kimi görünür. Mərkəzi bank olmasa valyuta bazarına müdaxilə də olmaz və beləliklə tədiyyə balansının nə kəsiri nə də aktiv saldosu olmaz. Kapitalların hərəkəti balansının aktiv saldosu cari əməliyyatları maliyyələşdirməlidir. Əgər mərkəzi bank xarici valyutam almasa və satmasa, valyutanın mübadilə kursu – yəni milli pul vahidi dəyərinin xarici valyutaya olan nisbəti – avtomatik olaraq tədiyyə balansının kəsirini və ya aktiv saldosa aradan qaldıra bilən səviyyədə dura bilər.

Mərkəzi bank qarışmasa valyutanın mübadilə kursu sərbəst dəyişə bilərmi? Beynəlxalq tədiyyələri balanslaşdırmaq üçün zəruri olan səviyyəyə çatmaq olarmı? Həmin suallar günümüzün əsas strateji problemi adlanır. Ölkə öz valyutasının mübadilə kursunun dəyişməsinə nə dərəcədə imkan verə bilər və ya xarici valyuta almağa və satmağa necə müdaxilə edə bilər ki, mübadilə kursuna təsir edə bilsin və onun dəyişməsinə məhdudlaşdırma bilsin?

Belə müdaxilə üçün iki mühüm səbəb vardır. **Əvvəla**, valyutanın mübadilə kursunun dəyişməsi idxal və ixraca və eyni zamanda məhsul buraxılışma və məşğulluğa təsir edir. Ölkə güclü valyutaya malik olduqda, yəni onun xüsusi valyutasından xarici valyuta ucuz olduqda, xarici mallar nisbətən aşağı qiymətlə alınır, ölkənin öz malları xaricilərə baha satılır. Bu ölkənin ixracını ixtisar edir, onun idxalını artırır, ölkə daxilində iş yerlərinin miqdarını azaldır. Buna Yaponiyanın misalında diqqət verək: 1985-1990-cı illərdə Yapon iyenin kursu bir dollara görə 300-dən 150 iyenə düşmüşdür. ABŞ-in işgüzar subyektləri üçün yapon malları əhəmiyyətli dərəcədə bahalaşır, yapon ixracı ixtisar olmağa başlayır, bu isə Yaponiyada məşğulluğa xələl gətirmişdir. **İkincisi**, valyutanın dəyərində gedən mühüm dəyişiklik idxal və ixracın qiymətinə, eyni zamanda ölkədə qiymətlərin səviyyəsinə və inflasiyaya əsaslı təsir edir. Bu baxımdan hökumət valyutanın mübadilə kursuna əks təsir göstərmək məqsədi ilə valyuta bazarının işinə qarışır.

1980-ci illərin əvvəlinə ABŞ hökuməti tam əmin olmuşdur ki, valyutanın dəyəri hökumətin heç bir təsirinə məruz qalmadan azad bazarda müəyyən edilməlidir. Belə siyasətin nəticəsində Amerika dolları əhəmiyyətli dərəcədə möhkəmlənmiş və beləliklə də, ölkənin ixracı aşağı düşmüş və idxalı isə xoşagəl-

məz sürətlə artmışdır. ABŞ hökuməti ilk vaxtlar valyutanın mübadilə kursuna təsir göstərmək məqsədi ilə müdaxilə ideyasını müdafiə etmişdir. 1980-ci ilin axırında daha möhkəm mübadilə kursuna qayıtmaq tam real həqiqət olmuşdur.

Tədiyyə balansının böhranı. Ticarət və tədiyyə balans problemi bir çox səbəblərlə əlaqədar yarana bilər. Məsələn, xarici rəqabət nəticəsində ölkə ixrac üçün bazarını itirə bilər və ya idxal olunan malların qəfildən artması ilə əlaqədar idxala sərf edilən vəsaitləri artırmaq olar. Bu və ya digər hallarda ölkə tənzimlənmədikdə cari əməliyyatlar üzrə kəsir yaranacaq və onu maliyyələşdirmək lazım gələcəkdir.

Bu müddət ərzində maliyyələşdirmə borclar və yaxud aktivlərin satışı (xarici valyuta rezervləri də daxil olmaqla) vəsi-təsi ilə həyata keçirilə bilər. Lakin bütün hallarda ölkə həmin problemi həll etməlidir. Necə? Məsələn, ayrıca bir şəxsi götür-rək və hesab etmək ki, onun cari əməliyyatlar üzrə müntəzəm kəsiri olur. Onun iki çıxış yolu ola bilər: ya öz xərclərini ödə-mək üçün daha yüksək ödənişli iş tapmalı, ya da xərclərini ix-tisar etməlidir. Daha yüksək ödənişli iş adətən yüksək də-əmək sərfi- yüksək enerji və çox əmək intensivliyi tələb edir. Hər bir ölkədə belədir. Ölkə cari əməliyyatlar üzrə yaranan müntəzəm kəsir problemini həll etmək üçün daha çox mallar və xidmətlər satmalıdır. Buna nail olmaq üçün ölkə daha çox mallar istehsal etməyə, xərcləri ixtisar etməyə cəhd göstərmə-lidir ki, ixrac üçün daha çox vəsait qalmış olsun. Hər bir adamda olduğu kimi bütünlükdə ölkə üzrə də cari əməliyyat-lar üzrə kəsiri aradan götürmək məqsədi ilə gəlirlərlə xərclə-rin uyğunlaşdırılması tələb olunur. Bu isə ölkədə həyat səviy-yesinin aşağı düşməsinə şərtləndirə bilər. Bu səbəbdən tədiyyə balans problemi tənzimlənməsi siyasi nöqtəyi nəzərdən

populyar sayılmır və çox hallarda kənara qoyulur, bundan sonra isə tədiyyə balansının böhranı yaranır.

Tədiyyə balansının böhranı - Hökumətin cari tədiyyə balansı kəsirinin nizamlanmasının uzun müddət ərzində kənara qoyması ölkədə rezervlərin tükənməsi nəticəsində baş verir. Beləliklə, mərkəzi bankda xarici valyuta rezervləri azalır; xaricilər, xüsusən, banklar nə xüsusi şəxslərə, nə də hökumətə kredit vermək istəmir, başqa maliyyələşmə mənbələri isə yoxdur. Hadisələrin inkişaf yolu kəsildikdə əsaslı fəaliyyət göstərmək zərurəti yaranır.

Lakin tədiyyə balansının böhranı eyni zamanda hökumətin siyasətinə əhalinin inamının azaldığı şəraitdə də baş verə bilər və buna əsas səbəb ölkənin milli valyutasının qiymətdən düşə bilməsi qorxusu əsas səbəb olur. İtkidən qaçmaq və ya gəlir əldə etmək məqsədi ilə milli pulu satıb xarici valyuta almaqla möhtəkirlik edilir. Belə hal bir çox illər ərzində Meksikada özünü daha çox qabarıq göstərmişdir. Meksikanın büdcəsi və ya neftin qiyməti haqqında (Meksika nəhəng neft ixrac edən ölkədir) xoşagəlməz xəbərlər yayıldıqda hökumətə etimad azalır və Meksika pulu satışa atılır. Bu milli valyutanın mübadilə kursunun müdafiəsi üzrə Milli bankın fəaliyyətini çox çətinləşdirir. Çünki, o bir tərəfdən cari tədiyyə balansının kəsirini maliyyələşdirməli, digər tərəfdən isə özlərinin pulunu dollara çevirmək istəyən Meksika əhalisinə çatışmayan dollar satmalıdır.

Adətən hökumətlər kapitalların göstərilən tərzdə axınma çox ehtiyatla yanaşır və ümumiyyətlə, onu ləğv etməyə üstünlük verirlər. Nə qədər ki, qiymətlər üzərində nəzarət qıtlığı doğurur və qara bazarı meydana çıxarır, kapitalların axınının qarşısının alınması xarici valyutanın qara bazarını da yaradacaqdır. Bu baxımdan həmin məhdudiyyət valyutanın

mübadilə kursuna təsir etmək istəyən hökumətə qarşı etimad problemini həll edə bilməz. Daha düzgün addım valyutanın mübadilə kursunun daha real qurulmasıdır.

◇ XXI əsrə qədəm qoymaq illərində beynəlxalq iqtisadi problemlər iqtisadi inkişafın mərkəzində duracaqdır. Belə şəraitdə dünya iqtisadi əlaqələri daha güclü qarşılıqlı təsirə və qarşılıqlı şərtlənməyə məruz qalacaqdır. Dünya bazarında rəqabətə tab gətirmək, xarici rəqabət qabiliyyətli mallar istehsal etmək və xidmətlər göstərmək həyatı zərurətə çevriləcəkdir. Sual oluna bilər: Xaricilər bizim öz bazarlarımızda bizim üçün daha güclü rəqib ola bilərlərmi? Yaxşı ola bilməzmi ki, elə indidən Azərbaycanın Ali qanunverici orqam xarici rəqabətdən Azərbaycan firmalarını qoruyan qanunlar yaratsınlar?

Belə bir məlum həqiqət dərk edilməlidir ki, beynəlxalq iqtisadi əlaqələr hər bir ölkənin iqtisadiyyatının sürətli inkişafı üçün zəruri əlverişli şəraiti meydana atmışdır. Əgər həmin şəraitdən istifadə etməyi bacarsaq və onu başa düşə bilsək və eyni zamanda siyasətdə Azərbaycan iqtisadiyyatının açıq iqtisadiyyat olması həqiqətini nəzərə alsaq, bizim üçün çox yaxşı olar. Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına qovuşması əhəmiyyətli xeyir verə bilər. Hətta xarici rəqabət nə qədər güclü olarsa da özü izah edir ki, biz iqtisadiyyatımızda bəla başa gələ bilən malları xaricdən ucuz ala bilərik.

XÜLASƏ

1. 1990-cı ildə dünya ticarəti təqribən 2 trilyard dollara bərabər olan həcmə çatmışdır ki, bu da dünyanın ÜMM-nin 18%-ni təşkil edir. Dünya ticarətinin həcmi İkinci dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə sürətlə artmışdır.

2. Dünya ticarətinin əsas hissəsi sənayecə inkişaf etmiş ölkələr arasında özünə yer tapmışdır, lakin nəzərə alınmalıdır ki, həmin ticarət onların öz aralarında və onlarla qalan ölkələr qrupu arasında baş vermişdir. Bu hal sənaye ölkələrini dünya iqtisadiyyatında ən iri ölkələr (gəlirlər baxımından) saymağa imkan verir.

3. Dünya ticarətinin təqribən 40%-i əsas xammal növlərinin (faydalı qazıntılar, kənd təsərrüfatı məhsulları, yanacaq) payına düşür və 60%-i isə sənaye malları təşkil edir.

4. Müxtəlif ölkələrdə ticarətin strukturu təmamilə müxtəlifdir. İnkişaf etməkdə olan daha kasıb ölkələr ərzaq məhsulları və xammal ixrac etməyə, sənaye mallarını isə idxal etməyə meyllidirlər. Sənaye ölkələri, məsələn, Yaponiya xammallar idxal edir.

5. Tədiyyə balansının hesabı ölkənin dünyamın qalan ölkələri ilə sövdələşmələrinin sistematik hesabatını özündə əks etdirir. Cari əməliyyatlar üzrə sövdələşmələr (mallarla, xidmətlərlə və transfer ödənişlərlə) kapitalların hərəkəti üzrə sövdələşmələrdən (aktivlərin xalis satışı) fərqlənir. Tədiyyə balansı cari əməliyyatlar balansı ilə kapitalların hərəkəti balansının cəminə bərabərdir.

6. Cari tədiyyə balansının müsbət və yaxud mənfi saldosu – bu ölkənin gəlirlərinin (xaricilərə mallar və xidmətlərə satışından) onun malla və xidmətlərə görə xaricilərə ödənişlərindən üstün olmasıdır. Kapitalların hərəkəti balansının müsbət saldosu –xaricilərə xarici aktivlərin, və istiqrazların satışı məbləğinin xaricilərdən xarici aktivlərin və kreditləşmənin alınması məbləğindən üstün olmasıdır.

7. Tədiyyə balansının müsbət saldosu mərkəzi bankın xarici valyuta almasına düz mütənasibdir. Mərkəzi bank xarici valyuta-da özünün rezervlərini azaltdıqda tədiyyə balansının kəsiri yaranır.

8. Cari tədiyyə balansı kəsirli olan ölkələr aktivlərini satmaq, yaxud xaricilərdən borc götürmək vasitəsi ilə maliyyələşdirə bilər. Bundan başqa ölkə öz xərclərini və yaxud gəlirlərini korrektirovka edə bilər. Cari tədiyyə balansının davam edən kəsiri maliyyələşdirməni deyil yalnız korrektirovkayı tələb edir. Lakin cari tədiyyə balansının korrektirovkası bəhə başa gəlir. O, daha gərgin əmək və ya xərclərin azaldılmasını tələb edir. Bu səbəbdən də hökumət çox hallarda korrektirovkayı kənara qoyur ki, bu da tədiyyə balansının böhranına aparıb çıxarır.

II BÖLMƏ

BEYNƏLXALQ TİCARƏTDƏN QAZANC VƏ ONUNLA ƏLAQƏDAR PROBLEMLƏR

Bu mövzuda ölkələrin bir-biri ilə ticarət etməsinin obyektiv səbəbləri araşdırılır, beynəlxalq ticarətlə əlaqədar günün vacib məsələləri öyrənilir. Ölkələr öz aralarında ona görə ticarət edirlər ki, öz ərazilərində istehsal edə bilmədikləri bəzi malları ala bilsin, özlərində artıq olan, başqa ərazilərdə ehtiyac duyulan malları isə satsınlar. Xarici ticarət ölkəyə mallar gətirmək və ölkədən mallar göndərmək imkanını həyata keçirən mürəkkəb bir prosesdir. Beynəlxalq əmək bölgüsü beynəlxalq ticarəti şərtləndirməklə ixtisaslaşmanı və mübadiləni öz arxasınca aparır. Başqa ölkələrlə ticarət edən bir ölkə daxili tələbi ni üstələyən həcmdə müəyyən malların istehsalı üzrə ixtisaslaşır. Həmin artıq mallar elə mallara mübadilə olunmaq üçün ixrac edilir ki, ölkədə həmin mallar lazım olan miqdarda istehsal oluna bilmir və ölkənin əhalisi isə onları almaq istəyir.

Beynəlxalq ixtisaslaşma və mübadilə ölkələrin iqtisadi inkişafını iki yolla yüksəltməyə imkan verir. **Əvvəla**, xarici ticarət vasitəsi ilə müxtəlif ölkələrin xərclərindəki fərqlərdən yaranan gəlirlər aşkara çıxır. Həmin gəlirlər istehsalın özündəki fərqlərdən irəli gəlir. Yəni təbii şəraitdə, texnologiyada, xammalın və digər istehsal amillərinin əlverişliliyinin müxtəlif səviyyələrində fərqlərdən süzülüb gəlir. Məsələn, soyuq iqlimli ərazilər yun və yaxud pambıq istehsalına yaramır, ekvadora yaxın zonalar buğda yetişdirmək üçün münasib deyildir. Beynəlxalq ticarət ölkələrə imkan verir ki, xərcləri minimal olan istehsal sahələrini ərazilərində ixtisaslaşdırsın. Bu isə ərazilərdə istehsalı baha başa gələn məhsulları xaricdən almağa imkan verir. **İkincisi**, xarici ticarətin köməyi ilə daha çox qənaət əldə etmək olur. Xüsusən:

a) məhsul buraxılışının artırılması hesabına xərcləri aşağı salmaq olur; b) dünyanın bütün bazarlarından istifadə etməklə istehsalın həcmi artırmağın ən yaxşı üsuluna çevrilir.

Beynəlxalq ticarət ölkələrin iqtisadi inkişafının sürətlənməsinə təsir etsə də, ölkələr arasında problemlər və çətinliklər də vardır. Əgər xarici ticarət əlaqələrinə girən ölkələr son nəticədə varlansalar da, bəzi ölkələrin əhalisi ziyanla rastlaşır. Xüsusən dəyişməkdə olan ticarət şərtlərinə öz iqtisadiyyatını yenidən uyğunlaşdırmaq istəyən ölkələr çox çətinliklərlə qarşılaşır. Xarici rəqabət bir çox ölkələrin iqtisadi həyatını çətinləşdirir. Belə şəraitdə ölkə əhalisi tariflər qurmaq yolu ilə idxalı məhdudlaşdırmaqdan ötrə tez-tez hökumətə təzyiq göstərirlər.

2.1. Müqayisəli üstünlük və ticarətdən qazanc

Azad ticarətdə kim istehsal edir və nə istehsal olunur?

Xarici ticarətin köməyi ilə ayrı-ayrı ölkələrdə məhsulların istehsal xərclərindəki fərqlər aşkarlanır və qazanc kimi mənimsənilir. Əvvəlcə müxtəlif istehsal texnologiyası tətbiq edən ölkələrin istehsal xərclərindəki müxtəlifliklə əlaqədar xarici ticarətdən götürdükləri xeyiri öyrənək. Belə müqayisəni ilk dəfə məşhur ingilis iqtisadçısı David Rikardo (1772-1823) aparmış və müqayisəli üstünlük modelini yaratmışdır.¹

Həmin qanunun dəqiq məzmunu modelin izah olunması gedişində aydınlaşır.

Tutaq ki, dünyada iki ölkə: Birləşmiş Ştatlar və Fransa mövcuddur. Yalnız iki mal: avtomobil və tekstil istehsal olu-

¹ Rikardo ilk vaxtlar bəxti gətirən birja brokeri olmuş, sonra isə 40 yaşında parlamentin üzvü və iqtisadçı olmuşdur. Onun «siyasi iqtisadın prinsipləri və vergi qoyma» adlı kitabı 1817-ci ildə çap olunmuşdur. Rikardo iqtisadi modellərin işlənilməsi sahəsində təşəbbüskar olmuş, o, öz fikirlərini aydın formalaşdırmış və ciddi nəticə əldə etmişdir.

nur. Əmək yeganə istehsal amili sayılır, əməyə qənaət isə müntəzəm olaraq sabit qahr. İstehsalın strukturu haqqında ilkin məlumat cədvəl 2. 1-də verilmişdir.

Cədvəl 2.1. İstehsal texnologiyası, əmək haqqı, qiymət

	Birləşmiş Ştatlar	Fransa
1 saatlıq işin haqqı	W	W'
Məhsul vahidi istehsalı üçün zəruri olan saatların miqdarı:		
Avtomobilə	300	600
Toxunma malına	5	8
Məhsul vahidinə düşən iş qüvvəsi xərcləri:		
Avtomobilə	$300 \cdot W$	$600 \cdot W'$
Toxunma malına	$5 \cdot W$	$8 \cdot W'$

Qeyd edək ki, Fransada hər iki sahədə əmək az məhsul dardır. Lakin həmin fərqlər eyni deyildir. Toxunma malı istehsalına nisbətən avtomobil istehsalında Amerika əməyi nisbətən daha məhsuldardır. Avtomobil istehsalı üçün ABŞ-a nisbətən Fransaya 2 dəfə çox saat (600:300) tələb olunur, lakin toxunma malı istehsalı üçün həmin uyğunluq (8:5) bir qədər azdır. Bilməliyik ki, məhsuldarlıqda nisbi fərqlər ticarətin əsası sayılır. Fransız fəhlələri əməklərinin az məhsuldar olmasına görə iş yerlərini itirmir, lakin onun ödənilməsi daha aşağı olur.

Tutaq ki, hər iki sahədə təkmilləşmiş rəqabətdir. Deməli, qiymət əmək xərclərinə bərabər olmalıdır. Cədvəl 2.1-də iki ölkənin hər birində hər iki mal üçün məhsul vahidinə düşən əmək xərcləri verilmişdir. Məsələn, avtomobil istehsal etmək üçün Birləşmiş Ştatlara 1 saatlıq W işinin xərclərinə görə 300 saatlıq əmək tələb olunur. Beləliklə, bir Amerika avtomobili istehsalına sərf edilən əmək xərcləri $300 \cdot W$ bərabər olacaqdır. Əgər 1 saatlıq işə görə

əmək haqqı dərəcəsi 20 dollar olarsa, onda bir avtomobil hesabında əmək haqqı 6000 dollar təşkil edəcəkdir.

Beynəlxalq ticarətsiz hər bir ölkədə istənilən malın qiyməti əmək xərclərinə görə müəyyən edilir. Birləşmiş Ştatlarda avtomobilin yığılmasına 300 saat, ancaq toxunma malının bir tonunun istehsalına isə 5 saat tələb olunur. Ticarətsiz 60 ton parça nə qədər vaxta başa gəlsə, bir avtomobildə bir o qədər vaxta $(300:5)$ başa gəlir. Fransada bir avtomobilin başa gəlməsi vaxtı 75 ton parçanın başa gəldiyi vaxta $(600:8)$ bərabər olacaqdır. Beləliklə, Fransa avtomobili Birləşmiş Ştatlarla müqayisədə nisbətən daha baha olacaq, Birləşmiş Ştatların toxunma malları isə Fransa ilə müqayisədə nisbətən daha baha olacaqdır.

Azad ticarət şəraitində rəqabət tələb edir ki, mallar elə ərazilərdə istehsal edilsin ki, həmin ərazilərə onların istehsalı daha ucuz başa gəlmiş olsun. Əgər, toxunma mallar Birləşmiş Ştatlara nisbətən Fransada ucuz başa gəlsə, onda hər iki ölkənin vətəndaşları fransız toxunma mallarını alacaq, Birləşmiş Ştatlar isə onu ümumiyyətlə, istehsal etməyəcəkdir.

Nisbi xərclər. Əgər ABŞ-da məhsul vahidinə düşən Əmək xərcləri $(300 \cdot W)$ Fransaya nisbətən $(600 \cdot W)$ aşağıdırsa, onda Birləşmiş Ştatlar daha aşağı xərclərlə avtomobil istehsal edəcəkdir. Həmin meyarı bərabərsizlik növündə yazı bilərik.

$$\text{ABŞ az xərclə avtomobil istehsalçısıdır, əgər } 300 \cdot W < 600 \cdot W' \quad (1)$$

Hər iki tərəfi 300-ə və W' -ə bölsək onda aşağıdakı ifadəni alırıq:

$$\text{ABŞ az xərclə avtomobil istehsalçısıdır, əgər } W/W' < 600/300 = 2 \quad (1a)$$

(1a) bərabərliyi göstərir ki, Birləşmiş Ştatlar elə şəraitdə ucuz avtomobil istehsal edə bilər ki, həmin ölkədə əmək haq-

q1 Fransada mövcud olan əmək haqqını ən azı 2 dəfə ötmüş olsun. Bu onu göstərir ki, daha aşağı xərclərlə istehsal etmək qabiliyyəti həm istehsal texnologiyasındakı fərqlərdən, həm də əmək haqqındakı fərqlərdən asılı olur.

Eynilə, əgər toxuculuq mallarının istehsalında məhsul vahidinə görə Amerikadakı əmək xərcləri ($5 \cdot W'$) məhsul vahidinə görə Fransadakı xərclərə ($8 \cdot W'$) nisbətən aşağıdırsa onda Birləşmiş Ştatlar daha aşağı xərclərlə istehsalçı olacaqdır.

ABŞ az xərclə toxuculuq malları istehsalçısıdır, əgər $5 \cdot W < 8 \cdot W'$ (2)

Və yaxud hər iki tərəfi 5-ə və W' -ə bölsək onda aşağıdakını alırıq:

$$\frac{W}{W'} < \frac{8}{5} = 1,6 \quad (2a)$$

Cədvəl 2.2. Əmək haqqı, xərclər və qiymət

Interval I $W/W' < 1 < 6$	Interval II $1,6 < W/W' < 2$	Interval III $W/W' > 2$
ABŞ ən aşağı xərcə hər iki malı istehsal edir	ABŞ ən aşağı xərcə avtomobil istehsal edir; Fransa ən aşağı xərcə toxuculuq malları istehsal edir	Fransa ən aşağı xərcə hər iki malı istehsal edir
Qiymət:		
Avtomobilə $300 \cdot W$	$300 \cdot W$	$600 \cdot W'$
Toxuculuq mal. $5 \cdot W$	$5 \cdot W$	$8 \cdot W'$

Cədvəldə (1a) və (2a) bərabərsizliyinin məzmunu məbləğcə cəmlənmişdir. Əgər ABŞ-da əmək haqqı Fransadakı əmək haqqını 1,6 dəfədən az ötə bilərsə (interval I) onda Birləşmiş Ştatlar hər iki malı daha az xərclərlə istehsal edir. Belə halda rəqabət ABŞ-da hər iki malın qiymətini bərabər xərclər əsasında qurur. Digər ciddi halda, əgər ABŞ-da əmək haqqı Fransadakı əmək haqqını 2 dəfədən çox ötə bilərsə (interval

III), onda Fransa həm avtomobili və toxuculuq mallarım aşağı xərclərlə istehsal edəcək və hər iki qiymət Fransanın xərclərinə bərabər olacaqdır. Aralıq halda (interval II) ABŞ avtomobili, Fransa isə toxuculuq mallarını ən aşağı xərclərlə istehsal edəcəkdir.

Nisbi ödəmənin müəyyən edilməsi. Göstərmək lazımdır ki, nisbi ödəmə (W') cədvəldə qurulan II intervalda və ya onun əhatəsinin birində olmalıdır. Onlar I və ya III intervallarda da ola bilməz. Tutaq ki, əks nisbi ödəmə I intervala uyğun olan səviyyədə qurulur. Onda Birləşmiş Ştatlar ən aşağı xərclərlə hər iki malın istehsalçısı olacaqdır. Bununla əlaqədar olaraq Fransız istehsalçıları hər bir mal üzrə rəqabət aparmaq vəziyyətində olmayacaqdır, Fransada bütün işçi qüvvəsi iş yerlərini itirəcəkdir. Onda Fransa fəhlələri iş yerini təminilə itirməyə nisbətən daha aşağı əmək haqqına işləməyi üstün tutar, əmək haqqı isə elə səviyyəyədək enər ki, toxuculuq malları istehsalında Fransanın rəqabət qabiliyyətli olması üçün əmək lazım olan qədər ucuzlaşmış olsun. Və əksinə, əgər nisbi ödəmə III intervalda olarsa, ABŞ heç bir istehsalda rəqabət apara bilməz. İşsizlik Amerikada əmək haqqını $W/W'=2$ səviyyəsinə qədər aşağı salmağa məcbur edir. Belə halda ABŞ yalnız istehsalatında rəqabət qabiliyyətli olur.

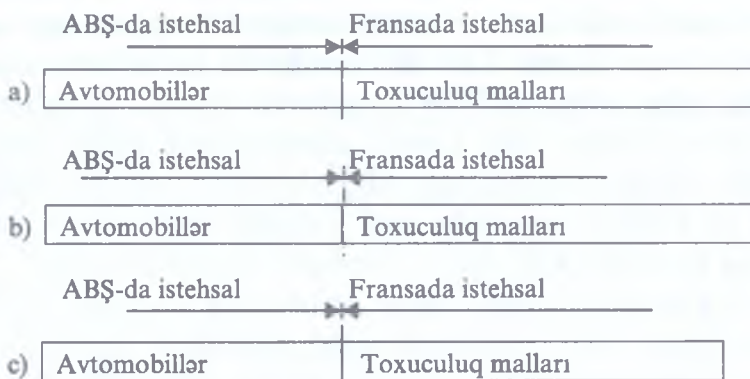
◊ Tarazh nisbi əmək haqqı – hər iki ölkədə tam məşğuliyyəti təmin etməyə çatan əmək haqqıdır. Tarazh nisbi əmək haqqında hər bir ölkə son halda bir mal istehsal edə bilər.

Həmin müəyyənləşməyə uyğun olaraq tarazlı nisbi əmək haqqı təqribən 1,6 və 2 arasında qurulmalıdır. Məsələn, əgər nisbi əmək haqqı $W/W'=2$ səviyyəsində qurulursa ABŞ, hər

iki malı istehsal edir. Son nöqtələr arasında ABŞ yalnız avtomobil, Fransa isə toxuculuq malları istehsal edir.

Tarazlı istehsalın strukturu. Şəkil 2.1-də istehsalın üç mümkün strukturu göstərilmişdir. Bütün hallarda Fransa toxuculuq malları ixrac edir, ABŞ isə avtomobil ixrac edir. Hər bir halda son nəhayətdə hər bir ölkə istehsalın bir sahəsi ilə ixtisaslaşır. Lakin faktiki formalaşan struktur nə ilə müəyyən edilir?

Şəkil 2.1. İstehsalın strukturu və ticarətin strukturu

Bunlar ölkənin nisbi ölçüsündən və onun təsərrüfat subyektlərinin hər iki məhsula qarşı həvəsimdən asılıdır. Şəkil 2.1-də (a) halında ABŞ avtomobil istehsal edir, lakin avtomobilə olan məcmu tələbi ödəmək üçün hər iki ölkə lazım olan miqdarda avtomobil istehsal edə bilmir. Belə halda Fransa həm avtomobil və həm də toxuculuq malları istehsal etməli, W/W' 2-yə bərabər olmalıdır. Digər son halda (c) halı onunla şərlənir ki, ABŞ Fransaya nisbətən olduqca nəhəng ölkə sayılır. Belə halda Fransada toxuculuq malları istehsalının səviyyəsi məcmu dünya (ABŞ üstəgəl Fransa) tələbini ödəyə bilmir və ABŞ hər iki ölkə üçün lazım olan bütün avtomobilləri istehsal etməklə yanaşı toxuculuq mallarının müəy-

yən miqdarını da istehsal etməli olur. Öyrəndiyimiz misalda göstərdiyimiz kimi bu halda W/W' bərabər olacaq 1,6-ya. Əgər Amerikanın avtomobil istehsalı və Fransanın toxuculuq malları istehsalı hər iki millətin məcmuu tələbinə uyğun gəlirsə, onda şəkl 2.1-dəki (b) halı olacaqdır.

Müqayisəli üstünlük. Bu misalın həlli müqayisəli üstünlük qanununu aydınlaşdırır. Bu qanun təsdiq edir ki, hər bir ölkə elə malları istehsal etməlidir ki, xərclərdəki onun üstünlüyü maksimal ölçüdə olmuş olsun. Çəkdiyimiz misalda ABŞ-da avtomobil istehsalına sərf edilən xərclərin Fransada eyni adlı xərclərə olan nisbəti $1/2(W/W')$ bərabərdir, toxuculuq malları üçün uyğun nisbət $5/8(W/W')$ bərabərdir. Belə ki, $1/2$ müqayisə edilən $1/8$ -dən azdır. Deməli, istənilən əmək haqqı dərəcə-sində avtomobil istehsalında ABŞ müqayisəli üstünlüyə malikdir və beləliklə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi tarazlı nisbi əmək haqqında ABŞ daima avtomobil istehsal edəcəkdir. Eyni ilə Fransa toxuculuq malları istehsalında müqayisəli üstünlüyə (belə ki, $5/8$, $1/2$ nisbətən azdır) malikdir və buna görə də tarazlı vəziyyətdə daima toxuculuq malları istehsal edəcəkdir.

İstehsalın əvəzinə müqayisəli üstünlüyü müəyyən etməli olsaq, ilk baxımda qəribə görünür. Əgər ABŞ-da hər iki malın istehsalında məhsuldarlıq yüksəkdirsə, hər iki mal nə üçün müntəzəm istehsal olunmasın? Əgər Fransada hər iki sahədə məhsuldarlıq aşağıdırsa, Fransa ilə ticarət edərkən Birləşmiş Ştatlar qazancını necə çıxara bilər?

Müqayisə prinsipinə inanmaqla mütləq üstünlüyü qəbul etmək olar. Məsələn, Birləşmiş Ştatların hər iki istehsal sahəsində əməyin daha məhsuldar olması **diqqəti** cəlb etsə də, hər halda unudulur ki, Fransadakı əmək qıt resurslu olsa da, hər iki malın istehsalı üçün istifadə edilməkdədir.

Ticarətdən qazanc

Bu modeldə biz görürük ki, ölkələr arasında ticarətə başlamaq son nəticədə onlardan birini ixtisaslaşmaya aparıb çıxarır. Hər bir ölkə elə malları ixrac edəcəkdir ki, onların istehsalında müqayisəli üstünlüyə malikdir və elə malları idxal edəcəkdir ki, ölkədə onların istehsalı nisbətən az səmərəli olur. Onda belə bir sual ortaya çıxır : ticarət edən həmin ölkələr qazana bilərmə? Cavab əsaslı ola bilər. İxtisaslaşmış ölkə varlı olacaqdır, lakin ixtisaslaşmamış ölkənin vəziyyətində pis olmayacaq. Beləliklə bütünlükdə dünya ticarətdən uducaq, və ticarət heç bir ölkəyə ziyan gətirməyəcək.

Əvvəlcə göstərək ki, ixtisaslaşmış ölkələrin işgüzar subyektləri ticarət edərkən özlərinin nəzərdə tutduqları əmək xərcləri ilə müəyyən malı özləri istehsal etmələri ilə müqayisədə onları xaricdən daha çox miqdarda ala bilərlər. Tutaq ki, nisbi əmək haqqı $W/W'=2$ səviyyəsində qurulur, yəni ABŞ-də əmək haqqı Fransaya nisbətən 2 dəfə yüksəkdir. Yuxarıda göstərdiyimiz kimi həmin halda ABŞ avtomobil istehsal edir, Fransa isə həm avtomobil və həm də toxuculuq malları istehsal edir. İndi özümüzdən soruşaq: ticarət edilsə, yoxsa edilməsə Amerika fəhləsi daha yüksək həyat səviyyəsi əldə edə bilərmə? Ticarətsiz həmin ölkənin fəhlələri avtomobil almağa kifayət edə bilən əmək haqqı almaq üçün 300 saat işləməli, toxuculuq malı almaq üçün isə 5 saat işləməlidir. Ticarət etdikdə avtomobil almağa əvvəlki kimi 300 saat iş tələb olunur. Lakin, yalnız 4 saatlıq Amerika əməyinə 8 saatlıq Fransız əməyi (belə ki, Amerikamn əmək haqqı Fransadakından 2 dəfə yüksəkdir) almaq olar. Beləliklə, ticarət etmədən tələb olunan 5 saatın yerinə 4 saat işləməklə Amerika fəhləsi toxuculuq malı ala bilər. ABŞ sözsüz ki, ticarətdən qazanacaqdır.

Nisbətən pis vəziyyətdə olan Fransız fəhlələri həmin işi inkar edərlərmə? Demək olar ki, yox. Belə ki, Fransa həm avtomobil və həm də toxuculuq malları istehsal edəcək, Fransız fəhlələri 600 saat işləməlidirlər ki, onlar avtomobil ala bilsinlər, 8 saat işləməlidirlər ki, toxuculuq malları ala bilsinlər. Əgər ixtisaslaşan ölkə qazanc əldə edərsə, ixtisaslaşmayan ölkə isə heç bir şey itirmirsə, onda belə modeldə ticarət sözsüz ki, müsbət rol oynayacaqdır.

Bir çox mallarla ticarət

ABŞ-la Fransanın yalnız iki malla ticarət etməsi misalı müqayisəli üstünlüyün əsas prinsiplərini və ticarətdən qazancı ayəni göstərir. Həmin prinsiplərin özü bir çox mallarla ticarət etdikdə də öz fəaliyyətini davam etdirir. Tutaq ki, avtomobil və toxuculuq mallarından başqa televizor, ayaqqabı, saxsı və kompüter də ticarətin predmeti olmuşdur. Cədvəl 2.3-də iki ölkənin hər bir istehsal sahəsində məhsul vahidinə düşən əmək xərcləri, eyni zamanda nisbi (Fransaya nisbətən ABŞ) əmək xərclərinin xüsusi çəkisi verilmişdir.

Cədvəl 2.3. Məhsul vahidinə düşən əmək xərcləri bir çox mallarla ticarət (məhsul vahidi hesabmda)

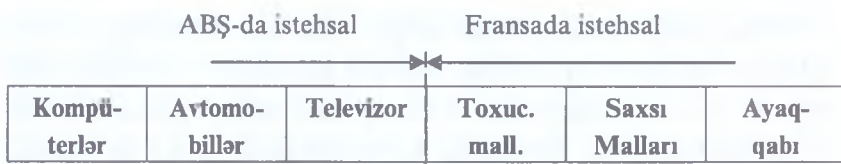
	Kompüterlər	Avtomobillər	Televizorlar	Toxuculuq malları	Saxsı	Ayaqqabı
ABŞ	200	300	50	5	7	15
Fransa	1200	600	90	8	6	10
Fransa ilə müqayisə üzrə ABŞ-da məhsul vahidinə düşən nisbi xərclər	1/6	1/2	5/9	5/8	7/6	3/2

Məhsul vahidinə düşən nisbi əmək xərcləri ideyası cədvəl 2.3-də verilmişdir. Cədvəldən görünür ki, ABŞ-da avtomobil istehsalına 300 saatlıq əmək tələb olunursa, Fransada 600 saatlıq əmək tələb olunur. Məhsul vahidinə düşən nisbi əmək xərcləri məlum olan iki rəqəmin nisbəti ilə yəni $1/2$ -lə müəyyən edilir. Son sətir məhsul vahidinə düşən nisbi əmək xərcləri, nisbi əmək haqqı ilə birlikdə ixtisaslaşmanın strukturunu müəyyən edir.

ABŞ-da kompüterlərin daha səmərəli istehsalı üçün tələb olunan $1/6$ iş vaxtı, Fransanın özündə onun istehsalı üçün də tələb olunur. Fransada ayaqqabı nisbətən daha səmərəli istehsalıdır. Cədvəl göstərir ki, ABŞ-m nisbi üstünlüyü soldan sağa – kompüterdən ayaqqabıya doğru azalır. Fransanın nisbi üstünlüyü isə əks istiqamətdə azalır.

Kim istehsal edəcək və hansı mallar istehsal edəcəkdir? Tutaq ki, hər bir ölkə son halda bir mal istehsal edir. Yəni ABŞ sözsüz ki, kompüter, Fransa isə ayaqqabı istehsal edəcəkdir. ABŞ cədvəl 2.3-də göstərilən soldakı malları, Fransa isə sağdakı malları istehsal edəcəkdir. Bölgü baş verəcək yer iki ölkənin ölçüsündən, hər bir məhsul növünə olan tələblərin səviyyəsindən asılı olur. Şəkil 2.2- də istehsalın mümkün strukturu göstərilmişdir.

Şəkil 2.2. Bir çox mallarla ticarətdə istehsalın strukturu.

Şəkildə göstərilən halda ticarətdən hər iki ölkə qazanır və hər iki ölkə müəyyən dərəcədə ixtisaslaşır. Hər biri özü də istehsal etdiyi malları müəyyən miqdarda idxal edir. Bu göstərir ki, həmin malların istehsalı əvvəllərə nisbətən ucuz olur və beləliklə, hər iki ölkədə ahçıların alıcılıq tələbi artır.

2.2. İstehsal amilləri ilə təminatda fərqlər

Bundan qabaqkı bölmədə nisbi əmək məhsuldarlığına dair Rikardo modeli təhlil edilmiş, nisbi xərclərin müxtəlifliyi irəli atılaraq müqayisəli üstünlüyə gəlib çıxmışdır. Müqayisəli xərclərdə fərqlər öz növbəsində beynəlxalq ticarətdə və ondan qazanc əldə edilməsinə ilkin təkan verir. İndi isə təhlili bir qədər genişləndirərək beynəlxalq ticarətin və ondan götürülən qazancın digər səbəblərini aydınlaşdıraraq.

Mallar istehlakmdakı nisbi xərclər yalnız texnologiyadakı fərqlərlə deyil, eyni zamanda ölkədə olan istehsal amillərinin nisbi kəmiyyəti (yəni istehsal amilləri ilə təmin olunma) ilə də müəyyən olunur. Sadə bir misala müraciət edək. Səudiyyə Ərəbistanı digər ölkələrlə müqayisədə nisbətən daha zəngin neft yataqlarına malik olduğuna görə neft istehsalında nisbi üstünlüyü vardır. Səudiyyə Ərəbistanı digər ölkələrlə müqayisədə daha ucuz neft istehsal edə bilər. Eynilə Çili və Zambiya da misli nisbətən ucuz istehsal edə bilər. Həmin ölkələr uyğun olaraq adı çəkilən faydah qazıntıları hasil edir və ixrac edir.

Kapitalla silahlanmada fərqlər

Xammalla təminatdakı fərqlər müxtəlif ölkələrdə müxtəlif nisbi istehsal xərclərinin mövcud olmasının səbəblərindən biridir. Lakin ölkələr digər istehsal amilləri ilə məsələn, kapitalla (avadanlıqla, binalarla, kompüterlərlə və s.) və əməklə təminatda öz aralarında fərqlənirlər.

Məsələn, ABŞ və Meksikanın təmsalında həmin hala baxaq. ABŞ Meksika ilə müqayisədə daha çox kapitalla və daha çox iş qüvvəsinə malikdir. Ona görə ki, ABŞ daha iri ölkədir. Eyni zamanda ABŞ-da kapitalın nisbi kəmiyyəti də böyük-

dür. Başqa sözlə, kapitalla silahlanma, və yaxud bir işləyəne düşən kapitalın kəmiyyəti Meksikaya nisbətən ABŞ-da böyükdür. Ticarət edilməzsə, kapitala görə gəlir norması ABŞ-da nisbətən aşağı olar. Çünki, ABŞ nisbətən kapitahn böyük həcminə malikdir. ABŞ-da əmək nisbətən daha baha olar.

Avtomobil və tekstil misalında izahımızı davam etdirək və nəzərə alaq ki, avtomobil və tekstil istehsalı üçün həm kapital və həm də əmək tələb olunur. Nəzərdə tutulur ki, hər iki ölkədə avtomobil istehsalı tekstil istehsalına nisbətən kapitala təmin olunma baxımında nisbətən daha intensivdir. Belə ki, tekstil istehsalına nisbətən avtomobil istehsalında bir işçiyə görə çox kapital istifadə edilir. Meksikaya nisbətən ABŞ-da bir fəhləyə 2 dəfə çox kapital düşür. Buna aid cədvəl 2.4.-də məlumatlar verilmişdir. ABŞ Meksika ilə müqayisədə daha çox kapital tutumlu ölkə sayılır.

Cədvəl 2.4. İstehsal Texnologiyası, əmək haqqı, qiymət

Kapitalla təmin olunma (bir işçi hesabında)	Texnologiya	
	Avtomobil	Tekstil
ABŞ 5000 dollar	kapital tutumlu	əmək tutumlu
Meksika 2500 dollar	kapital tutumlu	əmək tutumlu

Ticarət edilmədikdə hər iki ölkədə çox müxtəlif nisbi qiymətlər olacaqdır. Əməklə müqayisədə çox kapitala malik olan ABŞ-da avtomobil istehsalı Meksikaya nisbətən daha aşağı xərclərlə başa gələ bilər. Beləliklə, ABŞ-da avtomobillərin qiyməti tekstilin qiymətinə nisbətən (Meksika ilə müqayisədə) çox aşağı olacaqdır. Kapital tutumlu avtomobil istehsalında ABŞ, əmək tutumlu tekstil istehsalında isə Meksika müqayisəli üstünlüyə malik olur.

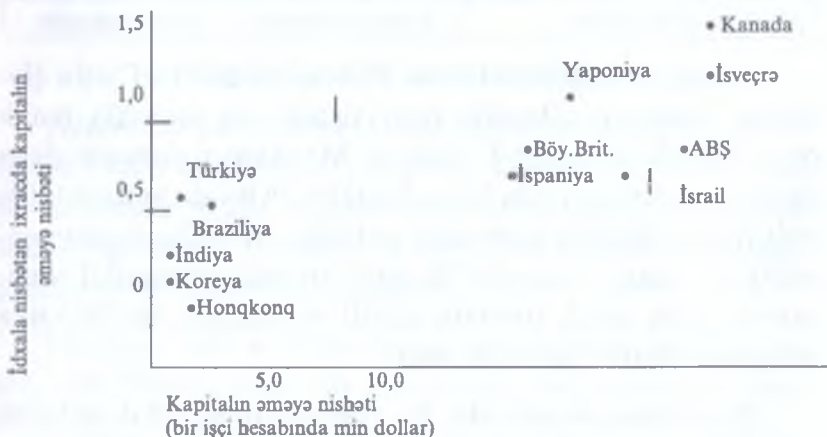
Bu onunla əlaqədardır ki, ABŞ-da avtomobil nisbətən ucuzdur, avtomobil istehsalçısı və ixracatçısı olan ABŞ, teks-

til istehsalçısı və ixracatçısı olan Meksika ticarət üçün açıq iqtisadiyyat yaradır. Müqayisəli üstünlük ticarətin strukturunu müəyyən edir: Ölkələr elə malları ixrac edir ki, onların istehsalında nisbətən daha aşağı xərclərə malik olur. Rikardo modelində müqayisəli üstünlük əmək məhsuldarlığından asılıdır. Həmin modeldə o, eyni zamanda kapitaldan, iş qüvvəsinin nisbi imkanlarından asılı olur. Kapitala zəngin olan ölkələr isə nisbətən kapital tutumlu malları ixrac edir, daha çox əməkintutumlu malları idxal edir.

İstehsal amilləri ilə təminat və ticarətin strukturu haqqında bəzi məlumatlar

Yuxarıdakı təhlil göstərir ki, əməklə müqayisədə kapital artıqlığına malik olan ölkələr, idxal etdiyi mallarla müqayisədə istehsalı nisbətən daha çox miqdarda kapital tələb edən malları ixrac edəcəkdir. Şəkil 2.3-də həmin nəzəriyyəyə aid bəzi məlumatlar göstərilmişdir.

Şəkil 2.3. Bütünlükdə iqtisadiyyatda kapitala silahlanma və idxalın kapitala silahlanmasına nisbətən ixracın kapitala silahlanması.

-Üfəqə oxla müxtəlif ölkələr üçün min ABŞ dolları ilə bir işçinin kapitalla silahlanması göstərilmişdir.

-Şaquli oxla idxalla müqayisədə ixrac malları istehsalında kapitalla silahlanma göstərilmişdir.

Məsələn, 0,5 sayı, ixracın kapitalla silahlanmasının yalnız yarısını təşkil etməsini göstərir. Məlumatlar bir tərəfdən kapitalla əməyin nisbi kəmiyyətləri və digər tərəfdən isə ticarətin strukturu arasında müsbət asılılığın labüdlüyünü təsdiq edir. Bu ümumilikdə kapital və əməyin nisbətində əsaslanan müqayisəli üstünlük nəzəriyyəsini təsdiq edir.

Müqayisəli üstünlük və yaxud daha aşağı nisbi istehsal xərcləri, ölkələr arasında ticarətin fundamental səbəblərindən biridir. Xərclərdəki fərqlər ölkələrin məhsuldarlıqdakı fərqləri ilə və yaxud müxtəlif ölkələrdə istehsal amillərinin nisbi təklifindəki fərqlərlə əlaqədar yarana bilər. Ölkələrin ixtisaslaşması bu və digər malların istehsalında mövcud olan müqayisəli üstünlüklə müəyyən edilir.

2.3. Tariflərin iqtisadiyyatı

Ticarətin məhdudlaşdırılmasının daha geniş yayılmış növü tarifdir, xüsusən idxala qoyulan gömrük rüsumlarıdır. Adətən tarif, mal idxal edən idxal olunan malların qiymətinin müəyyən hissəsini dövlətə ödəməsini aydınlaşdırır. Əgər avtomobilin tarif dərəcəsi, məsələn, 20%-ə bərabədirsə, avtomobilin dünya qiyməti 6000 dollardırsa, onda idxala görə gömrük rüsumu 1200 dollar ($0,2 \cdot 6000$) olacaqdır. İdxal edən xərclərinə onun xarici istehsalçılara ödənişi (6000 dollar) və dövlətə ödədiyi gömrük rüsumu (1200 dollar) daxildir.

Əgər sadəlik üçün digər xırda xərcləri sərf-nəzər etsək onda idxaledənin öz məhsulunu satmaq istədiyi minimal daxili qiymət dünya qiyməti ilə gömrük rüsumunun cəminə bərabər olacaqdır. Beləliklə, gömrük rüsumu dünya qiymətinə vurulan tarif dərəcəsinə bərabərdir. Belə ki, minimal qiymət dünya qiymətinin $(1 + \text{tarif stavkasına})$ vurulmasına bərabər olur.

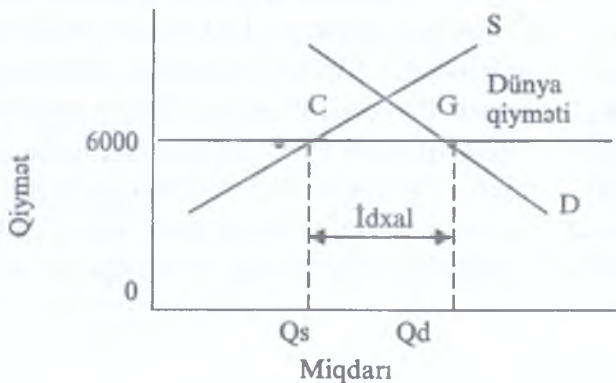
$$\text{Daxili qiymət} = \text{dünya qiyməti} \cdot (1 + \text{tarif stavkası})$$

Hətta rəqabət idxalçıya özünün minimal qiymətini təyin etməyi məcbur etsə də tarif idxal olunan malların daxili qiymətini dünya qiymətindən yuxarı (avtomobilin misalında 6000-dən 7200-ə qədər) qaldırır. Beləliklə, tarifi köməyi ilə milli istehsalçıların mühafizəsi təmin edilir, həmin mallarla istehlakçılar da vergiyə cəlb edilir ki, bunu daha xırdalıqlarına qədər izah edəcəyik.

Azad ticarətdə tarazlıq

Tariflərin olmadığı azad ticarət şəraitində müqayisə üçün ən universal və standart göstərici tarazlıqlıqdır. Tutaq ki, ölkə müəyyən dünya qiymətləri ilə qarşılaşır. Məsələn, milli və xarici avtomobillər eynidir, 6000 dollar qiymətindədir, biri-birini tam qarşılıqlı əvəz edir. 2.4-şəkilə milli avtomobil bazarı göstərilmişdir.

Şəkil 2.4. Azad ticarətdə istehsal, istehlak və idxal

Mövcud dünya qiymətləri üzrə ölkə istədiyi miqdarda avtomobil ala bilər. d və s əyriləri uyğun olaraq, ölkənin avtomobilə tələb əyrisini və təklif əyrisini göstərir.

Şəkilə göstərilən tələb əyrisindən aydın olur ki, ölkənin istehlakçıları bir avtomobilin qiyməti 6000 dollar olmaqla Q_d miqdarda avtomobilə ehtiyacları vardır. Tələb əyrisinin G nöqtəsi avtomobil istehlakçılarının kəmiyyətini göstərir. Ölkənin firmaları həmin qiymətlə yalnız Q_s vahid istehsal edə bilər ki, bu təklif əyrisinin C nöqtəsində göstərilir. ($Q_d - Q_s$) fərqi idxal olunacaq avtomobillə doldurulacaq. Əgər dünyada üstünlük təşkil edən qiymət fəaliyyət göstərsə, onda ölkənin tələbinin bir hissəsi ölkənin istehsalı ilə, digər hissəsi isə idxalla ödəniləcəkdir.

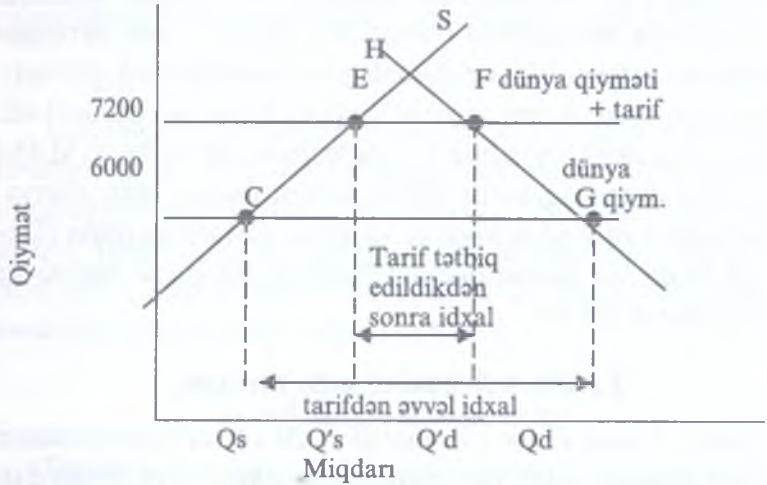
Tarifin mövcudluğunda tarazlıq

Şəkil 2.5.-də gətirilən avtomobillərə 20%-li tarif qoyulmasının nəticələri göstərilmişdir. Tarifin qaldırdığı qiymət üzrə idxalçı daxili bazarda avtomobil təklifinə hazır olur. 7200 dollar qiymətlə (6000 dollar xarici istehsalçının qiyməti üstəgəl 1200 dollar gömrük rüsumu) idxalçı daxili bazarda istənilən kəmiyyətdə avtomobil satmağa hazırdır. Sual olunur: tarifin tətbiqi istehsal və istehlaka necə təsir edir? Tarif xarici malların daxili qiymətini qaldırır, milli istehsalın artırılmasına şərait yaradır. Milli firmalar öz məhsullarının buraxılışını Q_s -dən Q' -dək artırır.

Tarif daxili bazarın mühfizəsini təmin edir, dünya qiymətlərini ötən müyyən xərclərlə yerli malların məhsul istehsalını artırmağa imkan yaradır. Tələb əyrisinin E nöqtəsində daxili qiymətin son həddi (məhsulun yerli firmalara başa gələn qiyməti) 7200 dollara bərabərdir. Beləliklə, 6000 dollar olan dünya qiymətini yerli qiymət 1200 dollar artır. Bu ona görə mümkündür ki, milli istehsalçılar tarif ödəmirlər və beləliklə, onlar dünya bazarında öz rəqiblərinə

nisbətən səmərəsiz fəaliyyətlərini göstərir. İstehsal baxımından tarif **milli istehsalçıların xeyrinə xaricilərin hüquqlarını məhdudlaşdırır**. Tarif bir növ milli istehsalçıların birbaşa maddi dəstəklənməsi (subsidiyalaşması) kimi fəaliyyət göstərir.

Şəkil 2.5. Gətirilən mallara 20%-li gəlir qoyulmasının nəticələri

Tələb tərəfdən belə qiymət avtomobil alınmasına alıcıların məcmu tələbinin ixtisarına gətirib çıxarır. Bütünlükdə istehlakçı az avtomobil alacaq; lakin daha çox milli istehsalçılardan daha az isə xarici istehsalçılardan alacaqlar. Tələb Qd-dən Q'd-yə enəcək; istehlak tələb əyrisinin G nöqtəsi ilə F nöqtəsinin arasında qalacaqdır. Tariflərin qoyulması istehlakçılar üçün sözsüz ki, mənfi nəticədir. Onlar avtomobil vergisinə cəlb edilmişdir. Şəkil 2.5 göstərir ki, yekun nəticə milli istehsalın artması və milli tələbin azalması hesabına idxalın azalmasına gətirib çıxarır.

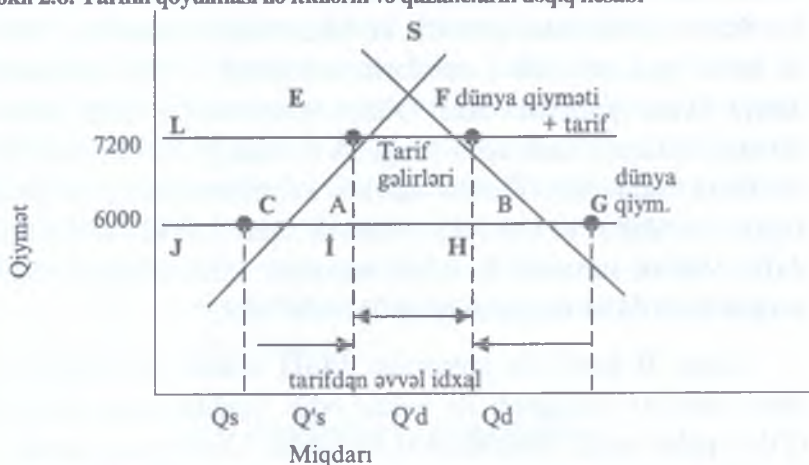
Tarif: İtkilər və qazanclar

Şəkil 2.6-da tarifi qoyulması ilə itkilərin və qazancların dəqiq hesabı verilmişdir. Alıcılar müntəzəm aldıkları malları daha yüksək qiymətlə ödəyirlər. Qd-nin miqdarına vurul-

maqla alınan qiymətin artımı 1200 dollardır və şəkil 2.5-də göstərilən düzbucaqlının sahəsinə bərabərdir.

Qiymətin artımı ilə əldə edilən pullar hara gedir? Pulun bir hissəsi tarifdən gəlirlər kimi dövlətə gedir. Tarifdən gəlirlər idxalın ($Q'd - Q's$) tarifi (1200dollar) vurulmasına yəni EİHF düzbucaqlının sahəsinə bərabərdir. Tarifdən gəlirlər istehlakçılardan dövlətə keçirilən vəsaitləri¹ (transferləri) özündə birləşdirir. Transfer bütünlükdə cəmiyyət üçün xərc sayılmır, ona görə dövlət həmin gəlirdən istifadə edir. Məsələn, müdafiə xərcləri və ya sosial ödəmələr artırıla bilər və ya gəlir vergisini ixtisar etmək vasitəsilə həmin gəlirlər istehlakçılara qaytarılır.

Şəkil 2.6. Tarifin qoyulması ilə itkilərin və qazancların dəyiş hesabı

İstehlakçıların artan ödəmələri hissə-hissə milli firmaların mənfəətinin artırılmasına doğru gedir. Həmin transfer **EİHF** düzbucaqlısının sahəsinə uyğun gəlir. Firmalar özlərinin ilkin buraxdıqları məhsullara (Qs) daha yüksək qiymət qoymaq imkanı əldə edir və tariflərin qoyulması ilə yaranan

¹ Transfer (iqtisadi ödəmə) dedikdə mallarla və xidmətlərlə bilavasitə mübadilə olunmayan ödəmələr başa düşülür.

istehsal həcmının artımının (Q's-Qs) *son hədd xərcləri ilə qiymət arasındakı fərqi* mənimsəyir. Həmin fərqdən yaranan mənfəətdə (buna renta demək daha düzgün olar) milli firmalar üçün tarifi əsas cazibəsi ifadə olunur, lakin o cəmiyyətə yalnız xalis qazanc gətirmir. Həmin mənfəət daha konkret mənada gəlirlərin istehlakçılardan istehsalçılara keçirilməsi deməkdir (yadda saxlamalıyıq ki, bir qrup istehlakçılar firmaların sahibləridir və beləliklə firmalar üçün təminat verən tariflərdən gəlir əldə edilir).

Qaralanan və A hərfi ilə göstərilən EIC sahəsi həqiqətdə cəmiyyətin xərclərinə uyğun gəlir. *İstehlakçıların artan ödəmələrinin hissəsini milli istehsalın səmərəsizliyinə* təkan verir. Səmərəsiz istehsal göstərir ki, ölkə daxilində məhsul vahidi istehsalına sərf edilən xərclərin son həddi həmin məhsulun dünya bazar qiymətini ötür. Dünya qiymətindən milli xərclərin son həddinin məbləğcə artığı (A üçbucağı) tarifi yaratdığı sosial xərclərdir. Tarifi həyata keçirilməsindən yaranan ziyanı istehlakçı və cəmiyyət ödəməli olur. Çünki, tariflə müdafiə olunan sahələrə axıdılan resurslar iqtisadiyyatın digər sahələrində daha səmərəli istifadə edilə bilər.

Lakin B hərfi ilə göstərilən FGH sahəsi istehlakçıların əlavə xərcləri olduğunu da aşkar edir. İstehlakçının Qd-dən Q'd-ə qədər aşağı düşməsindən irəli gəlir. Cəmiyyətin xərclərinin son həddini dünya qiyməti irəli sürür. Avtomobilin dəyərinin son həddi xərclərin son həddini ötdükdə istehlakın ixtisarı israfçılıq sayılır və istehlakçının artan itkisini çoxaldır. Beləliklə, şəkildə göstərilən A və B sahələri tarifi həyata keçirilməsi ilə əlaqədar cəmiyyətin xalis xərclərini özündə əks etdirir.

Transferlər və kompensasiya. Ölkədə nəinki, xalis xərclərin, habelə qazancların da əhəmiyyəti vardır. Cəmiyyət tarif-

lərin həyata keçirilməsindən yaranan itkilərə ümumilikdə dö-
zə bilir və bəzi adamlar çox hallarda udurlar. Ehtimal ki, hə-
min adamlar qrupuna milli avtomobil firmalarının sahibləri
və tariflərdən dövlət gəlirlərinin bölüşdürülməsində iştirak
edənlər daxildir və müəyyən xeyir götürürlər. Əgər həmin gə-
lirlər, məsələn, raket istehsalına istiqamətlədirilsə, onda ta-
riflərdən raket istehsal edən firmaların sahibləri udacaqdır
(lakin baxmayaraq ki, onlara daha yüksək qiymətə avtomob-
il alır və işə gedib gəlirlər).

Şəkil 2.6-dan görmək olar ki, cəmiyyətin xalis itkisi izah
edir ki, himayəçilikdən əldə edilən qazancın dəyəri itkinin də-
yirinə nisbətən azdır. Bunun özü izah edir ki, prinsipcə ziyan
çəkən himayəçiye görə qazanc əldə edən tariflərin xeyrinə iş
görməməkdən ötəri rüşvət verə bilər. Doğrudur, əgər azad ti-
carətə yer verilərsə qazanan ziyan çəkinin ziyanını kompen-
sasiya edə bilər və əlavə mənfəət də əldə edə bilər. Bu göstərir
ki, azad ticarət potensial olaraq bütün ölkələr üçün xeyirlidir.
Lakin təcrübədə adətən qazanc götürənin hesabına ziyan çə-
kənə kompensasiya ödənişi edilmir. Məhz əsas səbəb budur
ki, nə üçün siyasi mübahisələrdə azad ticarətin xeyrinə söylə-
nənlər qələbə çala bilməmişdir.

2.4. Tariflərin xeyrinə dəlillər

Tarifin bir çox tərəfdarları təsdiq edirlər ki, işin real və-
ziyyətini ifadə edən daha mürəkkəb modellər və artıq xərclər-
dən kənarlaşmağı qəbul etmək cəmiyyətin yeganə məqsədi
sayıla bilməz və beləliklə, tarifin ümumilikdə cəmiyyət üçün
xeyirli olması ideyasına tərəfdar çıxarlar. Bu bölmədə həmin
nöqtəyi-nəzərin tərəfdarlarının irəli sürdüyü əsas dəlillərin
qiymətini verəcəyik.

Əsas və əlavə dəlillər

Tarifin xeyrinə irəli sürülən istənilən dəlil üçün ilkin meyar yaxşı hesab olunan tarifin ikili yoxlamanın tələblərinə cavab verməsidir. **Əvvəla**, tarif sosial ehtiyacı məqsədə çatmağı təmin etməlidir. **İkincisi**, tarif ölkənin sosial ehtiyacı məqsədinə çatmağa daha az xərclərlə nail olmalıdır. Tarifin xeyrinə deyilən və diqqəti daha çox cəlb edən dəlillər həmin yoxlamanın ikinci mərhələsində müvəffəqiyyətsizliyə uğrayır. **Üçüncüsü**, digər metodlarla (istehlakçı və yaxud istehsal subsidiyaları və vergiləri ilə) problemin həlli ucuz başa gəlir. Beləliklə, yoxlamanın ikinci mərhələsinin tələblərini ödəyə bilməyən dəlillər əlavə və ya ikinci dərəcəli dəlillər adlanır. Onların elə halları göstərir ki, tarifdən istənilən məqsədə çatmaq üçün istifadə edilə bilər. Lakin tarif göstərilən məqsədə çatmağın ən yaxşı üsulu sayıla bilməz. Bunlara bəzi misallar timsahında baxaq.

İqtisadi həyat tərz. Cəmiyyət aşağı məhsuldarlıqla işləyən fermerlərin və sənətkarların iqtisadi həyat fəaliyyətləri üçün lazım olan vəsaitlərlə təmin edilməsi zəruriliyini hesablaya bilər. Çünki, həmin qrup istehsalçılar özlərinin ənənəvi həyat tərzilə iqtisadi sabitliyə və cəmiyyətin sərvətinin artımına xidmət edirlər. Odur ki, xarici rəqabətdən həmin qrup istehsalçıları mühafizə etmək üçün tariflərin tətbiq edilməsini təsdiq edirlər.

Həmin əlavə dəlillər istehlakçıların xərclərini artırmadan ənənəvi iqtisadi həyat tərzini mühafizə etmək üçün yaxşı üsuldur. Tarif istehsalçıları mühafizə edir, eyni zamanda istehlakın artımına mane olur. Lakin biz istehsalçılara istehsal subsidiyaları verməklə onları bilavasitə mühafizə edə bilərik və belə halda istehsalçılar da zərər çəkmir. Məsələn, çörəyi ver-

giyə cəlb etmədən istehsal subsidiyasının köməyi ilə taxıl istehsal edən fermerlərə dəstək vermək olar.

Zinyət predmetləri. Əlavə dəlillərə aid digər misah götürək. Tutaq ki, cəmiyyət zinyət predmetlərinin istehlakını (qızıl məmulatları, «Limuzin» avtomobili və s.) açıq – aşkar qəbul etmir. Zinyət predmetləri istehlakına mane olmaqdan ötəri tarifdən istifadə etmək olarmı? Yoxsa zinyət predmetləri istehlakını vergiyə cəlb etmək yaxşı olar? Mahiyyətə tarif istehlakçılardan vegi tutur, eyni zamanda zinyət əşyalarının milli istehsalını həvəsləndirir. Əgər biz zinyət əşyaları istehlakının ixtisar edilməsində maraqlıyıqsa, onda həmin hal ölkədə milli istehsalı həvəsləndirməyə səbəb olmur. Deməli, istehlakdan vergi tutmaq yaxşı üsul ola bilər.

Sənayenin gənc sahələri. Sənayenin gənc sahələrinin mühafizə edilməsi zərurliyi tarifin xeyrinə adi dəlillərdən biridir. Həmin dəlilin özü ilkin qüsurlarla başlayır. Yəni gənc firmalar elə özlərinin ilkin fəallıyyətləri prosesində faktiki olaraq səmərəli istehsal etməyi öyrənirlər. Əgər ilkin mərhələdə milli firmalar təcrübəyə malik olmadığı, beləliklə, yüksək xərclər sərf etdikləri halda onlar lazım olan miqdarda malları necə sata bilər, həmin malları xaricilərə nisbətən necə ucuz istehsal etməyi öyrənə bilərlər? Bu baxımdan gənc sahələrə tarifin köməyi ilə o vaxta qədər himayə etmək lazımdır ki, onlar canlanıb formalaşmış hesab olunsun, daha təcrübəli xarici istehsalçılara bərabər şəraitdə rəqabət apara bilmiş olsun.

Həqiqətən, həmin şəraitdə mövcud olan gənc sənaye sahələrini mühafizə etmək tələb olunur. Tarifin həyata keçirilməsi iki səbəbdən göstərilən məqsədə çatmağın yaxşı üsulu sayıla bilməz. **Əvvəla**, istehsal subsidiyası tarifdən yaxşıdır. Milli istehsalçıların təcrübə əldə etməsi müddətində istehlak-

çıları vergiyə cəlb etməyə səbəb olmur; Tarif daxili bazarı yalnız ixtisar edir. **İkincisi**, təcrübədə rəqabət qabiliyyətinə malik olmaq iqtidarına çata bilməyəcək sahələri himayə etmək, onları həvəsləndirmək ciddi təhlükə hesab olunur. Bu səbəbdən də artıq həyata keçirilmiş tarifi və yaxud subsidiyanı ləğv etmək hər vaxt çətin ola bilər. Hər hansı gənc milli istehsal sahəsinin əsası qoyulmuşsa onun rəqabət qabiliyyətli olub-olmamasının əhəmiyyəti yoxdur; onların xeyrinə himayəçiliyin azalması ölkədə iş yerinin itirilməsinə, bu da sonda sosial gərginliyə gətirib çıxara bilər. Bu baxımdan canlanmaq istəyən kənd istehsalçıları mühafizə etmək üçün tarifi yoxsa subsidiyam seçmək çətin olur. Nəzəriyyə aldadıcıdır, təcrübə isə çox hallarda daha sərt olur.

Gəlirlər. Son dövrlərə qədər dövlət gəlirlərinin əsas hissəsini tariflər təşkil etmişdir. Çünki, onları portlarda, hər cür nəqliyyat yolları məntəqələrində ixrac olunan mallardan asanlıqla tutmaq olur. Uzun tarixi dövr ərzində tariflər dövlət gəlirlərinin artırılmasının səmərəli üsulu olmuşdur. Həqiqətən də, hazırda inzibati idarəetmə sisteminin zəif inkişaf etdiyi ölkələrdə tariflər gəlirlərin artırılmasının ən yaxşı üsulu sayıla bilər.

İnzibati sistemin inkişaf etdiyi müasir iqtisadiyyatda (qarışıq iqtisadi sistemdə) dövlət gəlirlərinin artırılmasının səmərəli metodu kimi tariflər xeyirli sayılsa da hər halda ondan da səmərəli üsullar tapmaq olar. Bütün satılan mallar üzrə **ümumi vergi tutmaq** (satışdan ümumi vergi) idxaldan vergi tutmağa nisbətən çox da çətin deyildir. Belə ümumi vergi tutumu tariflər vasitəsi ilə gəlirlərin artırılmasına nisbətən daha səmərəli ola bilər.

Ucuz xarici əmək

Çox hallarda iqtisadçılar təsdiq edirlər ki, xarici dövlətlər ucuz əməkdən istifadə etdiklərinə görə milli istehsalçılar mühafizə olunmağa ehtiyac duyurlar. Lakin həmin dəlil səthidir, prosesin mahiyyətini açmır. Əvvəla, xarici əmək iş vaxtının bir saat hesabında ucuz ola bilər. Bu da onun az məhsuldar olması ilə əlaqədardır. Xarici malın 1 vahidini istehsal etmək üçün ehtimala görə milli əməyə nisbətən daha çox xarici əmək tələb olunur. Beləliklə, buraxılan məhsul vahidi hesabında xarici əməyin dəyəri ola bilər ki, milli istehsaldakı əməyin dəyərindən aşağı olmasın.

Xarici əmək xərclərinin kəmiyyəti haqqında izahat verərkən belə bir fikir nəzərdən qaçırılır ki, ticarətin mövcudluğunun əsas səbəbi istehsal amilləri təminatının müxtəlif səviyyələrinin ölkələr arasındakı müxtəlifliyidir. Ticarət – istehsal üstünlüklərinin və nisbətən ucuz istehsal edə bildiyimiz malların ixracı vasitəsi ilə istehsal amilləri təminatındakı üstünlüyün mənafeyimizə uyğun istifadə etmək üsuludur, sonra isə xarici dövlətin nisbətən ucuz istehsal edə bildikləri malları almaq üçün öz ixracımızdan istifadə etməkdir. Bir sıra xarici ölkələr işçi qüvvəsinin böyük kütləsinə malikdir və orada əmək daha ucuzdur və ya onlar böyük miqdarda ucuz xammala malikdir. Digər ölkələr isə malik olduqları müqayisəli üstünlüklə elə mallar istehsal etmək istəyirlər ki, onlardan fərqli xeyir götürə bilsinlər. Əgər ölkə ucuz işçi qüvvəsi və xammala malik olan ölkələrdən mallar idxal etməzsə, onda müqayisəli üstünlüyə malik olduğu istehsalda hazırladığı malları ixrac edə bilməz və beləliklə ticarətdən xeyir əldə edə bilməz.

Burada məsələ xarici əməyin ədalətsiz ucuzluğundan ibarət deyil, yalnız xarici ölkələrdə yaradılan mallar istehsalında milli əməyin bir hissəsinin istifadə edilməsidir. Əgər milli is-

tehsal sahəsi müqayisəll üstünlüyü itirmişsə, onda o, devrilməlidir. Belə halda onun işçilərinə digər sahələrə keçmək və ya digər ərazilərə getmək üçün köməklik göstərməlidir. Azərbaycan gələcəkdə xarici rəqabətdən ziyan çəkən milli istehsal sahələrinə kömək etməyi nəzərdə tutmalıdır. Belə kömək bütünlükdə cəmiyyətə tarif himayəliliyinə nisbətən çox ucuz başa gələ bilər.

Xarici subsidiyalar və demping

Xarici dövlətlər çox hallarda öz istehsalçıların subsidiyalaşdırır. Subsidiyaların köməyi ilə ölkə öz mallarını daha aşağı qiymətlə ixrac edə bilər. Milli istehsalçılar bir səsə deyirlər ki, bu ədalətli deyildir. Çünki xarici dövlətlər öz firmalarına üstünlük verirlər. Sual oluna bilər, həmin təcrübənin əksinə çıxmaq olarmı?

Əgər xarici dövlətlər müntəzəm subsidiyalar verirlərsə və onun davam etdirilməsi nəzərdə tutularsa, onda mövcud vəziyyətin üstünlüyündən bacarıqla istifadə olunmalıdır. Əgər hər hansı bir xarici dövlət başqa dövlətə satacağı malları ucuz istehsal etmək istəyirsə, bu çox yaxşıdır. Belə halda subsidiyanın əksinə çıxmaq olmaz. Çünki, müntəzəm əziyyət çəkən milli işçilərimizə həmin köməkliyin edilməsinin əsasları aşkara çıxır və onun mümkünlüyü reallaşır.

Lakin, təcrübədə subsidiyanın müvəqqəti verilməsi nəzərdə tutulmur. Bunun köməyi ilə xarici dövlətlər müvəqqəti çətinliklə qarşılaşan istehsalçılara kömək etmək istəyir. Bu halda bəzi məhdudiyyətin məsələn, gömrük rüsumlarının həyata keçirilməsinin əsası vardır. Uyğun gömrük rüsumunun qiymətə təsirini neytrallaşdırmaq məqsədi ilə xarici subsidiyalarla gömrük rüsumu kompensasiya edilir. Əks halda

(əgər, vergi tətbiq edilməsə) subsidiyalaşan idxal mallarının qiyməti enəcək həmin ucuz mallar daxil olduqda, milli istehsalçılar ilk vaxtlar istehsalı ixtisar etməli olacaq, sonradan subsidiyalar götürüldükdə milli istehsal buraxılışı yenidən canlanacaqdır. Əgər, subsidiyalar müvəqqətidirsə, onda onlar milli sənayeni dağıda bilər, belə halda isə məhdudlaşdırma edilməsinə iqtisadi cəhətdən üstünlük verilə bilər.

Subsidiya haqqında sual dempinq anlayışı ilə sıx əlaqəlidir.

◊ **Dempinq** – firmaların öz mallarını maya dəyərindən aşağı qiymətlə xaricə satmalarına deyilir.

İstehsal sahələri özünün bütün mallarını ölkə ərazisində sata bilmədikdə, iqtisadi tənəzzül vaxtı istehsalı ixtisar etmək istəmədikdə adətən dempinq baş verir. İstehsal sahələri özünün xüsusi istehsalım sabitləşdirməkdən ötəri xarici bazarlara müraciət edirlər.

Dempinq müvəqqəti hadisə olduğundan onu etibarlı hesab etmək olmaz. Əgər xaricilər öz mallarını müntəzəm olaraq maya dəyərindən aşağı qiymətə satsalar, onda hər bir ölkə onların mallarını idxal etməyə daha çox səy göstərir. Lakin xüsusi firmalar uzun müddət ərzində mallarını maya dəyərindən aşağı qiymətə satmaq istəməzlər. ABŞ qanunları Amerika sənayesini parçalamağa yol verməmək üçün anti-dempinq gömrük rüsumları tətbiq etməyə yol verir. Bu barədə növbəti səhifələrdə daha geniş məlumat veriləcəkdir.

Milli bazar üzərində hakimiyyətin istifadə etdiyi vasitələr

Tariflərin həyata keçirilməsi xeyrinə ən güclü dəlil dünya bazarında dövlətin hakimiyyətindən istifadə edilməsinə əsaslanmaqdır. Ayrı – ayrı ev təsərrüfatları və yaxud firmalar mövcud qiymətlərlə yetkin rəqabət şəraitində istehsalla isteh-

lak haqqında qərarlar qəbul edirlər. Böyük ölkələr bütünlükdə ixraclarının müəyyən hissəsinə tələbin azalması və ya idxalının müəyyən hissəsinə təklifin artması ilə qarşılaşırlar. Bundan başqa onlar ixrac bazarı üzərində və ya idxal bazarı üzərində inhisar hakimiyyətinə malikdirlər.

Bu və ya digər halda dövlət ixracı ixtisar etmək və ya idxalı limitləşdirmək vasitəsi ilə ticarətin məhdudlaşdırılmasından qazanc əldə edir, ödədiyimiz dünya qiymətlərini aşağı salır. Əgər dövlət bazar üzərində hakimiyyətə malikdirsə, o xariciləri tarifin müəyyən hissəsini ödəməyə məcbur edə bilər, onları istismar edir. Lakin qeyd edək ki, belə tarif yalnız milli mənafeyə xidmət edir, bütünlükdə dünya baxımından isə resurslardan qeyri səmərəli istifadə edilməsini özündə birləşdirir. Bazar üzərində istifadə edilən hakimiyyətin bütün digər növləri də belədir. Bundan başqa belə hal xaricə göndərilən malların tariflərində artırılmasına cavab tədbirlərini doğura bilər ki, bu da milli qazancın üstündən xətt çəkir.

Milli müdafiə

Tarifin xeyrinə olan daha köhnə dəlillərdən aşağıdakıları saymaq olar: Ölkə fəvqəladə vəziyyətdə və ya müharibə hallarında tükənə bilən və xaricdən göndərilənlərdən çox da asılı olmamaqdan ötrü strateji materiallar istehsal edən milli sahələri mühafizə etmək zəruriliyini nəzərə almalıdır. Həmin dəli-
lin bəzi əsasları vardır. Məsələn, ölkə hərbi sursatla təhcizatda özünün əsas potensial rəqibinə bel bağlaya bilməz. Xüsusən, hər bir halı bütün dəqiqliyi ilə təhlil etməli, nəzərdə tutulan məqsədə tez çatmaq üçün tariflərin tətbiqinə nisbətən hər hansı bir başqa vasitələr yoxdurmu?

Çox hallarda təsdiq edirlər ki, strateji səbəblər üzündən Azərbaycan özünün milli neft sənayesini mühafizə etməlidir ki, neft istehsalının uzun müddət artımına imkan yaransın, xarici neft embarqosundan ölkənin az bağlı olması təmin etsin. Neft təkrar yaradıla bilməyən resurs sayılır. Azərbaycan neft istehsalını həvəsləndirmək vasitəsi ilə uzun müddətli perspektivdə xaricilərdən özünün asılılığını azalda bilməsi məlum deyildir. Hər halda neft təklifinin genişləndirilməsinin həvəsləndirilməsinə cəhd göstərmək lazımdır. Yəni ölkədə potensial neft ehtiyatını görüb saxlamaq, xaricdən neft almaq imkanları itirildikdə milli neft istehsalını subsidiyalaşdırmaqla neft yataqlarının kəşfiyyatını aparmaq, lakin neft yataqlarından faktiki istifadə edilmədən onun işlənməsini hazırlamaq lazımdır.

Birləşmiş Ştatlar ticarət problemini necə həll edir. Amerikanın ticarət qanunvericiliyi iki gəmiş sahədə çətinlik yaranan hallarda tədbirlər qəbul etməyi nəzərdə tutur: a) Xaricilər tərəfindən ədalətsiz ticarət edildiyi; b) Xaricilər tərəfindən ədalətli, lakin zəhmətli ticarət edildiyi hallarda.

Xaricilər tərəfindən ədalətsiz ticarət. ABŞ hökumətinə səlahiyyət verilmişdir ki, ədalətsiz fəaliyyətlə və yaxud haqsız üstünlük əldə etmək yolu ilə Amerika bazarına gələn xarici ixracatçıların işinə qarışsın bunun başlıca nümunəsi: xarici demping; ixraca xarici subsidiyalar; Amerika ticarət nişanlarına və ya patentlərinə xaricilərin əməl etməməsidir. Qanunsuz fəaliyyətin aşkara çıxarılması üzrə faktlar xüsusi kompaniyaların işi ilə əlaqələndirə bilər ki, bu da xarici ixraca böyük zərər gətirir. Əgər qaldırılmış vəkalət təsdiq olunarsa, onda ABŞ hökuməti zərərlərin qarşılıqlı ödənilməsi (kompensasiya) tədbirinə əl atır. Dempinq və ya xarici subsidiya hallarında hökumət anti-dempinq və ya kompensasiyalı gömrük rüsumu tətbiq edir ki,

bu da xarici mal göndərənlərin ədalətsiz əldə etdikləri üstünlüyü kompensasiya edir, «bərabər oyun meydanında» milli firmaların rəqabət aparmalarına imkan verir.

«Ədalətsiz, əsassız və yaxud hüquq bərabərliyini pozan» xaricilərin fəaliyyətindən mühafizə olunmaq qanunlarını əsas götürən ABŞ hökuməti tərəfindən əgər həmin malları istehsal edən ölkələrin özlərinin daxili bazarına Amerika mallarının idxahını məhdudlaşdırdığı aşkara çıxarılsa, onda Birləşmiş Ştatlar özü də xarici malların ixracının məhdudlaşdırmasından geniş istifadə edəcəkdir. Məsələn, özünün kompüter bazarına xarici kompaniyaların girməsini Braziliyanın məhdudlaşdırması ilə səhv sayılmışdır ki, bu ABŞ prezidentinə Braziliya mallarının Amerika bazarına girməsini məhdudlaşdırmaqla cavab verməyə gətirib çıxarmışdır.

Ədalətli, lakin zəhmətli ticarət. Prezident ticarət qanunçuluğu vasitəsi ilə idxala müvəqqəti məhdudiyyətlər qoymaq (qanunçuluqda «mənafeyin mühafizəsi» və ya «geri qaytarmağa dair düzəliş») imkanına malik olur. Hər dəfə milli istehsal sahələrinə idxal zərər gətirdikdə, hətta gətirilən mallar ədalətsiz və yaxud üstünlük nəticəsində Amerika bazarına daxil olduqda həmin qanunlar tətbiq edilir. İdxalın artırılması Amerika sənayesinə ciddi zərər vurduqda idxaldan imtina mümkünlüyü haqqında düzəliş növündə himayəçilik tədbirləri tətbiq edilir. İxracın məhdudlaşdırılması tariflər, kvota və ya xarici tərəfin ixracı könüllü məhdudlaşdırma kimi tətbiq edilir.

Son 10 il ərzində ABŞ himayəçiliyi, ədalətli ticarət və imtina mümkünlüyü haqqında düzəlişin qaydalarına əməl edilməsində, kompensasiya verilmiş rüsum haqqında qanunun mövcud qaydalarının yerinə yetirilməsində çox təsirli olmuşdur. Amerika istehsalçıları bəyan edirlər ki, bütün həmin təd-

birdir yalnız qiymətlərin səviyyəsinin uyğunlaşdırılmasına xidmət edir. Xarici istehsalçılar isə təsdiq edirlər ki, bizim üçün ABŞ bazarı bağlıdır.

2.5. Ticarət siyasətinin digər növləri

Tariflər ticarət siyasətinin yeganə forması deyildir. Üç digər mühüm ticarət siyasəti forması: kvota, qeyri tarif maneələr və subsidiyalanan ixrac diqqəti cəlb edir. Bunların vasitəsi ilə hökumət azad beynəlxalq ticarətə müdaxilə edir.

Kvotalar

Tariflərin mövcudluğu şəraitində idxalçı gömrük resurslarını ödəmək şərti ilə istənilən miqdarda xarici mallar tədarük edə bilər. Əksinə, kvotanın və yaxud dövlətin kəmiyyət məhdudiyyətinin mövcudluğu şəraitində idxalın miqdarı məhdudlaşır. Çox hallarda isə icazə verilən idxalın həyati azaldılır. Beləliklə, dövlət məsələn, Yaponiyadan avtomobil idxalını 2 min vahid və yaxud Türkiyədən ayaqqabı idxalını 50 min cüt məhdudlaşdırma bilər¹.

Kvota tarif kimi idxalı məhdudlaşdırır. Ona görə ki, mallar təklifinin ixtisar edilməsi nəticəsində daxili qiymətlər dünya bazarı qiymətlərindən yuxarı qalxır. Kvotanın tarif-

¹ Kvota lisenziyası 2 üsulla yerləşdirilə bilər. Dövlət kompaniyaların auksionları ilə daha yüksək qiymət təklif edənlərə onları sata bilər. Lisenziya daha çox ödəməyə hazır olan kompaniya bəlli olur. Lisenziya firmalar arasında inzibati üsulla bölüşdürülə bilər. Çox hallarda həmin bölgü idxalın səviyyəsi haqqında son məlumatlara və yaxud siyasi dəstəklərin növünə əsaslanaraq həyata keçirilir. Kvotaya icazə, yüksək qiymətə malikdir. Çünki, onun sahibinə aşağı qiymətlə dünya bazarından rəqabətsiz mal almaq və mühafizə olunan bazarda baha qiymətlə satmağa imkan verir.

dən iki mühüm fərqi vardır. **Bunlardan biri** ondan ibarətdir ki, kvota daxili qiymətlərə xarici rəqabətin istənilən təsirini dəf edir. Əgər, məsələn, dünya bazar qiyməti xarici firmaların öz istehsal xərclərini ixtisar etməsi nəticəsində aşağı düşərsə, onda tarifiin mövcudluğu idxali artırır, ancaq daxili bazar qiymətini aşağı salır. Lakin kvotanın mövcudluğu şəraitində idxal arta bilmədiyi üçün daxili bazara heç bir təsir göstərmir¹.

İkinci fərq ondan ibarətdir ki, kvota idxala kəmiyyət müəyyənliyi verir. Dövlətin fəaliyyəti baxımından həmin fərq müəyyən üstünlüyə malikdir, lakin təcrübədə isə o, kvotanın çatışmamazlığı hesab olunur. Kvota milli istehsalı təhlükədən tamamilə təcrid edir və xarici rəqabətə nizamlı təsir edir. Kvotanın fəaliyyətində əgər xaricilərin gətirdikləri malların həcmi kvotanı ötərsə, onda daxili bazarda onlar gətirdikləri həmin artıq mali hətta bağışlaya da bilməzlər.

Həqiqətən, kvota 1930-cu illərdə geniş yayılmışdı. Çünki qiymətlərin qəfildən düşməsi hesabına daxili bazarda xarici rəqabətin nüfuz etməsinin qarşısı alınır. Əvvəlki bölmələrdə qeyd etmişdik ki, 1970-ci illərin axırlarında ABŞ hökuməti ixracın könüllü məhdudlaşdırılması haqqında Yaponiya ilə müqaviləyə nail olmuşdur. İxracın könüllü məhdudlaşması – xarici dövlətin öz mallarının başqa ölkəyə ixrac etməsinə görə qəbul etdiyi sadəcə kvotadır. Məsələn, bizim ölkə tərəfindən daxil edilən kvota ilə xarici dövlət tərəfindən ixraca könüllü məhdudiyyət arasındakı iki fərqi aydınlaşdırmaq diqqəti cəlb edir.

¹ Daxili və dünya qiymətləri arasında uçurumun artması idxaldan daha yüksək mənfəət əldə etməyə imkan verir.

Əvvəla, xarici dövlət tərəfindən ixracın könüllü məhdudiyyəti ticarəti az nəzərə çarpacaq dərəcədə məhdudlaşdırır. Bu isə tarif və kvotaya nisbətən milli istehlakçılar üçün aydın olmur!¹

O, idxalçı ölkələrin bazarında xarici satışları məhdudlaşdırmaqla nəticələnir. Lakin idxalçı hökumətin həmin üsulla ticarətə məhdudiyyət qoyması görünməz olur və beləliklə, istehlakçılar hökuməti günahlandıra bilmir.

İkinci, xaricilər idxalçı ölkənin qoyduğu kvotaya və onu auksionda satmaq hüququna nisbətən daha yüksək qiymət qoya bilərlər. Belə ki, çıxılmaz hallarda satışın ixtisar olunan hissəsi az-az kompensasiya edilə bilərlər. Özlüyündə Yapon avtomobili ixracının könüllü məhdudlaşması Yapon avtomobil istehsalçılarının mənfəətini artırmış, nəticədə onlar kartellərin edə bildiyi kimi satışı azaltmaq və qiyməti qaldırmaq imkanı əldə etmişdir.

Qeyri-tarif maneələri

◊ **Qeyri-tarif maneələri** - milli istehsalın xeyrinə xarici malların hüququnun pozulması ilə baş verən inzibati tənzimləməni özündə birləşdirir.

Həmin tənzimləmə müxtəlif formalarda həyata keçirilə bilər. Məsələn, qeyri-tarif maneə xüsusi şəraitdə həyata keçirilən hökumət siyasətidir ki, milli məhsullara bərabər və yaxud hətta daha yüksək qiymət qoymaqla həmin məhsullara

¹ Bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələr şikayətlənirlər ki, sürətlə artan ixrac şəraitində könüllü məhdudiyyətə əməl etmək əsl mənada könüllü deyildir. Ölkələri könüllü kvota vasitəsi ilə öz ixraclarını məhdudlaşdırma ilə daha ciddi məhdudlaşdırmalarla qarşılaşmaq imkanları arasında qoyur. İdxalçı ölkələr həmin yollardan birini seçməyi diqtə edir.

üstünlük verilir. Məsələn, Amerikanın firmaları şikayətlənirlər ki, Yaponiya ilə əlaqələrdə təcrübə olaraq onların hüquqları pozulur. Yaponlar isə cavab olaraq günahlandırırlar ki, Amerika firmaları, Yaponiyada biznesin necə yaradılacağını hələ ki, öyrənməmişlər. Bu səbəbdən də onlar müvvəfəqiyyət əldə edə bilmirlər.

Qeyri-tarif maneələri standartların həyata keçirilməsi (məsələn, avadanlıqla ətraf mühitün çirklənməsinə və ya təhlükəsizliyinə) vasitəsi ilə və yaxud xarici məhsulların ağır yük altında qalması kimi vergiyə cəlb olunma vasitəsi ilə irəli atıla bilər. Məsələn, bəzi ölkələrdə mütərəqqi yol vergisi məsbətən böyük avtomobillər üçün çox böyükdür. Sanitar məhdudiyyəti müəyyən kənd təssərrüfatı mallarını (məsələn, Kaliforniyada meyvələrə) və yaxud ərzaq və içki (Almaniyada pivə) ticarətini qadağan edir. Belə məhdudiyyətlər sanitar nöqteyi nəzərindən tamamilə əsaslıdır. Eyni zamanda həmin məhdudiyyət milli istehsalçıların xeyrinə himayəçiliyin əlverişli aləti kimi də fəaliyyət göstərir.

Subsidiyalaşmış ixrac

Mövzunun əvvəlki bütün suallarında biz idxalın məhdudlaşdırılmasını öyrəndik. Lakin eyni zamanda ixracat ticarət siyasətində mövcuddur. Ölkələr ixrac etmədikləri malları bəzi yerli vergilərdən azad edərək birbaşa subsidiyalar vasitəsilə və yaxud ucuz kredit təqdim etmək vasitəsi ilə özlərimin sənaye mallarının ixrac qabiliyyətinə çalışırlar.

İxrac subsidiyası, ixracın həcmi artırır, lakin onunla əlaqədar xərcləri cəmiyyət ödəyir. Firmaların istehsal etdiyi malların dəyəri onların satış qiymətindən yuxarı olduqda, subsidiyalar təqdim edilir və həmin mallar xariclərə satılır.

Hökumət (son nəticədə vergilər) malların istehsalının cəmiyyətə neçəyə başa gəlməsi ilə xaricilərin həmin mallara ödədiyi məbləğ arasındakı fərqi milli firmalara subsidiyalar təqdim etməklə doldurur. Milli istehlakçılara kəldikdə isə onlar itirirlər. Çünki, xaricə satdığımız malların qiyməti milli istehlakçılara həmin malları satarkən onların ödədiyi qiymətdən aşağı olur. Tariflə müqyisədə subsidiyalaşan ixrac artıq xərclərə gətirib çıxarır. Tarifdə olduğu kimi subsidiyalaşan ixracın da xeyrinə dəyərli dəlillər söyləmək olmur.

2.6. Himayəçiliyin mövcudluğu

Tariflərin, kvotaların, qeyri-tariflərin və subsidiyalaşan ixracın bir ümumi cəhəti vardır ki, bu da onların bütünlük də cəmiyyət üçün artıq xərclərlə və yaxud itkilərlə nəticələnməsidir. Artıq yüz ildən çoxdur ki, iqtisadçılar təsdiq edirlər ki, himayəçilik siyasətinin həmin tədbirlərin xeyrinə tutarlı dəlillər (əgər ümumiyyətlə mövcuddursa) azdır. Bunlardan başqa, himayəçilik baha başa gəlir. Məsələn, Dünya bankının son vaxtlardakı tədqiqatı məlumat verir:

-Hər bir iş yerinin saxlanmasına, məsələn, paltar istehsalında 12600 dollar əmək haqqı alan işçiləri müdafiə etmək bütünlükdə ABŞ iqtisadiyyatını təqribən 169 600 dollar ziyan salır. Aydın olur ki, həmin prosesə nahaqdan resurslar sərf edilmiş, həmin resursları başqa fəaliyyət növlərinə və ziyan dəyən sahələrin işçilərini yenidən hazırlamağa və yenidən bölüşdürməyə sərf etməklə istifadə etmək daha səmərəli olardı. Dünya bankının hesablamalarına görə avtomobil idxalının məhdudlaşdırılması hesabına saxlanılan hər bir iş yeri bütünlükdə iqtisadiyyata 47000 dollar, poladtökme sənayesində mühafizə olunan hər bir iş yeri 71000 dollara başa gəlir.

Qeyd edilənlər səpgisində himayəçiliyin nə üçün belə genişlənməsi sualı qarşıya çıxır? Suala cavab verməkdən ötürü tarixdən başlamaq, sonra isə ticarət strategiyasının işlənilməsində iqtisadiyyat və siyasətin qarşılıqlı fəaliyyətinə baxaq.

Himayəçiliyin tarixi

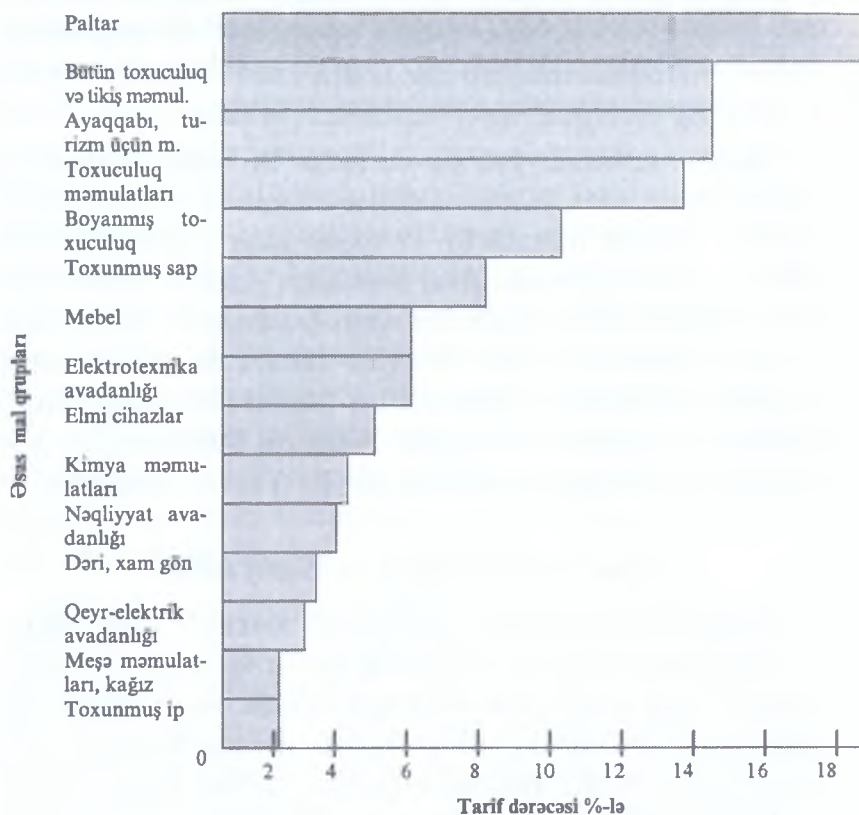
Himayəçiliyin tarixi barədə real məlumat əldə etmək üçün son 165 il ərzində Birləşmiş Ştatlarda tarifi dinamikasına fikir verək. Birləşmiş Ştatlar ənənəvi olaraq yüksək tariflərə, malik olmuş, yalnız İkinci dünya müharibəsindən sonra (daha doğrusu 1930-cu ildən sonra başlayaraq) tariflər aşağı düşməyə başlamış və hazırda ən aşağı səviyyədədir. Belə bir meyl bütün sənaye ölkələri üçün xarakterikdir.

Himayəçiliyin tarixi ilə əlaqədar diqqəti cəlb edən digər mühüm məsələ əsas mal qrupları üçün tarif dərəcələrinin aydınlaşdırılmasıdır.

Hazırda tarif dərəcələri çox aşağı səviyyədə qurulur. Yəqin ki, dünya ticarəti indiki qədər daha çox azad olmamışdır.

Vaxt keçdikcə tarif dərəcələrinin tədricən ixtisar olunması TTBS (ticarət və tariflər haqqında baş saziş) çərçivəsində çox tərəfli danışıqların aparılması ilə baş vermişdir. Bütün ölkələrin müvəffəqiyyətli danışıqları nəticəsində müqavilə iştirakçısı olan ölkələr özlərinin tarif dərəcələrini bugünkü səviyyədə azaltmışdır. Eyni zamanda onlar ticarət məhdudiyyətini etmək mümkünliyünü ciddi limitləşdirən davranış kodeksini işləyib hazırlamışlar. Lakin həmin meylin əksinə olaraq, ticarətin ümumi liberallaşması seçmə ticarət məhdudiyyəti bir hərəkət qarşıya çıxarmalıdır. Belə halda himayəçilik genişlənəcəkdir.

Şəkil 2.8. Sənaye ölkələrində əsas mal qruplarının tarif dərəcələri

Güclü ixrac meylli ölkələrə, xüsusən Yaponiya və yeni sənaye ölkələrinə tikij, avtomobil və dəzgahlar kimi mallar ixracını könüllü məhdudlaşdırmasına getmələrinə təsir göstərilir. İdxalçı ölkələr hesab edirlər ki, himayəçiliyin köməyi ilə daha dağıdıcı irəliləyişdən idxalın hər tərəfli məhdudlaşdırılması tərəfinə qaçmaq olar. 1930-cu ildəki depressiya dövründə xarici iş yerləri hesabına daxili iş yerlərini mühafizə etmək üçün ABŞ hökuməti tarifləri qaldırmaqla beynəlxalq ticarət dağılmağa məruz qalmışdı. Həmin dağıdıcı ticarət müharibəsinin xatirəsi

geniş ticarət məhdudiyyətini qəbul etməkdən qaçmağı hökuməti hələ də məcbur edir. Bundan başqa idxalçılar hesab edirlər ki, bəzi himayəçilik labüddür və geniş məhdudiyyətin əvəzinə ayrıca məhdudiyyətlər qəbul etmək yaxşıdır.

Ticarət məhdudiyyəti ilə əlaqədar Birləşmiş Ştatlar ilə Yaponiya arasında yarımkeçiricilər haqqında 1986-cı il müqaviləsi xüsusilə maraqlıdır. Yaponiyadan yarımkeçiricilər sxeminin aşağı qiymətlə idxal etməkdən Amerika istehsalçıların mühafizə etmək üçün Birləşmiş Ştatlarla Yaponiya arasındakı müqaviləyə görə Amerika bazarında yapon satışı üçün minimal qiymət qurulmuşdur. 1987-ci ildə yapon firmaları həmin müqaviləni dağıtmış, Birləşmiş Ştatlar seçilən yapon mallarının siyahısına böyük tariflərlə cavab vermişdir.

Siyasət, iqtisadiyyat və himayəçilik

Bütünlükdə cəmiyyət üçün yüksək xərclərlə başa gəlməsinə himayəçiliyin siyasi cəzibədarlığının artmasını doğrultmaq, qurmaq üçün üç əsas dəlil irəli sürmək olar. **Əvvəla**, kim himayəçilikdən udursa, itkiyə məruz qalana nisbətən işini yaxşı təşkil etmişdir. **İkincisi**, kim ziyanə məruz qalırsa deməli qarşıya qoyulanı başa düşmüşdür. **Üçüncüsü**, tariflər məskalanmış subsidiyaları özündə birləşdirir, beləliklə hirbaşə maddi himayədarlığa nisbətən daha cəzibədar olur. Həmin dəlilərin hər birini ayrılıqda təhlil edək.

Ümumiləşmiş qazanc, səpələnən xərclər. Yaponiya ilə rəqabətdə Birləşmiş Ştatların avtomobil sənayesində qazanan və ziyanə düşənlərə diqqət verək. Zərər çəkənlər ABŞ-m avtomobil kompaniyasının səhm sahibləri və avtomobil quran fəhlələrdir, qazanclar isə yapon avtomobilinin alıcılarıdır. Ticarətin məhdudlaşdırılması avtomobil istehsal edən kompa-

niyalara və işçilərə qazanc gətirmir, avtomobil alan adamlara isə ziyan gətirir. Avtomobil istehsal edən işçilər həmkarlar ittifaqını tərənnüm edən həssas işçi qrupları sayılırlar. Həmin sahəni idarəedənlər siyasətdə də yaxşı istiqamət götürürlər. Lakin milyonlarla avtomobil alıcıları pis təşkil olunmuşdur. Yapon avtomobilini almaq imkanlarından qazanc elə də böyük deyildir ki, istehsalçılarla mübarizə aparmaq məqsədi ilə nümayəndəli qruplar haqqında alıcılar təşkilatlana bilsinlər. Bunun nəticəsidir ki, ticarətin məhdudlaşdırılmasından götürülən qazancı adətən dəqiqləşən müəyyən qruplar əldə edir, xərcləri isə böyük olan, lakin pis təşkil olunmuş qruplar çəkirlər. Siyasi sistem isə adətən təşkil olunmuş qrupların təsirinə inəruz qalır və məhdudlaşmanı irəli sürür. Ümumiləşmiş qazanc və səpələnən xərclər irəli sürülən ticarət məhdudiyyətinin səbələrindən biridir.

İstehlakçıların qeyri-səmimiyyəti. Himayəçiliyə qarşı təşkilati müxalifətin olmaması səbəblərindən biri onunla əlaqədardır ki, bir çox adamlar himayəçiliyin nəticələrini sadəcə başa düşmürlər. 1985-ci ildə ictimai fikrin sorğusu zamanı belə bir sual verilmişdir: «heç düşünürsünüz ki, Amerika sənayesini mühafizə etmək üçün Birləşmiş Ştatlar Yaponiyadan idxalı məhdudlaşdırmalıdır mı?» – soruşanların 70%-i «bəli» cavabını vermişlər. Belə cavab avtomobil istehsalı üçün acıqlı sayıla bilər. Lakin, ABŞ-ın əksər vətəndaşları əsasən Yapon mallarının istehlakçıları kimi himayəçiliyin mənfi təsirini tez hiss edirlər. Çünki, himayəçilik onlara zərər gətirir. Amerika malları ilə rəqabət aparan istehsalçılarda isə elə deyildir. Bu bir faktdır ki, ictimai təsir daha güclü çıxır, baxmayaraq ki, ticarət məhdudiyyətinin müdafiə edilməsi dərk edilmiş həqiqətdir və himayəçilik tədbirinin həyata keçirilməsini qanunvericilik həvəsləndirir.

Gizli subsidiyalar. Tutaq ki, qrup mənafe həqiqətən öz məqsədinə çatmaq iqtidarına malikdir. Lakin nə üçün həmin qruplar milli istehsal subsidiyalarını deyil tariflərə və kvotalara üstünlük verirlər? Nə üçün hökumət onların təsirinə möhtac qalır? Bunun çox qəribəliyi ondadır ki, yuxarıda sübut etdiyimiz kimi subsidiyalar eyni bir nəticəyə görə tariflərə nisbətən daha səmərəli olur. İqtisadi nöqteyi nəzərdən istehsalin subsidiyalaşmasının xeyirli olmasma baxmayaraq hökumətin tariflərdən tez-tez istifadə etməsinin iki əsas səbəbi vardır. **Birinci səbəb** onunla bağlıdır ki, tarifi irəli sürülməsi qərarı ticarət probleminə təbii cavab verməyi asanlaşdırır. Məsələn, Yaponiya avtomobili «Ford» istehsalçılarımn «baş ağrısı» olmuşdur. Problemin bilavasitə həlli sadə görünür: Yapon avtomobili satışını qadağan etmək.

Tarifdən istifadənin **ikinci səbəbi** ondan ibarətdir ki, kimin kim üçün nəsə etməsi subsidiyaya nisbətən tarifdə bir o qədər bəlli olmur. Hamıya aydındır ki, subsidiya alan istehsalçı vergi ödəyənlərdən pul alır. Tarif isə ilk növbədə xaricilərə ziyan gətirən bir ölçünü ifadə edir və həqiqətən hökumətə pul gətirir. Özlüyündə isə tarifdə istehlakçı istehsalçıya bilavasitə daha yüksək qiymət ödəyir, lakin bu istehsalçının hökumətdən faktiki aldığı çəkə nisbətən az bəlli olur. Tarif subsidiya halındakı kimi hədiyyəyə bənzəmir.

Təcrübədə çox ehtimal ki, himayəçilik ona görə təriflənir ki, qazanc daha çox təmərgüzləşir, xərclər isə tez səpələnir. Ona görə yox ki, müəyyən sosial məqsədə çatmaq üçün özünün əlverişli xərclərini nəzərə alaraq tam informasiya şəraitində cəmiyyət qərarlar qəbul edir. İstehsal subsidiyasından imtina etmək ehtimalı daha çoxdur. Çünki, onlar xərcləri hamı üçün yararlı olan təmərküzləşmiş qazanca çevirə bilir. Beləliklə, iqtisadçıların tarifə olan münasibəti əsasən müxalifət-

də durmaqdır. Çox hallarda ola bilsin ki, tariflə razılaşırlar. Lakin tarifi xeyrinə iqtisadçıların dəlilləri, bir növ başqasının hesabına xüsusi mənafeyini reallaşdırmaq arzusunu gizlədən maskarad kostyumuna bənzəyir.

* * *

Bütün iqtisadiyyatlarda dəlillər onun xeyrinə edilmişdir ki, cəmiyyətdə azad ticarətdən ümumilikdə qazanc əldə edilir. Bu daha köhnə və daha ciddi iddialardan biridir. Biznesmenlər təsdiq edirlər ki, həmin dəlillər ABŞ bazarına xaricilərin həqiqi axınını sadəcə pərdələyir. ABŞ sənayesi udurur; iş yerləri ixtisar edilir. Necə ola bilər ki, iqtisadçılar təkrar etməkdə davam edirlər ki, ticarət, ümumi məqsəd üçün azad olmalıdır? İqtisadçılar iqtisadi hadisələri hissələrə bölərək başa düşməyi qəbul etmişlər. Çünki, onlar mürəkkəb mühakiməni düzgün başa düşmüşlər: mühakimə ondan ibarətdir ki, ayrı-ayrı sahələrin himayəçilikdən qazancı yalnız iqtisadiyyatın qalan sahələri hesabına ola bilər. Mühakimənin ikinci hissəsi ticarət problemi ilə qarşılaşan firmaları az maraqlandırır, ona görə də bilərəkdən susurlar. Lakin dövlət hamını ardıcıl subsidiyalaşdırma bilməz: himayədarlıq tədbirləri formasında subsidiyalar xüsusilə baha başa gələndir. Bu barədə mübahisə bəlkə çox davam edəcək. Son vaxtlarda həmin mübahisə digər valyutalara münasibətdə dolların dəyərinin kəskin qalxıb düşməsi ilə əlaqədar milli sahələrin rəqabət qabiliyyətinin dəyişməsi ilə səngimişdir.

XÜLASƏ

1. Ölkələr öz aralarında ona görə ticarət edirlər ki, onlar digər ölkələrdən daha ucuz qiymətə mallar ala bilsinlər. İstehsal xərclərindəki fərqlər istehsal metodundakı və istehsal

amillərinin əlverişliyindəki fərqlər nəticəsində meydana çıxır. Bundan başqa, nəticədən qənaət istehsalın ixtisaslaşmasını səmərəli edir.

2. Rikardonun ticarət nəzəriyyəsi açıqlayır ki, ölkə elə malları istehsal edəcəkdir ki, onun istehsalında müqayisəli üstünlüyə malik olsun. Yəni həmin ölkədə o malların istehsalı nisbətən ucuz başa gəlir. Ölkə bir mahn ticarətindən digər bütün malların istehsalındakı müqayisə üzrə daha çox səmərə götürə bilir-sə, onda həmin ölkə onun ticarətindən qazanc hasil edəcəkdir.

3. Rikardonun etdiyi güzəştli ilkin şərtlərdə ölkələr həm istehsalda, həm idxalda və həm də ixracda ixtisaslaşırlar. Ölkənin idxal etdiyi və ixrac etdiyi mallar arasındakı fərqlər əsasən ölkənin nisbi ölçüsünə görə müəyyən edilir.

4. Ölkələr ixtisaslaşmanın mövcudluğu şəraitində ticarətdən udurlar. Faktiki olaraq, onlar ixrac etdikləri mallarda təcəssüm edən öz resurslarından istifadə edirlər ki, idxal etdikləri malları istehsal edə bilsin, bununla onlar ticarət etmədikləri hallarda nisbətən daha az əməkdən istifadə edirlər. Açıq ticarət son nəticədə ticarət edən tərəflərdən birinə mənfəət gətirir, heç bir tərəfi ziyanə salmır.

5. Bir istehsal amilindən çox olmaqla ticarət nəzəriyyəsinin ümumiləşdirilməsi istehsal amilinin nisbi qalığının əhəmiyyətini açıqlayır. Nisbətən yüksək kapitalla silahlanan ölkə kapital tutumlu mallar ixrac edəcək, əmək tutumlu malları isə idxal edəcəkdir. Xammalın nisbi artıqlığı (qalığı), məsələn, neft dünya ticarətinin strukturunu izah edən mühüm amil sayılır.

6. Dünya ticarəti istehsalçılarla istehlakçılar arasında konflikt doğurur. Ucuz idxal istehlakçılara sərfəli olsa da milli istehsalçılara ziyan gətirir. İxracın subsidiyalaşması istehsalçılar üçün sərfəli, lakin istehlakçılar üçün ziyanlıdır.

7. Tarif idxal olunan malların daxili qiymətlərini artırır. O, istehlakın artımına mane olur, lakin milli istehsalın həcmi artırır. İdxal həm malların məcmu istehlakının aşağı düşməsi nəticəsində və həm də milli istehsalın artması nəticəsində ixtisar olunur.

8. İkinci dünya müharibəsindən sonra ABŞ-da və digər ölkələrdə tariflər əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdır və indi ən aşağı səviyyədədir. Hazırda kvota və ixracın «könüllü» məhdudlaşdırılması formasında himayəçiliyin sürətlə genişlənməsi hiss olunur.

III BÖLMƏ

VALYUTANIN MÜBADİLƏ KURSLARI VƏ BEYNƏLXALQ MALİYYƏ

Valyuta əməliyyatı, valyutanın mübadilə kursu və beynəlxalq maliyyə sahəsi müəyyən mənada aldadıcı olur. Sözün həqiqi mənasında həmin sahə mütəxəssislər üçün də sirrlidir. Deyilənə görə xarici valyutaların alqı-satqısı ilə məşğul olan Keyns üç dəfə uğur qazanmış, ancaq iki dəfə uğursuzluğa məruz qalmışdır.

80-ci illərdə valyuta kursu və beynəlxalq Maliyyə iqtisadiyyatı bütünlükdə dünyanın diqqətini özünə cəlb etmişdir. Bunun üç əsas səbəbi vardır. **Əvvəla**, 1986-cı ildə BŞ-ın ticarət kəsiri rekord səviyyəyə çatmışdır. Beləliklə, emaledici sənaye (xüsusilə, elektronika və avtomobil istehsalçıları) xarici rəqabətin güclü təsirinə məruz qalmışlar. **İkincisi**, aydın olmuşdur ki, ölkənin hüdudlarından kənarda baş verən hadisələr nəzərə alınmadan pul siyasəti daha həyata keçirilə bilmir. Əgər bir ölkə, məsələn, faiz dərəcəsini aşağı salırsa, dünya valyuta bazarında dolların dəyəri aşağı düşür, ABŞ-da inflyasiya isə əlavə güc alır. **Üçüncüsü**, dollarda ifadə olunan xarici valyutanın qiyməti 1980-1990-cı illərdə güclü tərəddüd etmişdir. Mübadilə kursunun fəaliyyət göstərdiyi real praktika iqtisadçıları belə fikrə gətirmişdir ki, həmin dövrdəki mübadilə kursunun tərəddüd etməsi həddindən çox olmuş və odur ki, əgər beynəlxalq valyuta sistemində islahat aparıldıqda hökmən həmin haldan qaçmaq lazımdır.

Biz isə valyuta bazarının ümumi icmalından və mübadilə kursunun sistemindən başlayaq.

◊ Valyuta bazarında milli valyuta (manat) xarici valyutalara (məsələn, dollara, markaya, funt sterlinqə və s.) mübadilə edilir. Mübadilə (valyuta) kursu - manatda ifadə olunan xarici valyuta vahidinin qiymətidir.

Valyuta bazarının izahında mübadilə kursunun necə müəyyənləşməsinə baxılır və valyuta kursunun bir-birinə əks olan iki sistemini – qızıl standartda azad üzən kursu və qəti müəyyən edilən kursu təhlil edək.

◊ Valyuta kursunun sistemi - qaydalar yığımı olub, onun vasitəsilə valyuta bazarında milli (mərkəzi) bankın rolu təsvir edilir. Xüsusi hallarda sistem – valyuta bazarına milli bankın heç bir müdaxiləsi olmadan valyuta bazarında çevik mübadilə kursu qurulur.

Hər iki ciddi halı öyrəndikdən sonra beynəlxalq ticarətin və kapitalların axınının, borcların və kreditlərin dövlət siyasəti ilə yanaşı valyutanın mübadilə kursuna təsirini izah edək. Eyni zamanda iqtisadiyyatın açıqlığı səviyyəsindən asılı olaraq aparılan fiskal-pul siyasətinə milli iqtisadiyyatın reaksiyasındakı fərqlər araşdırılmalıdır.

3.1. Valyuta bazarı

Ölkə daxilindəki sövdələşmələrdə milli valyutadan istifadə edilir, xaricdən alışlar etmək üçün isə xarici valyuta lazım olur. Xarici valyutaların alışını və ya satışını həyata keçirən xüsusi bazarlar **Valyuta bazarları** adlanır.

Valyuta bazarı çoxsəviyyəli sistemdir. Dünyanın əsas valyuta bazarları olan Nyu-Yorkda, Tokioda, Londonda və Frankfurtda xarici valyutaların mübadiləsi üzrə sövdələşmələr bir gündə 200 mlrd. dollardan çox olur. Hər saniyədə on-

ların payına digər valyutalara mübadilədə dolların alqısı və ya satqısı ilə əlaqədar minlərlə sövdələşmə aparılır.

Valyuta kursu iki üsulla müəyyən edilə bilər: əvvəla, məsələn, dollara görə iyenin mübadilə kursu ola bilər ki, bir dollara 125 iyen kimi müəyyən edilsin, ikinci üsul isə əksinə, məsələn, bir iyenə görə dolların mübadilə kursu, yəni bir iyenə görə 0,008 dollar kimi müəyyən edilir. Beləliklə, ABŞ iqtisadiyyatında iyein kursu 0,008 doll. kimi, Yaponiya iqtisadiyyatında dollara görə 125 iyen kimi müəyyən edilir.

Dollarda xarici valyuta vahidinin qiyməti artdıqda, bu hala **dolların qiymətdən düşməsi (ucuzlaşması)** deyilir. Əksinə, dollarda xarici valyuta vahidinin qiyməti düşdükcə bu hala **dolların qiymətinin qalxması (bahalaşma)** deyilir.

Valyuta bazarında dövlət mühüm rol oynaya bilər. O, xarici valyutanı alıb-satmaqla bazara müdaxilə edir. Bu valyutanın qiymətinə təsir etməkdən və ya qiyməti bilavasitə müəyyən etməkdən məqsəduyğun sayılır. Həmin müdaxilənin iki mühüm alternativini ola bilər ki, bunlar da aşağıdakılardır:

Əvvəla, dövlət tələbiə təklifin tarazlığından asılı olaraq valyuta kursunun dəyişməsinə imkan verərək valyuta bazarından tamam kənarda qalır. Bu rejim **sərbəst üzən valyuta kursu** və yaxud daha qısaca **sərbəst floating** adlanır.

İkinci, digər halda isə valyutanın mübadilə kursunun qəti müəyyənetmə sistemində, dövlət valyutanın mübadilə kursunu qəti müəyyən edir, tutaq ki, dollara görə 4 alman markası (DM) və ya 1 ABŞ dollarına görə 4600 Azərbaycan manatı. Bu barədə paraqraf 3-də izahat veriləcəkdir.

Təcrübədə, valyuta kursu sisteminin hər iki hahndan biri xalis formada özünü çox az hallarda göstərir.

3.2. Sərbəst floating (üzmə) şəraitində valyuta kursları

Valyutamn mübadilə kursu elə incə vasitədir ki, bununla bir ölkənin iqtisadiyyatı dünyanın qalan ölkələri ilə əlaqələnir. Bu paraqrafda tələb və təklifin fəaliyyət göstərdiyi valyuta bazarını öyrənəcəyik. İzahatı asanlaşdırmaq üçün beynəlxalq kreditləşmənin mövcudluğunu bu paraqrafda sərf nəzər edirik.

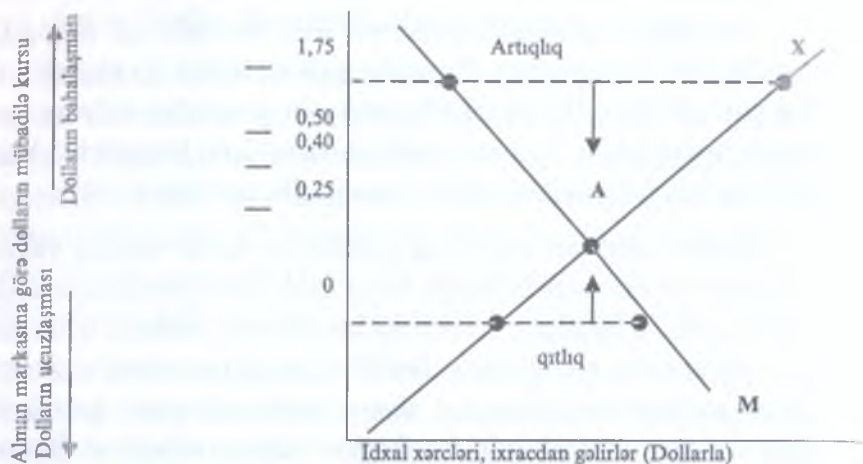
Həmin ilkin şərt belə başa düşülür ki, xarici valyuta yalnız malların və xidmətlərin idxalı və ya icracı üzrə sövdələşmələrdə istifadə edilir. İdxalçılar xaricdəki hesablarını ödəmək üçün xarici valyuta əldə etməlidirlər. Beləliklə, idxal xarici valyutaya tələbin mənbəyi olur. İxrac isə, əksinə xarici valyutaya gətirir və bununla valyuta təklifinin mənbəyini özündə birləşdirir. Bazar da ixrac tərəfindən xarici valyutanın təklifi idxal tərəfdən tələblə qarşılaşır və beləliklə, mübadilə kursu formalaşır.

Şəkil 3.1-də xarici valyuta bazarı sxematik olaraq göstərilir. Üfüqi oxda mübadilə kursu, yəni xarici valyuta vahidinin dollardakı qiyməti (göstərilən halda alman markası) göstərilir.¹

Valyuta kursu nə qədər yüksəkdirsə, xarici valyuta vahidinə görə bir o qədər çox dollar ödəmək lazım gəlir. Şəkildəki mübadilə kursunun artımı dolların ucuzlaşmasını (markanın isə bahalaşmasına), lakin aşağı hərəkət dolların bahalaşmasını (markanın ucuzlaşmasını) göstərir. X təklif əyrisinin qurulmasında nəzərdə tutulur ki, xaricilərin məcmu tələbinin həcmi, eyni zamanda xarici və daxili qiymətlərin səviyyəsi dəyişməz qalır.

¹ Əgər ölkədə bir çox xarici valyutalar fəaliyyət göstərsə, onda valyuta kursunun dəyişməsi xarici valyuta vahidinin orta dollar qiymətində dəyişməsinə özündə əks etdirir.

Şəkil 3.1. Xarici valyuta bazarı

Əgər qiymətlərin sabitliyi qorunursa, milli valyutanın ucuzlaşması (tutaq ki, bir markaya görə 0,50 dollardan 0,75 dollar səviyyəsində) xaricdəki mallarımızın nisbi ucuzlaşmasına gətirib çıxaracaqdır. Belə halda mallarımıza tələb artmaqla yanaşı ixrac xərclərimiz də çoxalacaq.¹

Xarici valyutaya tələbi əks etdirən M əyrisi idxala sərf etdiyimiz xərclərin dollarla dəyərini göstərir. Valyuta kursunun artımı idxala sərf edilən xərclərin ixtisarına gətirib çıxarır. Mallarımız nə qədər ucuz olarsa və idxalımız nə qədər bahalaşarsa, idxala tələb və ona sərf edilən xərclərdə bir o qədər aşağı olacaqdır.

Bilmək lazımdır ki, X və M əyrləri hər iki ölkədə mövcud qiymətlər səviyyəsi üçün qurulur. İdxala sərf edilən xərclər əyrisini çəkməklə nəzərdə tuturuq ki, iqtisadiyyatda məcmu xərclərin səviyyəsi dəyişmir.

¹ Əgər mallarımıza xaricilərin tələbi elastikdirsə, eyni ilə də qiymətləri aşağı salmaqla mallarımıza tələbi artırmaqla onların xərcləri də artırsa da, belə hal ixracdan gəlirlərimizi də artırır.

Beləliklə, əyri boyunca yerləşmələr milli və xarici mallara sərf etdiyimiz xərclərin strukturundakı dəyişikliyi göstərir. Valyuta kursu nə qədər aşağıdırsa, idxal da bir o qədər ucuzlaşır və beləliklə, idxal xərcləri də bir o qədər çoxalır.

Sərbəst floatinqdə valyuta kursu, valyuta bazarını tarazlı vəziyyətə gətirib çıxarar. Şəkil 3.1-də göstərilir ki, valyuta kursu 1 markaya (DM) görə 0,40 dolların bərabər olması tarazlıdır. Əgər kurs tutaq ki, 1 markaya 0,75 dollara qədər artırsa, onda ixracdan gəlirləri idxaldan xərclərə nisbətən üstün olduğunu göstərir. Beləliklə, valyuta kursumuzun daha aşağı səviyyəsində mallarımız xaricdə elə ucuz, xarici mallar isə ölkəmizdə elə baha olacaqdır ki, ixracdan gəlirlərimiz idxala sərf edilən xərclərimizi üstələyəcəkdir. İxrac gəlirlərinin idxal xərclərini üstələməsi cari tədiyyə balansının müsbət saldosu sayılır. Bu mövzu ilə əlaqədar isə xarici valyuta təklifinin ona olan tələbi üstələməsi kimi başa düşülür.

Tutaq ki, 1 markaya (DM) 0,25 dollar olan valyuta kursunda isə əksinə, idxal xərclərinin ixracdan gəlirlərə nisbətən çox olduğunu göstərir. İdxal xərcləri ona görə artır ki, bizim mallarla müqayisədə idxal çox ucuz olur, xaricdə bizim ixrac güclü bahalaşır. İxracdan gəlirlərə nisbətən idxala sərf edilən xərclərin çox olması - cari tədiyyə balansının kəsirinə səbəb olur, yəni xarici valyutaya olan tələbin ona olan təklifdən artıq olması deməkdir. Bu isə valyuta kursunun artımına gətirib çıxarır (valyutamızın ucuzlaşmasına) və tarazlıq bərpa olunur.

Beləliklə, sərbəst üzən valyuta kursunda (beynəlxalq ödəmə və kreditləşmə olmadıqda) kurs elə dəyişir ki, cari tədiyyə balansının istənilən kəsiri aradan qaldırılsın və yaxud müsbət saldo yaradılsın və ixracla təmin edilən xarici valyuta təklifi ilə idxaldan irəli gələn xarici valyuta tələbi bərabərləşdirilsin. Belə proses dövlətin müdaxiləsi olmadan baş verir.

3.3. Qəti müəyyən edilən kurslar

Qızıl Standart

Qızıl standart qəti müəyyən edilən valyuta kursu sisteminin bir qədər aydın məsələsi sayılır. Qızıl standartın üç fərqli cəhətini və ya qaydasını öyrənək.

1. Dövlət qızılın qiymətini, bununla da **qızıl**da ifadə olunan bütün **pul vahidinin dəyərini** qəti müəyyən edir.

◊ Bərabərlik əsasında qurulmuş qızılın dəyəri - milli valyutada dövlətin müəyyən etdiyi qızılın qiymətidir. Məsələn, 1933-cü ildən 60-cı illərin ortalarına qədər qızılın bərabərlik əsasında qurulan dəyəri və ya qızılın dollarla qiyməti - 1 unsiya qızıla 35 dollar səviyyəsində müəyyən edilmişdir.

2. Dövlət Milli valyutanın qızıla dönərliliyini qoruyur. Başqa sözlə dövlət bərabərlik əsasında qurulmuş dəyər və ilk tələbdən milli valyutanı qızıla satmağa və almağa borcludur. Cüzi komissiya xərcini ödəməklə istənilən adam mərkəzi banka gələrək özünün kağız pullarını qızılıla dəyişə bilər.

3. Dövlət qızıl təminatı siyasətini və yaxud yüz faizli yerinin doldurulmasını qoruyub saxlamalıdır. Başqa sözlə desək, ən azı tədaviyə buraxılan kağız pulların miqdarının dəyərində bərabər ölçüdə dövlətdə qızıl ehtiyatı olmalıdır. Dövlət əhəli-dən qızıl aldığı vaxtda öz pulunu yaradır, yalnız əhaliyə satarkən isə onları məhv edir.

Yüz faizli yerinin doldurulması ideyası qızıl standartda əsaslanan pul sisteminin həlledici elementi sayılır, odur ki, onun dərinlən öyrənilməsi lazım gəlir. Cədvəl 3.1-də qızıl standartda mərkəzi bankın balansları verilmişdir.

Cədvəl 3.1. Qızıl standartda mərkəzi bankın balansı

Aktivlər	Passivlər
Qızıl	Banknotlar

Bu balans bir sıra elementlərə görə müasir mərkəzi bankların balanslarından fərqlənir. Belə mərkəzi banklarda bank depozitləri yoxdur, dövlətə və ya bank sisteminə göstərilmək üçün tələblər qorunmur və nəhayət, bütün xarici aktivlər xarici valyuta deyil, qızıl forması alır. Mərkəzi bank tədavülə pullar buraxmaqla yalnız qızıl əldə edib onun sahibi olmalıdır. Bu sistemin müasir mərkəzi bank sistemindən nə ilə fərqləndiyini qiymətləndirmək üçün bir cəhətə diqqət vermək kifayətdir. Yəni ölkənin aktivlərinin çox hissəsi dövlət istiqrazlarından, xüsusən xarici valyutaları deyil, xəzinə veksellərini özündə birləşdirir.

Yenidən qızıl standartda qayıdaq. Tutaq ki, əhali mərkəzi bankdan 100 dollarlıq qızıl almaq qərarına gəlir. Yüz faizli yerini doldurmada dövlət qızıl 100 dollar itirir, eyni zamanda özünün passivlərini (banknotlarının miqdarını) elə məbləğdə azaldır ki, həmin halda o, qızıl sataraq ona banknotlar ödəyirlər (bu pullar ya saxlamaq üçün yığılır, ya da məhv edilir). Beləliklə, mərkəzi bankda qızıl ehtiyatının azalması tədavülə buraxılan pul kütləsinin birin birə nisbətində ixtisar edilməsinə gətirib çıxarır. Biz görəcəyik ki, həmin mexanizm tədiyyənin avtomatik balanslaşmasına təminat verir.

Qızıl standartda tədiyyə balansının uyğunlaşması

Tutaq ki, dünya iki ölkədən - ABŞ-dan və Böyük Britaniyadan ibarət olub, yalnız hər iki ölkənin valyutası dollar və funt sterlinq öyrəndiyimiz məsələyə daxil edilir. Hər iki öl-

kədə qızıl standart fəaliyyət göstərir və hər ikisi yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi üç qaydaya: qəti müəyyən edilən nisbi bərabər əsaslı valyutaya; dönrli valyutaya və yüzfaizli yeri doldurulan valyutaya əməl edir. 20-ci illərdə mövcud olan qiymətlərdə valyutanın nisbi bərabər əsası ABŞ-da bir unsiya qızıla görə 20,67 dollara, Böyük Britaniyada isə bir unsiya qızıla görə 4,25 funtdır. Həmin valyutanın nisbi əsasında belə çıxır ki, dolların valyuta kursunun funtun valyuta kursuna olan nisbəti (bir unsiya qızıla görə 20,67 dollar bölünsün, bir unsiya qızıla görə 4,25 funt; $20,67 \text{ doll.} / 4,25 \text{ funt} = 4,86 \text{ doll.}$) bir funta görə 4,86 dollara bərabərdir.

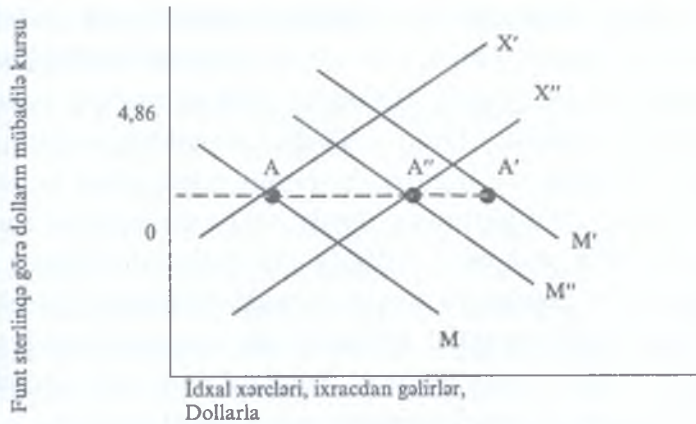
Nə üçün funt sterlinqə görə valyuta kursu məhz 4,86 dollara bərabərdir? Nə qədər ki, alıcılar ABŞ-da bir unsiya qızıla görə müntəzəm 4,86 dollar əldə edir və həmin dollara funt sterlinq almaq üçün İngiltərəyə apara bilir. Belə halda alıcılar bir funt sterlinqə görə 4,86 dollardan çox ödəmək heç vaxt istəməzlər. Eyni zamanda bir funtun 4,86 dollar olan qiymətini heç kəs aşağı sala bilməz. Ona görə ki, həmin halda alıcılar funta görə qızılı İngiltərədən alıb, qızılı ABŞ-a aparar və orada funta görə 4,86 dollarlıq kursla həmin qızıla dollar əldə edərlər. Bu baxımdan, valyuta kursu funta görə 4,86 dollar dəqiqliyinə bərabər olmalıdır.

◇ İki ölkədə qızılın nisbi qiymətinə əsaslanaraq hesablanmış valyuta kursu - qızılla qəti müəyyən edilən kurs adlanır.

İlkin tədiyyə balansının sıfıra bərabər olmadığı halda nələr baş verdiyinə diqqət verək. Belə hala tədiyyə balansının uyğunluğu mexanizmi daxil olur, bu da son nəticədə tədiyyənin balanslaşmasına təminat verir. Həmin mexanizmin necə işləməsini izah edək. Şəkil 3.2-də ABŞ-da idxala sərf edilən

xərclərin artması baş verdikdən sonra valyuta bazarının vəziyyəti göstərilmişdir.

Şəkil 3.2. Qızılın bir yerdən başqa yerə axması tədiyyənin avtomatik tənzimlənməsinə gətirib çıxarır.

Funta görə qəti müəyyən edilən mübadilə kursu 4,86 dollardır və valyuta bazarı ilk vaxtlar tarazlı vəziyyətdə olur. İdxala sərf edilən xərclərin artımı xarici valyutaya tələb əyrisi M-dən M'-ə doğru gedir və yuxarıda göstərdiyimiz kimi tədiyyə balansının kəsirini yaradır.

İndi isə valyuta kursu funta görə 4,86 dollardan yuxarı artmır. İstənilən adam bir funt sterlinqə görə 4,86 doll. kursla istənilən qədər funt sterlinq ola bilər, ABŞ-da bir unsiya qızıl 20,67 dollar kurs üzrə qızıl alaraq İngiltərədə onu 4,25 funt sterlinqə sata bilər. Özünün idxalını ödəmək üçün ABŞ-ın işgüzar subyektləri dolları banknotlara mübadilə etməklə hər hansı bir subyektdən qızıl alır və onu İngiltərəyə göndərir ki, adamlar funt sterlinq almaq üçün həmin qızılı İngiltərə bankına gətirsinlər. Tədiyyə balansının AA'-ə bərabər olan faktiki qıtlığı yaramır. Həmin qıtlıq hər hansı bir subyektin qızıl ehtiyatının ixtisarı hesabına maliyyələşdirilir.

Vaxt keçdikcə tədiyyə balansı kəsirinin avtomatik tənzimlənməsi baş verir. Belə ki, idxalçı Federal rezerv sisteminədən qızıl aldığından ABŞ-ın pul kütləsi azalır. Qızıl İngiltərəyə göndərilir və funt sterlinqə mübadilədə İngiltərə bankına verilir. Qızıl almaqdan ötrü İngiltərə bankı daha çox funt sterlinq çap etməli olur ki, bu da İngiltərədə pul kütləsinin artmasına gətirib çıxarır. Beləliklə, ABŞ-ın tədiyyə balansının kəsiri avtomatik olaraq ABŞ-da tədaviyədəki pulun miqdarının ixtisarına və İngiltərədə pulun miqdarının artımına gətirib çıxarır. Pul kütləsinin dəyişməsi öz növbəsində xərclərin səviyyəsinə təsir edir. ABŞ-da pul kütləsinin ixtisarı faiz dərəcəsinin artmasına və xərclərin aşağı düşməsinə gətirib çıxarır. İngiltərədə isə pulla müdaxilə faiz dərəcəsinə aşağı salır və xərclərin səviyyəsini qaldırır. Xərclərdəki həmin dəyişiklik öz növbəsində valyuta bazarının vəziyyətinə təsir edir.

Nə qədər ki, qıtlıq mövcuddur, Federal rezerv sisteminin qızılı azalır və beləliklə, ABŞ-ın dövriyyəsində pulun miqdarı da azalır. Pul kütləsinin ixtisarına cavab olaraq, idxal xərcləri də daxil olmaqla ölkənin xərcləri də ixtisar olur. Həmin proses solə M' mövqeyindən idxala sərf edilən xərclər əyrisinin tədricən qarışması kimi əks etdirilmişdir. Eyni vaxtda İngiltərədə tədaviyədə olan pulun miqdarı artır və beləliklə, ixracımıza (ABŞ) sərf edilən xərclər də daxil olmaqla bütün xərclər artır. Bu baxımdan da ixracdan əldə etdiyimiz gəlirlərimiz (ABŞ) artacaqdır ki, bu da sağa doğru X əyrisinin qarışması kimi əks olunmuşdur.

Pul kütləsinin dəyişməsinin təsiri şəkildə olan oxla göstərilir. M' əyrisinin solə hərəkətində (idxala sərf etdiyimiz xərclər aşağı emir) və X əyrisinin sağa hərəkətində (ixracdan əldə etdiyimiz gəlirlər artır) kəsir tədricən azalacaqdır. Proses o vaxta qədər davam edəcəkdir ki, ABŞ-da pul kütləsi ixtisar

olmayaraq qalsın, xaricdə isə pul kütləsi həddindən çox artmayaraq qalsın, ABŞ idxala sərf etdiyi xərcləri azaltmaq, ABŞ-ın ixracına İngiltərənin xərclərini qaldırmaqla tədiyyə balansı bərpa olunsun. Balans A" nöqtəsində bərpa olunur ki, həmin nöqtədə idxala tələb əyrisi M", ixrac əyrisi isə x" mövqeyində olur.

Qızıl standartda avtomatik tənzimlənmə prosesi bir anda baş vermir. Müəyyən vaxt tələb olunur ki, ölkədə qızılın azalması, pul kütləsinin ixtisarı, kəsirlə birlikdə idxala sərf edilən xərcləri aşağı sala bilsin, müsbət saldolulı ölkədə isə qızıl axını, pul kütləsinin genişlənməsi idxala sərf edilən xərcləri artırabil- sin. Həmin proses ölkədə mövcud olan ilkin kəsir ləğv edilmə- yincəyə qədər davam edəcəkdir. Son nəticədə tədiyyə balansın- nın bərpasında qızıl standartın göstərdiyimiz üç qaydasının sa- də tədqiqi baxımından həmin proses avtomatik adlanır.

Təcrübədə qızıl standart

Qızıl standart XIX əsrin çox hissəsində və XX əsrin müəyyən hissəsində fəaliyyət göstərmişdir. Böyük Britaniy- ada qəti müəyyən edilən valyuta kimi qızıl 1821-1931-ci il- lərdə fəaliyyət göstərmişdir. Həmin dövr ərzində elə hallar olmuşdur ki, Britaniya valyutasının qızıla dönərliliyi dayan- dırılmışdır. Birinci dünya müharibəsi dövründə və inüharibə- dən az sonradan başlamış 1925-ci ilədək, eyni zamanda bir neçə maliyyə böhranı zamanı da həmin hal mövcud olmuş- dur. Lakin qızıl standart əsas pul sistemi olaraq qalmışdır. ABŞ-m pul sistemi 1971-ci ilədək qızılla formal olaraq əla- qələnmişdir. Lakin həqiqətdə Amerika vətəndaşları dollarla qızıla müraciət etmək hüququnu 1934-cü ildə itirmişlər.

Təcrübədə qızıl standart yuxarıda izahat verdikimiz ideal sistem kimi heç də özünü göstərmir. Kənarlaşma əsasən onunla əlaqədar olur ki, pul kütləsi və qızıl ehtiyatı birin birə proporsiyasında olmur, mərkəzi bankda qızıl ehtiyatının azalması və ya artması pul təklifi həcmimin dəyişməsi dəqiqliyinə uyğun olmur. Lakin sistemin həqiqətən avtomatik işləməsi o mənada mümkündür ki, qızılın qəti müəyyən edilən səviyyəsində qurulan valyuta kursu dönərliliyi təmin etmiş olsun.

Hazırda qızıl standartın faktiki işləməsi ətraflı öyrənilmiş, lakin iqtisadçılar makroiqtisadi sistem kimi qızıl standartın işləməsi məsələsi ilə hələ ki, maraqlanırlar. Qızıl standartın mövcudluğu dövründə (yalnız standartın fəaliyyətinin dayanandırıldığı müharibə dövrü istisna olmaqla) yüksək inflyasiya olmamışdır. Lakin bununla birlikdə həmin dövr orta hesabla daha yüksək işsizliklə fərqlənmiş, qiymətlərin səviyyəsi isə daha yüksək dərəcədə illər üzrə tərəddüdə məruz qalır.

Qızıl standartın tərəfdarları qızıl standartı qayıtmaq üçün əks dəlil sayılan yüksək inflyasiyanın olmamasını irəli sürürlər. Onların rəqibləri isə işsizliyin artımını, qiymətlərin səviyyəsindəki tərəddüdləri əsas səbəblər sırasına aid edirlər.

3.4. Təcrübədə qəti müəyyən edilən valyuta kursları: balanslaşmamış tədiyyələr və devalyasiya

Qızıl standart və mütləq dəyişkən valyuta kursları valyuta sisteminin iki son halları sayılırlar. Nisbətən yaxın keçmişdə biz iki qarışıq sistemin: 50-ci 60-cı illərdəki tənzimlənməklə qəti müəyyən olunan kurslar sistemini və 70-ci 90-cı illərdəki idarə olunmaqla azad üzən (floating) kurslar sisteminin şahidi olmuşuq (bu barədə «Valyuta kursunun alternativ sistemi» adlı paraqrafda izahat veriləcək). Bu paraqrafda isə biz

tənzimlənməklə qəti müəyyən olunan valyuta kursu sistemini təhlil edəcəyik. Onun adı belə bir faktı ifadə edir ki, həmin sistemdə kurs qəti müəyyən edilir (süni qorunur), lakin vaxt keçdikcə həmin kursa yenidən baxılır. Bununla yanaşı tənzimlənməklə azad üzən kursa keçid tarixini və onun real işləməsi təcrübəsini öyrənəcəyik.

Tənzimlənen kurslar və dollar standartı

Dollar standartı - qəti müəyyən edilən valyuta kursunun müxtəlif növlü sistemi olub, tədricən inkişaf edərək XX əsri əhatə etmiş və həmin əsrin 50-70-ci illərində sənayecə inkişaf etmiş ölkələr üçün norma olmuşdur. Ən yaxşısı odur ki, qızıl standartla dollar standartını müqayisə edib, müəyyən sistem tərtib etməkdir. Qızıl standartda hər bir ölkə öz valyutasının dəyərini qızilla müəyyən edir. Dollar standartında ölkələr öz valyutasının dəyərini dollarla qəti müəyyənləşdirir. Buna görə də həmin ölkələr qızilla yox, dollarla dönərliliyi müqayisə edirlər. Odur ki, Mərkəzi banklar rəsmi qurulan kursla dolları alırlar və satırlar.

Ölkələr tələb olunan hallarda əsasən dollar növündə və bəzi hallarda isə az miqdarda qızıl növündə xarici valyuta ehtiyatı (rezervi) yaratmalıdırlar. Həmin qızılı dollarlı ehtiyatlar (rezervlər) beynəlxalq ehtiyatlar (rezervlər) adını almışdır.

◊ Beynəlxalq rezervlər - xarici valyutaya olan ehtiyacları ödəmək üçün istifadə edilə bilən və ölkəyə məxsus xarici valyutadan və digər aktivlərdən ibarət ehtiyatlardır.

Qızıl standartda qızıl necə hesablaşma sisteminin həlledici nöqtəsi sayılırdısa, dollar standartında dollar da həmin rolu öz əlinə alır. Lakin dollar hakim mövqeli valyuta kimi istifadə edilir və ABŞ hakim mövqeli valyuta ölkəsi sayılır.

Bu baxımdan qızıl standartla qəti müəyyən edilən valyuta kursu (dollar standartı) sistemləri arasında bir həlledici fərq vardır. Dollar standartında avtomatik tənzimlənmə mexanizmi olmur, beləliklə də Mərkəzi bank qızıl standartın üçüncü qaydasında olduğu kimi pul kütləsini tədiyyə balansının kəskin təsiri altında formalaşdırmır.

Qızıl standartda tədiyyə balansının kəsiri pul təklifinin aşağı düşməsinə, balansın artıqlığı isə pul təklifinin artmasına doğru aparır. Dollar standartında mərkəzi banklar qızıl standartın ciddi qaydalarına məhəl qoymadan daxili işsizliyə və inflyasiyaya təsir göstərmək üçün pul kütləsini dəyişir. Tədiyyə balansı kəsirli olan və işsizlikdən çətinlik çəkən ölkələr, dollar standartında qızıl standartın (tədiyyə balansı öz kəsirini doldurmaq üçün pul kütləsini ixtisar etməsinin) əksinə olaraq, pul kütləsini artırma bilirlər. Tədiyyə balansı müsbət saldolu olan ölkələr qızıl standartın qaydalarına uyğun olaraq özlərindəki pul təklifini artırma bilər, ancaq onlar bunu etmədən özlərindəki inflyasiyanı nəzarət altında saxlamağı üstün tutmalıdırlar.

Tədiyyə balansı kəsirli olan ölkələr, xarici mallar almaq istəyənlərin hamısına xarici valyuta satmalıdırlar ki, bu da həmin ölkələrdə xarici valyuta rezervinin tükənməsinə gətirib, tədiyyə balansı müsbət saldolu olan ölkələr isə öz rezervlərini müntəzəm olaraq artırmışlar. Kəsirli ölkələr rezervlərini müntəzəm tükəndirmək vəziyyətində ola da bilməz, tez və ya gec onlar valyuta kursunu korrektə etməlidirlər. Bu baxımdan valyuta kursunun dəyişməsinə gözləmək öz növbəsində möhtəkirlik üçün mənbə ola bilər ki, bunu da biz kapitalların axını məsələsini öyrənəndə başa düşəcəyik.

Sterilləşdirmək

Dollar standartı şəraitində mərkəzi bank xarici valyuta rezervlərinin azalması ilə pul kütləsinin ixtisarı, eynilə rezervlərin artımı ilə pul kütləsinin çoxalması arasında qarşılıqlı əlaqəni necə poza bilər. Cədvəl 3.2-də həmin prosesdə daxili kreditlərin və sterilləşdirmənin rolunu izah etməyə imkan verir.

Cədvəl 3.2. Mərkəzi bank rezervləri itirir.

Aktivlərin dəyişməsi	Passivlərin dəyişməsi
Xarici valyuta rezervləri -100	Səmərəli artan pul -100
İstiqrazlar +100	Səmərəli artan pul +100
Aktivlərin xalis dəyişməsi 0	Səmərəli artan pulun miqdarının xalis dəyişməsi 0

Tutaq ki, İngiltərədə idxala tələb artır, nəticədə həmin alış sterlinqlə ödəməklə əhali İngiltərənin Mərkəzi bankından 100 funt sterlinq xarici valyuta alır. Həmin əməliyyatın nəticəsində həm rezervlərin, həm də pulların səmərəli artımı 100 funt ixtisar olacaqdır. Həmin dəyişiklik cədvəl 3.2-nin birinci sütununda göstərilmişdir. Əgər sonradan heç bir şey baş verməsə, idxalın artması qızıl standart sistemində baş verdiyi kimi pul kütləsi ixtisar ediləcəkdir.

Lakin göstərilən halda bank idxalın artıqlığının pulun kütləsinə təsirini sterilləşdirir. Bank açıq bazarda əhalidən istiqrazlar alır. Açıq bazardakı əməliyyat bankdakı istiqraz ehtiyatını 100 funt artırır və tədaviyə buraxılan səmərəli artımla təklifi də 100 funt artır.

Valyuta bazarındakı əməliyyatla açıq bazardakı əməliyyatın birgə təsiri nəticəsində rezervlər azalsa da, pul təklifi dəyişmir.

◊ Mərkəzi bank açıq bazarda əməliyyatlar edərək rezervlərin dəyişməsinin yerini dəqiq doldurmaqla və səmərəli artan pulun miqdarını dəyişməz saxlamaqla pul təklifinə rezervlərin artımının və ya ixtisarının təsirini sterilləşdirir.

Mərkəzi bank sterilləşdirmə vasitəsilə rezervləri aşağı salmaqla tədaviyədəki pulun miqdarını ixtisar etməyə mane olur və beləliklə faiz dərəcəsinin artımının və xərclərin azalmasının qarşısını alır. Eyni ilə mərkəzi bank qızıl standart sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsi olan avtomatik tənzimlənmə mexanizminin fəaliyyətinə də mane olur. Sözsüz ki, əgər tədiyyə balansının kəsiri saxlanılırsa, son nəticədə mərkəzi bank öz rezervlərini tükəndirəcək və həmin kəsiri maliyyələşdirə bilməyəcək. Belə halda Mərkəzi bank tez və ya gec güzəştə gedəcək və valyuta kursunun müdafiəsini dayandıracaqdır. Nəticədə valyuta kursu “azadlığa buraxılacaq” və beləliklə də, tarazlı səviyyəyə müstəqil olaraq gələcək, yaxud da valyuta kursu tədiyyə balansını ya devalvasiya səviyyəsinə, ya da müsbət saldo səviyyəsinə gətirəcəkdir.

Devalvasiya

Əgər ölkə özünün rezervlərini itirirsə, o, tez və ya gec devalvasiyanı həyata keçirir. Devalvasiya xarici valyutanın qiymətini qaldırır, xarici malları nisbətən bahalaşdırır, milli malları isə nisbətən daha ucuz edir (oxşar olaraq, devalvasiya xarici valyutanın qiymətini aşağı sahr). Devalvasiyanın fəaliyyət mexanizmini qaldırmaq üçün yada salmaq lazımdır ki, hansı halda mütləq çevik kurs valyuta bazarını tarazlı və

ziyyətə gətirir. Həmin proses şəkil 3.3-də əks olunmuşdur. Belə ki, çevik kurs hialında olduğu kimi **devalvasiya iki cəhətdən** tədiyyə balansının kəsirini aradan qaldıra bilər. **Əvvəla**, xarici valyutanın artmaqda olan qiyməti xarici malları daha baha edir və idxala sərf edilən xərcləri ixtisar edir.

İkincisi, xarici bazarda milli malların qiymətini aşağı salaraq, xaricdə onlara olan tələbi artırır və ixracdan əldə edilən gəlirlərin artımına gətirib çıxarır.

Cədvəl 3.3-də 1967-ci ildə Böyük Britaniyada devalvasiya haqqında real məlumatlar verilmişdir. 1965-1967-ci illərdə Böyük Britaniyada ticarət kəsiri artdı. Bununla əlaqədar dövlət 1967-ci ildə bir sterlinqin dollarla qiymətini 2,80 dollardan 2,40 mln. dollara endirməklə 15%-li devalvasiya etdi. Maraqlıdır ki, devalvasiya və onun rəqabət qabiliyyətinin artması nəticədə ticarət balansının tez yaxşılaşmasına gətirib çıxarmadı. Lakin ticarət balansı daha da pisləşdi.

Cədvəl 3.3. Böyük Britaniyada 1967-ci il devalvasiyası

	1965-1967-ci illərdə orta illik səviyyə	1968	1969	1970
Xalis ixrac mln.doll.	-780	-1637	-423	-77
Val.kursu, funta görə d.	2,80	2.40	2,40	2,40
Büdcə kəsiri, ÜMM-a nisbətən %-lə	1,0	1,7	-1,9	-1,13

Həmin tarix çox şeyi öyrətdi. Ticarət balansı yalnız valyuta kursundan deyil, eyni zamanda gəlirlərin və xərclərin səviyyəsindən də asılıdır.

Cədvəlin son sətri göstərir ki, 1968-ci ildə dövlət büdcəsinin kəsiri özlüyündə artdı. Müdaxiləçi fiksəl siyasət funtun ucuzlaşmasının əlverişli nəticəsini müvazinətləşdirdi. 1969-1970-ci illərdə büdcə kəsiri müsbət sığdoya çevrildi və ticarət balansı yaxşılaşdı, devalvasiya özünün məhsulunu verməyə

başladı. Nə qədər ki, ticarət balansı həm rəqabət qabiliyyə-
tindən, həm də məcmu xərclərdən asılıdır, hər halda həmin
yaxşılaşmanın nə qədər hissəsinin fiskal siyasətin dəyişməsi
nəticəsinə və nə qədər hissəsinin devalvasiya nəticəsinə aid
edilməsini müəyyən etmək çox da asan deyildir. Bu halda və
daha ümumi halda tədiyyə balansının kəsirinin ləğv edilməsi
həm xərclərin ixtisarını, həm də rəqabət qabiliyyətinin artı-
mını tələb edir.

Həmin misal eyni zamanda göstərir ki, devalvasiya yal-
mız elə halda işləyə bilər ki, valyutanın ucuzlaşması milli mal-
ların qiymətinin artırılması ilə yeri doldurulmamış olsun. Tu-
taq ki, funt sterlinq 15% ucuzlaşsın və bununla əlaqədar idxa-
lın aşağı düşməsi və ixracın artması ilə birlikdə Britaniya
mallarının xeyrinə tələb də irəliləyir.

Britaniya mallarına tələbin artması ehtimalında onların
qiymətinin də artması baş verərsə, onda rəqabət qabiliyyəti-
nin müəyyən artımından səmərə və tədiyyə balansının yaxşı-
laşması itiriləcəkdir.

Müvəffəq nəticə əldə etməkdən ötrü, devalvasiya real
ucuzlaşmalıdır. Başqa sözlə, devalvasiya ölkədə qiymət ar-
tımı ilə müvazinətləşdirilməməlidir. Milli qiymətlərin sürətlə
qalxmasını aradan götürmək üçün devalvasiya fiksəl-pul siy-
asətinin gərginləşməsinə müşayət etməlidir. 1968-ci ildə
Böyük Britaniyada (cədvəl 38.4-dən göründüyü kimi) deval-
vasiyaya baxmayaraq müdaxiləçi fiskal siyasət kəsiri artır-
mışdı. Devalvasiyanı müşayət edən makroiqtisadi siyasət de-
valvasiyanın özü kimi tədiyyə balansının kəsirini aradan qal-
dırmağın vacib amili sayılır.

Çox hallarda real devalvasiyaya çatmaq çətin olur. Real
devalvasiya real əmək haqqının ixtisarına, həyat səviyyəsinin

aşağı düşməsinə gətirib çıxarır. Devalvasiya idxal mallarını daha baha edir və beləliklə, əmək haqqının əhciliq qabiliyyətini aşağı salır. İşçilər isə öz növbəsində buna cavab olaraq əmək haqqını artırmağı tələb edirlər ki, bu da xərclərin və qiymətlərin artımına gətirib çıxarır.

Rəqabət qabiliyyətindən ilkin uduş anı vaxtda itirilə bilər, devalvasiya və inflyasiya yeni təkan nöqtəsinə keçə bilər. Həmin spiral: «devalvasiya - inflyasiya – devalvasiya» adi bir proses olmayıb, elə faktı dəqiq ifadə edir ki, devalvasiya əgər, idxalı daha baha və ixracımızı isə daha ucuz etməklə səmərəli qəbul olunmasını tələb edirsə, deməli belə çıxır ki, bir az əmək haqqına işləməliyik. Yalnız belə halda biz çox ixrac edər və az idxal edərik. Lakin bu eyni zamanda həyat səviyyəimizin aşağı düşməsinə də başa salır. Başa düşməliyik ki, ucuz, asan və eynilə də zişansız xarici balanssızlığı düzəltmək yolu mövcud deyildir.

Valyuta kursunun alternativ sistemi

İkinci dünya müharibəsindən sonra valyuta kursu dairəsində iki son cəhət: sərbəst üzən kurslar sistemi ilə ciddi qızıl standart sistem arasında orta variantdan istifadə edilmişdir. Bu dövrdə iki əsas sistem: tənzimlənməklə qəti müəyyən edilən kurslar və idarə olunan floatinq mövcud olmuşdur.

Tənzimlənməklə qəti müəyyən edilən kurslar sisteminə dövlət valyuta kursunu qurur, bir neçə müddət (ay, illər) ərzində vaxtaşırı kurs dəyişə bilər. Məsələn, 1947-1972-ci illərdə Böyük Britaniya dollara nisbətə qəti müəyyən edilən kursa malik oldu. Çox hallarda kurs dəyişikliyə məruz qaldı: 1949-cu ildə funtun qiyməti 4,03-dən 2,80 dollara endi. 1967-ci ildə enmə bir daha baş verərək funta görə 2,40 dollara

düşmüşdür. Kursun az hallarda korrektirovkasına imkan verilməklə qəti müəyyən edilən valyuta kursu sistemi xalis növdə qızıl standartın son sərtliyindən qaçmağa imkan verir.

İdarə olunan floating sistemində (çox hallarda “çirkli floating” adlanır) valyuta kursu indiki kimi mahiyyətə sərbəst üzür, lakin dövlət bəzi hallarda müəyyən istiqamətə valyuta kursunu dəyişməyə çalışaraq gündəlik müdaxilə edir. Həmin müdaxilənin səbəbi valyuta kursunun həddindən güclü qalxıb-enməsinə aradan qaldırmaq və yaxud da valyuta kursunun səviyyəsini azad bazar səviyyəsindən fərqləndirmək üçün dövlətin istəyi ola bilər. Dövlətin valyuta kursuna müdaxilə etməsi səbəbini başa düşmək üçün valyuta kursunun inflyasiya və işsizliklə qarşılıqlı əlaqəsini öyrənək.

Cədvəl 3.4-də əvvəlki illərdə mövcud olan valyuta kursu rejimi göstərilmişdir. Avtomatik tənzimlənən və qəti müəyyən edilən kurslar XIX əsrin qızıl standartıdır.

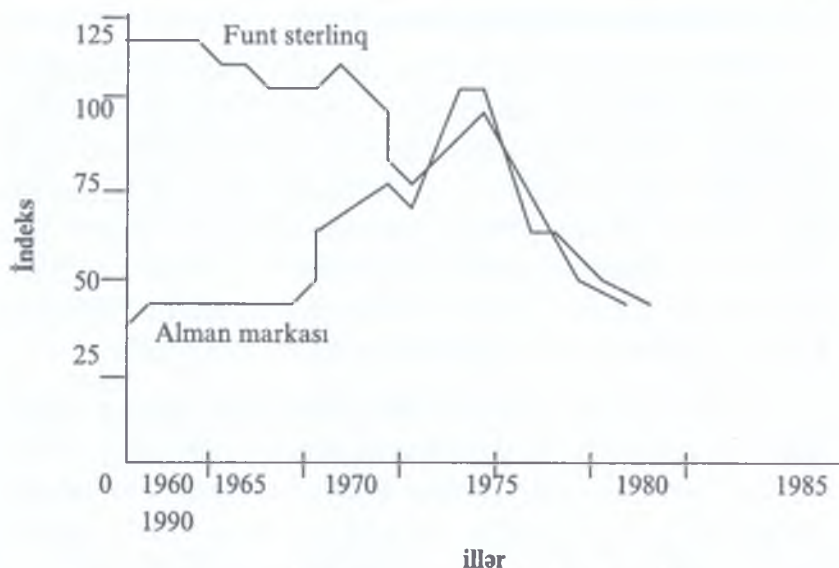
İndiki vaxtda dünya çevik mübadilə kursuna malikdir və onlar dövrü olaraq korrektirovka edilir - İdarə olunan floatinq sistemi 1972-ci ildən fəaliyyət göstərir.

Cədvəl 3.4. Valyuta kursunun alternativ sistemi

İşləyən valyuta bazarına dövlətin müdaxiləsi	Valyuta kursu	
	Qəti müəyyən edilən	çevik
Aktiv müdaxilə	1.XIX əsr qızıl stan. 2.Tənzimlənən 3.Qəti müəyyən edilən kurs	İdarə olunan floatinq
Müdaxilənin olmaması	-	Azad floatinq

Şəkil 3.3-də 1960-cı ildən başlayaraq iki ciddi valyutanın alman markası və funt sterlinq kursunun davranışı göstərilmişdir. İndeksın artması göstərir ki, xarici valyutanın dollarla qiyməti artır, dollar ucuzlaşır.

Şəkil 3.3. Alman markası və funt sterlinqə nisbətən dolların kursu

60-cı illərlə 1972-ci ildən sonrakı dövrü müqayisə edək. Həmin dövrlərdən birincisində az-az korrektirovka edilən qəti müəyyən olunan kursdan istifadə edilir (funtun kursu 1967-ci ildə, markanın kursu isə 1961 və 1969-cu ildə korrektirovka edilmişdir). Əksinə 1972-ci ildən valyuta kursu idarə olunan floating şəraitində formalaşmışdır. Bir çox tənqidi fikirlərə görə idarə olunan floating o vaxt daha yaxşı ola bilər ki, gələcəkdə biz qəti müəyyən edilən kursa daha yaxın olan sistemə keçə bilərik.

3. 5. Kapital axını və idarə olunan floatingə keçid

İnvestorlar (ev təsərrüfatları, firmalar, maliyyə institutları) bir sıra problemlərlə qarşılaşırlar:

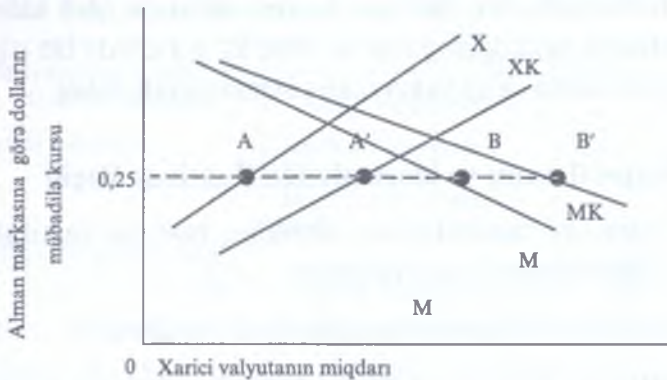
- 1) Öz maliyyə aktivlərini hansı formada saxlamalı?
- 2) Onları pul, istiqraz və yaxud səhmlər növündə saxlamaq məqsəduyğun olarmı?

3) Onları fransız, amerika və yaxud alman istiqrazlarında saxlamaq məqsədəuyğun olarmı?

Bir çox investorlar xarici qiymətli kağızlar hesabına özünün parfellərimin dərəcələrə ayırırlar. Xarici aktivlərin alınması və satılması kapitalların hərəkəti balansının əməliyyatları və yaxud kapitalın göçürülməsi (birləşmiş axını) adlanır. Mallar və xidmətlər ticarətində olduğu kimi aktivlərin alınması və satılması sövdələri də valyuta bazarında aparılır. Qəti müəyyən edilən valyuta kursu sistemində qurduğumuz valyuta bazarı modelinə kapitalın axını da daxil edilir.

Şəkil 3.4-də kapitalların axını uçotunun valyuta bazarı təhlilinin necə şəklini dəyişməsinə göstərir. Əvvəl qeyd etdiyimiz kimi M əyrisi ABŞ-a idxalın nəticəsi kimi alman markasına tələbi, X əyrisi isə ABŞ ixracının həyata keçirilməsi nəticəsində alman markasına olan təklifi göstərir. Alman markasına görə 0,25 dollar kursda ABŞ-ın cari tədiyyə balansını AA' kəsirinə malik olur ki, bu da idxalla ixracın həcmi arasında fərqi bərabərdir.

Şəkil 3.4. Qızılın bir yerdən başqa yerə axması tədiyyənin avtomatik tənzimlənməsinə gətirib çıxarır.

Xarici valyutaya tələb, eynilə onun təklifi kapitalların hərəkəti balansında əməliyyatların həyata keçirilməsi nəticəsində qarşıya çıxır. Bir sıra Amerika investorları alınan aktivlərini almağa cəhd edir və beləliklə, xarici valyutaya tələb də öz töhfəsini verir. Alman aktivlərinin belə alışı M əyrisi ilə MK əyrisi (K- kapitalı göstərir) arasındakı fərq növündə göstərilir. Belə bir halda da xarici investorlar ABŞ-da aktivlər almaq üçün dollara tələb irəli sürür (məsələn, Aİ-Bİ-EM səhnlərini və ya ABŞ-ın xəzinə veksellərinə). Dollara onların tələbi X ixrac daxilolmaları əyrisinə əlavə olunur, və onun nəticəsində XK məcmu tələb əyrisi əldə edilir. Əyriləri çəkməklə kapitalların hərəkəti balansının kəsirini görürük: Xaricilər yalnız AB dəyərində ABŞ aktivlərini alır, belə halda ABŞ-ın xarici aktivlərə tələbi A'B' təşkil edir.

Biz görürük ki, kapitalların hərəkəti balansının kəsiri üzündən ABŞ-ın tədiyyə balansının məcmu kəsiri yalnız bir cari əməliyyatın nəticəsində yaranan kəsirlə müqayisədə daha da artmışdır. Cari tədiyyə balansının kəsiri AA' parçasına bərabərdir. Tədiyyə balansının kəsiri (cari balansın və kapitalların hərəkəti balansının məbləği) - BB' kimi daha uzun parçaya bərabər olur. Əgər kapitalların axını nəzərə alınarsa, onda valyuta kursunu qorumaq üçün Mərkəzi banka cari tədiyyə balansının kəsirini ləğv etməyə sərf edilən xərclərə nisbətən daha çox dollar ödəmək lazım gələcəkdir.

Kapitalların axını adını alan kapitalların hərəkəti balansının kəsirinin kəmiyyəti nədən asılıdır?

◊ Bir ölkədən digərinə kapital axını kapitalların hərəkəti balansının kəsirinin (müsbət saldosunun) kəmiyyətidir.

Xaricdən ABŞ əhəllsinin almaq istədiyi aktivlərin kəmiyyəti xaricdəki mənfəət norması ilə müqayisədə ABŞ-da

gözlənilən mənfəət normasından asılıdır. Hər bir ölkədə çıxarılan mənfəət norması - həmin ölkədə saxlanılan aktivlərə görə ödənilən faiz dərəcəsidir.

Kapitalın elə ölkələrə axmasını gözləmək olar ki, xaricdəki faiz dərəcəsi ilə müqayisədə daha yüksək faiz dərəcəsi olsun. Xaricdəki faiz dərəcələrinə nisbətən ölkədəki faiz dərəcəsi aşağıdırsa, onda ölkədən kapitalın axması ehtimalı olur. Lakin bir fəvqəladə mühüm amil problemi çox mürəkkəbləşdirir. Bu valyutanın mübadilə kursunun dəyişməsi mümkünlüyüdür. Tutaq ki, Almaniyada faiz dərəcəsi yüksək olduğundan amerikalı alman istiqrazlarını almağa hazırlaşır. Qoy Almaniyada faiz dərəcəsi 12-yə, ABŞ-da isə 8-ə bərabər olsun. Belə çıxır ki, Amerika investoru ildə 4% əlavə mənfəət əldə edir. Bəs həmin il ərzində alman markası devalvasiyaya uğrasa necə olar? Tutaq ki, alman markası 20% devalvasiya təşkil edir. Onda alman istiqrazını alan amerikalı ildə 12% qazanır və eyni zamanda devalvasiya nəticəsində itkiyə də məruz qalır. Dollara dəyişmədə aydın olur ki, 20%-li devalvasiya faiz üzrə gəlirləri tamamilə məhv edir. Əgər investor daha aşağı faiz ödəyən ABŞ istiqrazlarını alsaydı, onda o daha yüksək mənfəət əldə edərdi. Əksinə, xaricdəki aşağı faiz dərəcəsi vacib deyildir ki, xaricə investisiya qoyanları özünə cəlb etməməyi göstərsin. Valyuta bahalaşarsa, onda xaricə investisiya qoyuluşundan götürülən ümumi gəlir (faiz üstəgəl kursların fərqi)ndən mənfəət) ölkə daxilində qazanıla bilən məbləği ödəyə bilər.

Valyuta kursunda dəyişikliyin gözlənilmədiyi halların hamısı kapital axınına əhəmiyyətli təsir göstərir. Kapital elə ölkələrdən qaçır ki, həmin ölkələrin milli valyutasının ucuzlaşma meyli nəzərə çarpır və elə ölkələrə axmağa cəhd edir ki, orada onun bahalaşmasına ümid bəslənilir. Həqiqətdə də, əgər ölkədə tezliklə devalvasiya olacağı gözlənilirsə, onda məntiqi ola-

raq, nəzərdə tutmaq olar ki, kapital əhəmiyyətli miqyasda həmin ölkədən axaraq uzaqlaşacaq. Əgər ölkənin tədiyyə balansı kəsirlidirsə, onda gec və yaxud tez həmin ölkədə devalvasiya baş verəcək, əgər tədiyyə balansı müsbət saldoya malikdirsə, onda necə olursa-olsun, ölkədə revalvasiya baş verməlidir. ABŞ aktivini alan və alman aktivini satan istənilən adam eyni zamanda alman markasının devalvasiya olmasını gözləsə, onda o udumayan biznesə çevrilə bilər. Əgər alman markası devalvasiya olmasa, onda xoşagəlməz heç bir şey baş verməz. Yox, əgər alman markasının devalvasiyaya uğradığı halda isə ölkə külli miqdarda pul yığını əldə edir. Belə halda alman aktivlərinin satışı həqiqətən, çox cəzbedici olacaqdır.

Kapitalların iri həcmli yerdəyişməsi nəzərdə tutulduğu halda qəti müəyyən edilən valyuta kursunun qeyri-bərabərliyini qorumaq mümkün olmayacaqdır. Hamı çətin vaxtlardakı valyutada olan aktivlərdən xilas olmağa çalışacaq. Necə deyirlər, «yanan» pullar (investorlar üçün yaxşı perspektivlər açan soyuq pulların əksinə olaraq) özlərinin devalvasiya olmasını gözlədiklərindən həmin valyutaya xas olan çərçivəni atmağa çalışacaqdır. Valyuta kursunu qorumağı özünün öhdəliyi hesab edən Mərkəzi bank Milli valyutadan azad olmağa çalışanların tələblərini ödəmək üçün xarici valyuta satmalı olur. Devalvasiya və ya revalvasiya olması gözlənilən ölkələrdən böyük həcmdə məbləğ gedə bilər. Qeyd etdiyimiz kimi bütün dünyada xarici valyutaların gündəlik sövdələşmələrin ümumi məbləği 200 milyard dollara bərabərdir.

Kapital axını çox böyük olduqda Mərkəzi bankın dollar rezervi çox da tez dağıdılır. Əgər, gözlənilən devalvasiya şəkil 3.4-də olan kimi ifadə olunursa, onda MK əyrisi sağa çox uzun əyiləcəkdir. Əgər Mərkəzi bank dollara olan tələbi ödəyə bilməsə, onda o devalvasiya etməyə məcbur olacaqdır. Kapitalların

nəhəng axınının nəzərə cərpdığı hal tədiyyə balansının kəsiri qaynar pulun möhtəkircəsinə hücumu və ya potokla axını adlanır. Tənzimlənən valyuta kursu devalvasiyanı və yaxud revalvasiyanı çox tez çağıra bilir. Belə təhlil, sözsüz ki, yalnız devalvasiya gözlənilən ölkələrə tətbiq edilmir. O, bərabər səviyədə valyutanın revalvasiyası gözlənilən ölkələrə də tətbiq edilir, yalnız belə halda bütün dünyanın investorları həmin valyutadan xilas olmağı deyil, ancaq onu əldə etməyə çalışırlar.

Son nəticədə məhz kapitalların möhtəkircəsinə axını 1973-cü ildə qəti müəyyən edilən valyuta kursu sisteminin sonuna gətirib çıxarmışdır. Bu, Almaniya müntəzəm olaraq tədiyyə balansında müsbət saldoya malik olması, markanın devalvasiyasına az ehtimal olsa da, onun revalvasiyası ehtimah əhəmiyyətli sayılması nəticəsində baş vermişdir. Buna görə də aktivləri alman markasına çevirməklə möhtəkirlər heç nəyə risk etinir, lakin bununla uduş imkanı daha çox olur. Nə qədər ki, bir çox adamları həmin şərait qane edir, Almaniya möhtəkirlər axını həddindən çox olacaq və tənzimlənmə bilməyəcəkdir ki, 1973-cü ildə Mərkəzi bank valyuta kursunun qəti müəyyənliyini dayandırmışdır. Beynəlxalq Maliyyə sistemi qəti müəyyən edilən kursdan çevik valyuta kursuna keçir. Lakin əvvəlkindən bu sistemin yaxşı olması məsələsi açıq olaraq qalmışdır.

Kapitalin beynəlxalq axınına valyuta möhtəkirliyi hələdici təsir etməyə başladıqda, onlar valyuta bazarını çox asanlıqla dağıda bilirlər. Lakin problemin mövcud olması ümumilikdə ayrı-ayrı möhtəkirlərlə əlaqədar deyildir. Qeyri real valyuta kursunu qorumağa cəhd edən Mərkəzi bank qaydaya görə birja oyunları ilə məşğul olur. Bu daha əyani olaraq çevik valyuta kursunun təhlilində özünü göstərir ki, bunu da biz indi öyrənəcəyik.

3. 6. Möhkəm kursların kəmiyyətini müəyyən edən əsas amillər

Bu paraqrafda məqsədimiz 1973-cü ildən sonra, tənzimlənən mübadilə kursu sisteminin inkar edildiyi, idarə olunan floating (sərbəst üzən) dövründə valyuta sisteminin öz görkəmini necə dəyişməsinə başa düşməkdir.

Bunun üçün biz üzən kurs sisteminin əvvəlki təhlilini davam etdirməli və ticarətdəki tərəddüdlərin, daxili və xarici inflyasiyanın valyuta kursuna təsirini və burada kapitahn axınının necə rol oynaması göstərilməlidir.

Alıcılıq qabiliyyətinin bərabər nisbətdə qurulması (AQBNQ)

Valyutanın mübadilə kursunun dinamikasını müəyyən edən mühüm amillərdən biri ölkə daxilindəki və xaricdəki inflyasiya templəri arasındakı fərkdir. Əgər ölkəmizdəki inflyasiya xaricdəki inflyasiyanı ötürsə, onda digər şərtlər bərabər olarsa, valyutamız ucuzlaşmağa doğru meyl edəcəkdir. Alıcılıq tələbinin bərabər nisbətdə qurulması nəzəriyyəsi (ATBNQ) təsdiq edir ki, həmin təsir valyuta kursunun dəyişməsinin başlıca izah edicisidir.

◇ Alıcılıq qabiliyyətinin bərabər nisbətdə qurulması (AQBNQ) nəzəriyyəsi valyuta kursları üçün təsdiq edir ki, valyuta kursu müxtəlif ölkələrin qiymətləri səviyyəsinin dinamikasındakı fərqi kompensasiya etmək üçün zəruri olan miqdara bərabər olan miqdarda müntəzəm dəyişir.

1970–1990-cı illər ərzində ABŞ və Meksika misalında həmin nəzəriyyəni örnək. Göstərilən dövr ərzində Meksikada qiymətin səviyyəsi 90 dəfədən çox artmış, ABŞ-da isə

qiymətlər 3 dəfədən az artmışdır. Nə üçün qiymətlər səviyyəsinin dinamikasındakı həmin fərq Meksikanın Milli valyutasının mübadilə kursuna təsir etməlidir?

Ani vaxt üçün təsəvvür edək ki, Meksika valyutasının mübadilə kursu (dollara görə pesonun miqdarı) ABŞ-a nisbətən Meksikada qiymətlərin daha böyük artımına baxmayaraq tamam dəyişməməlidir. 1990-cı ilə Meksikanın bütün ixracı ABŞ-dan alınan mallarla müqayisədə həqiqətə uyğun olmayan baha olmuşdur. Meksika ixrac edə bilməmiş, onun idxalının həcmi isə nəhəng olmuş, nəticədə Meksika mallarının qiyməti Amerika mallarına nisbətən daha yüksək olmuşdur. Əgər idxal ixracı əhəmiyyətli miqyasda üstələyirsə, onda Meksika pesosuna təzyiq göstəriləcək, bununla onun ucuzlaşması baş verəcək və Meksika mallarının beynəlxalq rəqabət qabiliyyəti bərpa ediləcək.

Meksika pesosu nə qədər ucuzlaşa bilər? Alıcılıq qabiliyyətinin bərabər nisbətdə qurulması (AQBNQ) nəzəriyyəsinin verdiyi cavab aşağıdakı bərabərlik növündə ifadə edilə bilər.

$$(1) \quad \frac{\text{1990-cı ildə ABŞ-da qiymət səviyyəsi}}{\text{1970-ci ildə ABŞ-da qiymət səviyyəsi}} \cdot \frac{\text{1990-cı ilə dollara görə peso}}{\text{1970-ci ilə dollara görə peso}} = \frac{\text{1990-cı ilə Meksikada qiymət səviyyəsi}}{\text{1970-ci ilə Meksikada qiymət səviyyəsi}}$$

Həmin meyldən görünür ki, məsələn, əgər həmin dövrdə ABŞ-da qiymətlər bütünlükdə dəyişməmişdirsə, Meksika isə ikiqat (peso da) artırılmış və AQBNQ nəzəriyyəsinə görə 1990-cı ildə 1970-ci ilə nisbətən 1 dollara 1 pesodan 2 dəfə çox almaq olar.

Bu dollarda Meksika mallarının qiymətini müntəzəm saxlamalıdır və pesoda ifadə olunan Meksika mallarının qiyməti ikiqat artmalı və beləliklə qiymətlər səviyyəsinin dinamikasındakı fərq tamamilə müvazinətləşməlidir.

Yuxarıdakı bərabərlikdə qiymətlər səviyyəsinin xüsusi olaraq ayrılması 1970-ci ildə baza kimi qəbul edilən qiymətlər səviyyəsi adlanır. Beləliklə, AQBNQ nəzəriyyəsinə görə valyuta kursunun dinamikasını almaq üçün (1) bərabərliyinin hər iki hissəsini ABŞ-ın qiymət indeksinə bölməliyik:

$$\frac{\text{AQBNQ əsaslanan valyuta kursu}}{\text{Baza illindəki valyuta kursu}} = \frac{\text{Xaricdəki qiymət indeksi}}{\text{Daxili qiymət indeksi}}$$

Cədvəl 3.5-də (2) bərabərlik əsasında alınan, 1970-1990-cı illər ərzində Meksika pesosu kursunun hesabat məlumatları verilmişdir. 1970-ci ili baza ili hesab etsək, onda 1990-cı ildə Meksikadakı qiymət indeksinin 1990-cı ildə ABŞ-dakı qiymət indeksinə olan nisbəti 32,4 (9138:282) olacaqdır.

Beləliklə, alıcılıq qabiliyyətinin bərabər nisbətdə qurulması (AQBNQ) nəzəriyyəsi təsdiq edir ki, 1990-cı ildə Meksika pesosu kursunun (dollara görə pesonun miqdarı) 1970-ci ildəki mübadilə kursuna olan nisbəti 32,4 təşkil etməlidir ki, bu da cədvəlin 2-ci sətrində göstərilmişdir.

Cədvəl 3.5. Alıcılıq qabiliyyətinin bərabər nisbətinin qurulması nəzəriyyəsinə uyğun valyuta kursu

	ABŞ	Meksika	Yaponiya	Almaniya	B. Britaniya
1990-cı ilin qiymət indeksi(1970=100%)	282	9138	273	199	528
AQBNQ-na əsasən hesablanan 1970-ci il kursuna nisbətən 1990-cı ilin mübadilə kursu ¹	-	32,4	0,97	0,71	1,87
Faktiki nisbət	-	46,0	0,47	0,62	1,53

¹ 1990-cı ilin valyuta kursunun (dollara görə xarici valyuta vahidinin) 1970-ci ilin valyuta kursuna olan nisbəti (2) bərabərliyinin köməyi ilə hesablanmışdır.

Digər ölkələr üçün mübadilə kursunun dinamikası 3.5-ci cədvəl üçün AQBNQ nəzəriyyəsinə görə də həmin üsulla hesablanılır.

Meksika pesosu kursunun dinamikası özlüyündə nisbi qiymət dinamikası ilə dəqiq olmasa da, hər halda yuvarlaq üst-üstə düşür. Peso dollara nisbətən 46 dəfə ucuzlaşmış, bu isə qiymətdəki fərqləri müvazinətləşdirmək üçün tələb olduğuna nisbətən çoxdur.

Digər ölkələrin valyutası üçün proqnozlar (cədvəl 3.5-ə bax) AQBNQ nəzəriyyəsinə görə verilir və bunun özü də dəqiq deyildir.¹

AQBNQ nəzəriyyəsinə uyğun olaraq, dollar bahalaşmalıdır. Lakin həqiqətdə isə orta hesabla funt sterlingdə dolların qiyməti aşağı düşür. Eyni zamanda biz, AQBNQ-sı dinamikasına nisbətən mübadilə kursunun əhəmiyyətli tərəddüd etməsini görürük. Beləliklə, həmin əks mövqeliliyi necə izah etmək olar? İndi görəcəyimiz kimi həmin əks mövqelilik ticarətdə və kapitalların axımındakı tərəddüdlə izah edilir.

Ticarətdə tərəddüdetmə və valyuta kursu

AQBNQ nəzəriyyəsinə əsaslanaraq qurulan müqavimətdən (əks mövqeylilikdən) uzaqlaşmaq ola bilər ki, bir tərəfdən bərabər ölçülü valyuta kursunun real səviyyəsindəki, digər tərəfdən uzunmüddətli bərabər ölçülü valyuta kursunun səviyyəsinə nail olmağa mane olan qısamüddətli amillərdəki dəyişikliklərdən yarana bilər. 1975-1990-cı illərdə hər iki növ

¹ Bir qədər çox uzaqlaşma Yaponiyada baş vermişdir: məhsuldarlığın sürətli artımına, milli valyutamn güclənməsinə görə həmin uzaqlaşma AQBNQ nəzəriyyəsindən gözləməli olduğuna nisbətən daha intensiv baş vermişdir.

amil Böyük Britaniyanın milli valyutasının mübadilə kursuna təsir etmişdir.

Əvvəlcə bərabər ölçülü real valyuta kursunun dəyişməsinə baxaq. Böyük Britaniya Şimal dənizində nəhəng neft yataqları kəşf edir. Həmin kəşf Böyük Britaniyanı idxaldan asılılığını azaltmış və hətta onu neft ixracçısı etdi. Hadisələrin belə inkişafı valyuta kursuna necə təsir edə bilər?

Valyuta kursunun göstərdiyimiz hər bir əhəmiyyəti üçün ixrac artır, idxal isə azalır ki, bu da ticarət balansının müsbət saldo verməsi imkanını yaradır, bunun özü isə valyutanın bahalaşmasına gətirib çıxarır. Əgər ABŞ-da və Böyük Britaniya-da qiymət dəyişmirsə, neft yataqlarının kəşfi funt sterlinqin bahalaşmasına gətirib çıxarır. Britaniya mallarının qiyməti dollarla artacaq. Beləliklə, çevik valyuta kursunda tərəddüd (yeni ixrac, idxalın əvəz olunması, neft yataqlarının kəşfi) ticarətdə müsbət saldo yaradır, bu da valyutanın bahalaşmasına, həmin ölkənin mallarının nisbi qiymətinin artmasına gətirib çıxarır. Lakin bunun özü qısa müddətli tərəddüdü yeganə səbəbi deyildir.

Sikli xarakterli tərəddüdetmə

Tutaq ki, ölkədə restriksionist fiskal - pul siyasəti həyata keçirilir. Hökumətin pul siyasətini son dərəcədə ciddiləşdirməsi nəticəsində məcmu tələb aşağı enmiş, məhsul buraxılışı ixtisar olunmağa başlamışdır. Məhsul buraxılışının və gəlirlərin aşağı enməsinə görə xərclər də aşağı düşür ki, bunun da müəyyən hissəsi idxal xərclərinin ixtisarından ibarətdir. Beləliklə, milli iqtisadiyyatda tənəzzül idxalın azalmasını göstərir. Bəzi hallarda o, ixracın artımına da gətirib çıxarır. Çünki firmalar daxili bazarda sata bilmədiklərindən dünya bazarında

öz satışlarını genişləndirməyə cəhd edirlər. Beləliklə, tənəzzül ixracı artırmağa, idxalı isə ixtisar etməyə meyl etdirir, dəyişməz valyuta kursunda ticarət balansının müsbət saldოსunu yaradır. Bu baxımdan çevik kursda tənəzzül valyutanın bahalaşması meylini doğurur.

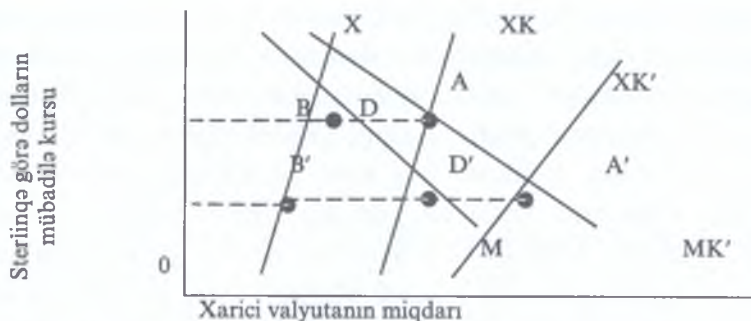
Müdaxilə siyasəti isə əks istiqamətdə işləyə bilər. O, valyutanın ucuzlaşması meylini doğurur. Beləliklə, müxtəlif ölkələrdə iqtisadi siklin vəziyyəti (dirçəliş və ya tənəzzül) eyni zamanda valyutanın mübadilə kursunun AQBQ nəzəriyyəsiindən irəli gələn dinamikadan nə üçün kənarlaşmasını izah etməyə kömək edir.

Faiz dərəcələrində fərqlər və kapitalların axını

Qısa müddətli amillər arasında valyuta kursunun dinamikası üçün daha əhəmiyyətli kapitalların beynəlxalq axınıdır. Ölkələr arasında kapitalın birləşməsi faiz dərəcəsinə pul siyasətinin təsiri ilə əlaqədar olur. Əgər Birləşmiş Ştatlar pul siyasətini gərginləşdirsə, onda ABŞ-da faiz dərəcəsi qalan ölkələrdəki faiz dərəcəsinə nisbətən artmağa meyl edəcəkdir. ABŞ-ın daha yüksək faiz dərəcəsiindən gəlir qoparmaq istəyən investorlar alman markasını, ingilis sterlinqini, fransız frankını ABŞ dollarına çevirməklə öz parfelini dönərli edir. Kapitallar Birləşmiş Ştatlara axmağa başlayır və dolları bahalaşdırır. Əgər, pul siyasəti ABŞ-da deyil, Avropada kəskinləşdirilsə, onda kapitalların Birləşmiş Ştatlardan Avropaya axını başlayacaq və investorlar daha yüksək gəlir verməyə qərantıya verən Avropa qiymətli kağızlarını almaq üçün Amerika istiqrazlarını satmağa başlayacaqdır. Dollar ucuzlaşır, Avropa valyutası isə bahalaşır.

Kapitalin həmin axınının təhlil etdiyimiz valyuta bazarına necə təsir edir? Şəkil 3.5-də kapitalın axınının mövcud olduğu şəraitdə şəkil 3.4-də olduğu kimi xarici valyutaya tələb və təklifi ifadə edən XK və MK əyrilərini göstərək. X əyrisi və M əyrisi malların və xidmətlərin ixracı və idxalı nəticəsində kəskin yaranan xarici valyutaya tələb və təklifi göstərir. İlk olaraq valyuta kursu 2,40 dollar (funt sterlinqə görə) təşkil edir.

Şəkil 3.5. ABŞ-a kapitalın axını dolların bahalaşmasına doğru aparır.

İndi isə tutaq ki, ABŞ pul kütləsinin artımını ixtisar edir və eyni ilə də faiz dərəcəsini qaldırır. Dünya investorları öz aktivlərini dollara çevirir, yəni dollar alırlar. XK əyrisi XK' - doğru sağa çəkilir, tarazlı mübadilə kursu ilə tutaq ki, funta görə 1,80 dollaradək aşağı düşür. Beləliklə, ABŞ-da faiz dərəcəsinin artması dolların bahalaşmasına doğru aparır. Və əksinə ABŞ-da faiz dərəcəsinin azaldılması MK əyrisini sola doğru çəkir, deməli dollar ucuzlaşır.

Dolların kursunun artması ticarətə əhəmiyyətli təsir edir. A' nöqtəsində dolların bahalaşması ixracdan gəlirləri B-dən B' nöqtəsində aşağı salır və eyni zamanda ABŞ-da idxala sərf edilən xərclər D-dən D' nöqtəsində artır. Beləliklə, yeni mübadilə kursunda kapital axını eyni zamanda ticarət kəsirini üstüörtülü artırır, ABŞ-da valyutanın baha-

laşması idxalı artırır ki, bu da xarici malları nisbətən ucuzlaşdırır. Beləliklə, faiz dərəcəsinin dəyişməsi kapital axıma təsir etməklə valyutanın mübadilə kursunun və beləliklə də, ticarət patokunun dəyişməsinə gətirib çıxarır.

Faiz dərəcəsinin valyuta kursuna və ticarət patokuna təsiri ola bilər ki, olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb etsin. 1976–1980-ci illər ərzində ABŞ-m pul siyasəti digər ölkələrin pul siyasətinə nisbətən daha çox dərəcədə müdaxiləçi xarakter almışdır. Oudur ki, Birləşmiş Ştatlarda faiz dərəcəsi sənayecə inkişaf etmiş digər ölkələrə nisbətən aşağı olmuşdur. Nəticədə kapitahın özünə yol açması dolların kursunun aşağı düşməsinə xroniki prosesə çevirir. Lakin, 1980–1983-cü illərdə əks istiqamətdə ciddi irəliləyiş baş verdi. ABŞ-m pul siyasəti ilk vaxtlar daha çox təhlükəli görünür, fiskal siyasət çox zəif olur, nəticədə ABŞ-da faiz dərəcəsi tarixdə görünməyən səviyyəyə qalxmışdır. Avropanın Mərkəzi bankları çox yüksək faiz dərəcələri ilə onu tam izləmək istəməmiş, bunun nəticəsində kapital Avropadan ABŞ-a axmağa başlamışlar. Dolların intensiv bahalaşması nəzərə cəpır (Bax: əlavə mat., 38,2).

Məhz kapitalın axınına fiskal-pul siyasətinin təsiri daha çox dərəcədə alicılıq qabiliyyətinin bərabər nisbətdə qurulması (AQBNQ) nəzəriyyəsinə uyğun qurulan valyutanın mübadilə kursunun güclü tərəddüd etməsi ilə izah edilir. Bəzi hallarda kapital axınım xalis möhtəkirlik hadisəsi kimi izah edirlər. Yəni kapital axını özlüyündə heç bir səmərəli əsasa malik deyildir. Ehtimala görə həmin proses müəyyən dərəcədə həqiqətdir, lakin tam müəyyənliklə demək olar ki, kapital axınının bütün kütləsinə münasibətdə həmin hal elə deyildir. Kapitalin möhtəkircəsinə axını mövcud olsa da, idxala və ixraca təsir edərək valyutanın mübadilə kursunu dəyişir. Əgər mübadilə kursu hər hansı bir səmərəli səbəb olmadan dəyişir-

sə, onda dövlət həmin təsirin nəticəsini kompensasiya etməkdən ötrü ona müdaxilə etməyə əsası olur.

Dövlətin müdaxiləsi və “çirkli floating”

Çəvik valyuta kursu şəraitində belə, Mərkəzi banklar valyuta bazarına müdaxilə edir, kapitalın axınının nəticəsini kompensasiya etməyə cəhd edirlər. Mərkəzi banklar bunu xarici valyutanın alınması və ya satılması vasitəsilə qəti müəyyən edilən valyuta kursu sistemində olduğu kimi edirlər. Mərkəzi bank öz valyutasının bahalaşmasına əks təsir göstərməyə cəhd edir, xarici valyuta alır, bununla da, xarici valyutanın qiymətini qaldırmaqla, Milli valyuta kursunun artmasının qarşısını alır.

70–80-ci illərdə çəvik mübadilə kursu sistemində valyuta bazarına müdaxilə artıq qanunauyğun hal ahr. Mərkəzi banklar bazar qüvvələrinin fəaliyyətinə sistematik müdaxilə edir ki, valyuta kursunun tərəddüd etməsi bir qədər yumşalsın. Yəni valyuta kursunun həddindən çox tərəddüd edən tərəflərində təmizləyici amillərin rolunu artırır. Lakin həmin müdaxilə çox hallarda valyutanın bahalaşmasından qaçmağa cəhd etməkdə (aktiv ticarət saldosu yaradan və rəqabət qəbiliyyətini azaldan) sayılır və yaxud (hətta ticarət kəsiri şəraitində də) idxal qiymətini qaldırmaqla valyutanın ucuzlaşması inflyasiyam tələsdirir. Nə qədər ki, dövlət müdaxiləsinin öz məqsədini kapitalların möhtəkir axımının sadəcə aradan qaldırmağa nisbətən yüksəkdə dayanır, göstərdiyimiz valyuta kursu sisteminin mövcudluğu “çirkli floating” adlandırmaq qəbul edilir.

3.7. Qəti müəyyən edilən və çevik kursların müqayisəsi

İkinci dünya müharibəsindən sonra dünya iqtisadiyyatı 50-ci və 60-cı illərin qəti müəyyən edilən kursların və 70-ci və 80-ci illərin çevik kursları təcrübəsinə malik olmuşdur. Qəti müəyyən edilən kurslar heç vaxt mütləq qəti müəyyən edil-məmişdir. Vaxtaşırı onlar korrekcirovkaya məruz qalmışlar. Çevik kurslar sistemi də öz növbəsində heç vaxt azad floating sistemi olmamış, dövlət müntəzəm olaraq valyuta bazarına müdaxilə etmişdir.

İndi isə hər iki sistemin fəaliyyətinə baxdıqda biz onlardan hansılarının daha yaxşı işləməsinə dəqiqləşdirməliyik. Lakin bun-dan başqa, biz mövcud olmuş digər sistemlərin nailiyyətlərini də təhlil etməliyik. Xüsusi ilə son vaxtlar bəzi iqtisadçılar əsaslandır-mağa çalışırlar ki, biz qızıl standartın ciddi intizamına qayıtmalıyıq.

Dəlillər

Qəti müəyyən edilən valyuta kursunun və çevik kursun nai-liyyətlərinin müqayisəsi haqqında mübahisə 50-ci illərin ortala-rından başlayaraq davam etmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq çevik valyuta kursu sistemi həтта özünün əhəmiyyətli tərəddü-detmə kursuna malik olsa da, özünün tam işləmə qabiliyyətini göstərmiş, ancaq dağınıqlı qəti müəyyən edilən valyuta kursu sis-temi isə özünün mövqesizliyini bürüzə etdirmişdir. Etimalən, çe-vik valyuta kursundan o vaxta qədər istifadə etmək ağıllı sayılar ki, ölkə valyuta kursunu qəti müəyyən edilən səviyyədə saxlamaq qabiliyyətini təcrübədə qorumaq istəyini həll edə bilmir. Bu on-lardan qızıl standartdakı qanunlar kimi pul siyasəti qaydalarının daha ciddi nəticələrini tələb edir. Nə qədər ki, müstəqil pul siya-sətinin xeyrinə üstünlük verilməsi nəzərdə tutulmur, qəti müəyyən edilən valyuta kursuna qayıtmaq mümkün deyildir.

Beləliklə, sual aşağıdakı qaydada qarşıya çıxır: valyuta kursunu qəti müəyyən edilən səviyyədə saxlaya bilmək kimi makroiqtisadi siyasətin dəyişməsi dövlət üçün xoşagələn ola bilərmi? Bununla əlaqədar olaraq üç mühüm sual əlaqələndir:

Əvvəla, həqiqətənmə çevik kurslar valyutanın mübadilə kursunun lazımsız tərəddüdünü yaradır, bu da qəti müəyyən edilən kurslar şəraitində zərərsizləşdirilir? Şəkil 3.1-də alman markasının və yapon iyeninin mübadilə kursunun tərəddüd etməsi göstərilmişdir. Həmin tərəddüd malların ixracı və idxalına təsir göstərmiş və məhsul buraxılışına və məşguliyyətə real təsir etmişdir. Suall aşağıdakı qaydada qarşıya çıxır: valyuta kursuna təsiri məcbur edən real qüvvələrin fəaliyyətinin həmin tərəddüdü idarə olunurmu və yaxud da onlar heç bir səmərəli izahata ehtiyacı olmayan sadəcə möhtəkir dəyişikliyədir? Əgər, sonuncu doğrudursa, onda qəti müəyyən edilən kurslar sistemi möhtəkirlin səmərəsinə əks təsir edə bilər. Əgər onlar valyuta kursunu müəyyən edən əsaslı amillərin təsirini ifadə edirsə, məsələn, idxal və ya ixraca tələb əyrisinin qarışması, qəti müəyyən edilən kurslar sistemi son nəticədə onlara öz reaksiyasını bildirməlidir.

Bütün tərəflərə həmin tərəddüdü real səbəblərini inandırmaq qabiliyyətinə malik olan ciddi sübutları yoxdur. Müəyyən mənada demək olar ki, 60-cı illərdə tərəddüd aşağı olmuşdur. Lakin həmin illərdə dünya iqtisadiyyatı əhəmiyyətli sirkələnmədən kənar olmuş, ona görə ki, həmin hal 70-ci illərdə neftin qiymətində dəyişikliyin edilməsi və 80-ci illərdə yeni fiskal siyasətin yeridilməsi nəticəsində baş vermişdir. Beləliklə, həmin sual açıq olaraq qalmışdır.

İkinci problem intizama aid edilir ki, bu da alternativ sistem şəraitində Mərkəzi bankdan tələb olunur. Hansı sistemdə Mərkəzi banklar daha sabit siyasət yeridir: qəti müəyyən edilən kurslarda yoxsa çevik kurslarda? Daha vacib olanı bir də odur ki, hər iki sis-

temin hansında Mərkəzi banklar yüksək məşğulluğu saxlamaqla inflyasiyanı sabitləşdirməyə və yaxud onun tempini aşağı salmağa məcbur olur. Burada biz kifayət qədər informasiyaya malik deyilik. 60-cı illərin sənayecə inkişaf etmiş əksər ölkələri üçün aşağı inflyasiya və intensiv iqtisadi artım ill olmuşdur: 70-ci illər onların çevik valyuta kursu sistemi ilə daha yüksək və daha dəyişkən inflyasiya ilə yola salınan daha zəif iqtisadi artımla fərqlənmişdir. Ancaq 70-ci illər beynəlxalq xarakter daşıyan nəhəng sirkələnmə dövrü olmuşdur. Lakin 80-ci illərdə isə həmin çevik kurslarda biz aşağı inflyasiyaya qayıtmağı müşahidə etmişik.

Üçüncü sual həmin sistemlərdən hansı beynəlxalq ticarət və beynəlxalq tədiyyəni həyata keçirmək üçün daha geniş azadlığı təmin edir? Hesab edilir ki, qəti müəyyən edilən valyuta kursunda ölkənin valyutanın mübadilə kursunu mühafizə etmək zərurəti tariflərin həyata keçirilməsi və ya kapitalların beynəlxalq axınının qarşısının alınması vasitəsilə ticarətin məhdudlaşdırılmasına aparıb çıxarır. Çevik kurslarda isə valyutanın bahalaşması mexanizmi məhdudlaşdırıcı tədbirlərin əvəzedicisi sayılır. Burada isə mövcud məlumatlar daha çox ziddiyyətlidir. 70-ci illərdə ticarət azad olaraq qalmış, hətta 60-cı illərə nisbətən daha da azad olmuşdur. Lakin 80-ci illərdə ABŞ istehsalçılarının xarici rəqabətdən ziyanə düşmələri nəticəsində himayəçiliyin təziqi qəflətən artdı. Bizim gəldiyimiz nəticə ondan ibarətdir ki, - idxal və ixracın həcmnin əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsi həm qəti müəyyən edilən və həm də çevik valyuta kurslarına himayəçilik təziqi doğuracaqdır.

Daha geniş baxış

Nə üçün ölkə daxilində biz valyutanın qəti müəyyən edilən mübadilə kursuna malik oluruq? Kaliforniya dolları Nyu-York dollarına birin birə nisbətində mübadilə olunur. Əgər qəti müəyyən edilən mübadilə kursu Nyu-Yorkla Kaliforniya

arasındakı ticarətdə yaxşıdırsa, onda nə üçün ABŞ-la Kanada və yaxud ABŞ-la Yaponiya arasındakı ticarətdə elə hal olmur?

Cavab ondan ibarətdir ki, Fiskal - pul siyasəti Nyu-York və Kaliforniyada eyni olduğu halda¹, ABŞ və Kanada, yaxud da ABŞ-la Yaponiya arasında eyni deyildir. Lakin əgər hər hansı bir ölkələr qrupunun fiskal-pul siyasəti bir-birinə çox oxşayırsa, yəni onlar vahid bir ölkəni təşkil edərlərsə, belə halda qəti müəyyən edilən valyuta kursunu saxlamaq lazım gəlir. Bütün bunları daha çox dərəcədə Avropada müşahidə etmək olar.

Avropa isə müstəqil Mərkəzi bankları olan çoxlu ölkələrdən ibarət olub, həmin ölkələrin valyutaları Avropa valyuta sistemini (AVS) yaradır. Həmin valyutaların mübadilə kursu qəti müəyyən edilir, Lakin dövrü olaraq korrektirovka edilir. Bunlar isə az hallarda baş versə də, hər halda Fransa, İtaliya və Almaniya və sistemin digər iştirakçıları arasında mübadilə kursu qəti müəyyən edilir. Bu vahid Mərkəzi bankla tam valyuta integrasiyasına doğru istiqamətdə çox mühüm başlanğıc addım sayılır. İştirakçı - ölkələrin valyuta kursu dollara nisbətdə hamısı birlikdə "üzür". Buna görə də əgər dollara nisbətdə alman markasının kursu artırsa, həmin istiqamətdə də qalan digər Avropa valyutalarının kursu da dəyişəcəkdir. Avropa valyuta sisteminin (AVS) təcrübi valyuta siyasətində Almaniyanın Mərkəzi bankı hakim mövqeyi tutur. Bununla da digər ölkələr öz siyasətlərini Almaniyanın Mərkəzi bankının qərarlarına uyğunlaşdırırlar.

AVS-in peyda olmasından başlamış beynəlxalq Maliyyə dünyası 3 əsas valyutaya: dollara, iyunə və Avropa valyutmasına qədər ixtisar edildi. Gələcəkdə integrasiya imkanları: məsələn, bütünlük-

¹ Aydındır ki, ABŞ-m müxtəlif ştatları üçün hökumətin qurduğu vergilər oxşar deyildir, lakin onlar nisbi mənada az əhəmiyyətliyədir. ABŞ üçün ən əhəmiyyətlisi bütün ştatlar üçün eyni olan federal vergilərdir.

də dünyada tamamilə qəti müəyyən edilən mübadilə kursuna qayıtmaq yolu tuta bilərmə? Şübhəlidir. Birmənalı cavab vermək olmaz. 70-ci illərin əvvəllərində qəti müəyyən edilən valyuta kursu sisteminin dağılması ölkələrin istəyi nəticəsində baş vermiş, özlərinin xüsusi, müstəqil fiskal - pul siyasətinin ardınca getmişlər və beləliklə qızıl standart qaydalarından kənarlaşmışlar. Aydın olmuşdur ki, nə Almaniya, nə ABŞ özlərinin müstəqil valyutalarını itirmək, qəti müəyyən edilən kursa qayıtmaq istəməmişlər.

Belə bir sual isə açıq qalmışdır: Nəhayət, Yaponiya və ABŞ dollara görə iyenin mübadilə kursunu müəyyən etməkdə razılığa gələcəklərmi?

XÜLASƏ

1. Son 20 il ərzində sənayecə inkişaf etmiş nəhəng ölkələr qəti müəyyən edilən kurs rejimindən çevik valyuta kursuna keçmişlər. Mütləq çevik valyuta kursu sistemində mübadilə kursu valyuta bazarında valyutanın tarazlı qiyməti kimi müəyyən edilir. Qəti müəyyən edilən kursda valyuta kursunu Mərkəzi bank müəyyən edir ki, bununla Mərkəzi bank qurulan kurs üzrə istənilən miqdarda xarici valyutayı alıb satmaq öhdəliyini öz üzərinə götürür.

2. Xarici və daxili qiymətlərin sabit olaraq qaldığı şəraitdə valyuta kursunun tərəddüdü nisbi qiymətləri ölkənin rəqabət qabiliyyətini dəyişir. Milli valyutanın ucuzlaşması xaricdə mallarımızı ucuz edir, ancaq daxili bazarımızda xarici malları baha edir. Beləliklə, ucuzlaşma ixracı artırır və idxalı ixtisar edir.

3. Azad valyuta bazarında ticarət kəsiri xarici valyutaya tələb qalığını göstərir, və beləliklə Milli valyutanın ucuzlaşmasına aparır. Əksinə, müsbət ticarət balansı xarici valyutaya təklif qalığını göstərir və bununla Milli valyutanın bahalaşmasına gətirib çıxarır.

4. Xalis qızıl standart - bu qəti müəyyən edilən valyuta kursu rejimidir. Hər bir ölkənin valyutasının dəyəri qızılın miqdarında qurulur (məs. bir unsiya qızıla 35 dollar), Mərkəzi bank isə həmin qiymətə qeyri-məhdud miqdarda qızılı alır və satır. Bundan başqa, Mərkəzi bank qızıla əlaqədar situasiyanın dəyişməsindən asılı olaraq tədaviyə pul buraxır və yaxud tədaviyədən pulları çıxarır. Qızıl axını pula müdaxilə edir, gizli axın pul kütləsi həcmi-
nin azalmasına doğru aparır. Bu mənada qızıl standartın fəaliyyəti avtomatik tənzimlənmə prosesini özündə əks etdirir.

5. Sterilləşmə etmədən qızıl standartda və qəti müəyyən edilən kursda avtomatik tənzimlənmə prosesi belə başa düşülməlidir ki, müsbət saldolul tədiyyə balansı olan ölkədə pul təklifi genişlənilir, xərclər və qiymətlər artır, beləliklə, idxal artır, ixrac isə ixtisar olunur. Tədiyyə balansı kəsirli olan ölkədə, qızıl rezervinin azalması pul kütləsinin azalmasına doğru aparır, xərcləri azaldır, qiymətləri aşağı salır, beləliklə də, idxalın azalmasına ixracın artmasına doğru aparır. Pulun sabitliyi prosesi tədiyyə balansım bərpa etmək meylinə malik olur.

6. Uzun müddət ərzində öz rezervlərini itirən Mərkəzi bank, son nəticədə devalvasiyanı həyata keçirməli olur. Devalvasiya xarici ticarət balansını bərpa edir, ixracı ucuzlaşdırmaqla, daxili bazarda isə xarici malları bahalaşdırmaqla, ixracı artmağa və idxal xərclərini ixtisar etməyə doğru aparır. Devalvasiyanın müvəffəqiyyət qazanması üçün Milli qiymətlərin sabitləşdirilməsi tələb olunur, əks halda qiymət artımı rəqabət qabiliyyə-
tindəki üstünlüyü kompensasiya edir. Bunun olmaması üçün qayda üzrə fiskal - pul siyasətinin çətinləşməsi zəruridir.

7. Kapital müxtəlif faiz dərəcələrindən və valyuta kursunun aşağı düşməsinə və artmasını gözləməkdən asılı olaraq ölkədən ölkəyə axır. Yüksək faiz dərəcəsi təklif edən, və yaxud valyutasını bahalaşdıran,

ən yaxşısı - hər ikisini birlikdə edən ölkələr kapitallar üçün çox cazibədardır. İnvestorlar devalvasiyası gözlənilən valyutalardan xilas olmaq istəyir və kapitallarını elə ölkələrin valyutalarına çevirmək istəyirlər ki, orada yüksək faiz dərəcəsinə, milli valyutanın bahalaşmasını təmin edə bilən möhkəm pul siyasəti həyata keçirilmiş olsun.

IV BÖLMƏ

DÜNYA İQTİSADİYYATINDA İNKİŞAF ETMƏKDƏ OLAN ÖLKƏLƏR

Xarici ticarətdən götürülən müəyyən qazanca baxmayaraq dövlətlər arasında iqtisadi münasibətlər ahəngdar olaraq birləşmir, ancaq tez-tez ziddiyyətlərlə çulğalaşır. Dövrü olaraq varlı və kasıb ölkələr arasında ticarətdən götürülən gəlirlərin bölüşdürülməsi üzrə siyasi fikir ayrılığı yaranır. Kasıb ölkələr hesab edirlər ki, beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemi çox hallarda onların ziyanlarına işləyir və həmin sistem çərçivəsində vəziyyəti düzəltmək üçün xüsusi tədbirlər həyata keçirilməlidir ki, qarşılaşdıqları çətinliklərə görə onlar hər hansı bir kompensasiya almalıdırlar. Həmin ölkələr təsdiq edirlər ki, gələcək borclular və əsas xammal növlərinin istehsalçıları kimi onlar xammalın qiymətlərini və faiz dərəcəsinin dünya səviyyəsini müəyyən edən sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin makroiqtisadi siyasətinə bağlıdırlar. Sənaye mallarının istehsalçısı kimi həmin ölkələr isə himayəçiliyə bağlanmaları haqqında danışırlar. Bütün bunlar ölkələrin acınacaqlı kasıblaşmasını gücləndirir.

Bu mövzuda inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında mövcud olan bir sıra siyasi problemləri və konfliktləri də öyrənəcəyik. 80-ci illərin axırı 90-cı illərin əvvəlində daha yaralı problem borcların beynəlxalq böhramıdır. Braziliya, Meksika, Argentina, Filippin kimi borclu ölkələr 70-80-ci illər ərzində böyük məbləğdə borc götürmüşlər. İndi isə xarici borcların ağırlığı onları sosial – iqtisadi tərəqqinin istənilən real perspektivindən uzaqlaşdırmışdır.

hiss olunur ki, bu da son 35 ildə həmin ölkələrdə yaşayışın keyfiyyətcə yaxşılaşmasının həqiqi əlamətlərindən biridir.

Cədvəl 4.2-dən göründüyü kimi bütün ölkə qruplarında adambaşına düşən gəlir orta hesabla artmışdır. Aşağı gəlir səviyyəli ölkələrdə adam başına düşən gəlirlər varlı ölkələrə nisbətən bir qədər sürətlə artmışdır.

Cədvəl 4.2. 1960-1995-ci illərdə dünyada inkişaf.

Gəlir səviyyəli ölkələr	1960-1995-ci illərdə adam başına düşən ÜMM artım tempi	Gözlənilən (doğumla) ömür müddəti	
		1960	1995
Aşağı	2,9	44	61
Orta	3,3	54	63
Yüksək	2,5	72	76

Özü də varlı və kasıb millətlər arasındakı mütləq fərq artmaqda davam edir. Bunu nə ilə izah etmək olar? Səbəb ondan ibarətdir ki, kasıb ölkələrdə orta gəlirin çox da böyük olmayan kəmiyyətinin 3%-li məbləği (260 dollar) varlı ölkələrdə orta gəliri 11490 dollar təşkil edən böyük kəmiyyətin 2%-li məbləğindən azdır. Beləliklə, əgər kasıb ölkələrdə iqtisadi artım tempi yüksək gəlir səviyyəli ölkələrə nisbətən yalnız azacıq yüksək olacaqs, onda mütləq fərq gələcəkdə də artacaqdır.

Yeni beynəlxalq iqtisadi qayda

Kasıb ölkələrin problemi çox hallarda dünya iqtisadiyyatının varlı şimali ilə kasıb cənubu arasındakı ziddiyyət növündə çıxış edir. Şimal və cənub bölgüsü inkişaf əlaqədar bölgüyə və yaxud sənayecə inkişaf etmiş ölkələrə və zəif inkişaf etmiş ölkələrə (less developed countries; LDC). LDC - bu cənub ölkələri deməkdir. Bunlara üçüncü dünya ölkələri də deyilir. Buna ən kasıb ölkələr daxildir. Məsələn, Hindistan və

Çindən tutmuş orta gəlir səviyyəli ölkələrə qədər, məsələn, Argentina və Braziliya da daxil olmaqla aid edilir.

Cənub ölkələri (burada onların siyasi və iqtisadi strukturuna fikir verilmir) dünya resurslarından daha əhəmiyyətli pay almaq hüququnu tələb edir və onların tələbləri bütün varlı ölkələrə çatdırılır. Cənub ölkələri hesab edirlər ki, onların bir çox çətinlikləri dünyanın iqtisadi qaydalarından irəli gəlir, əsaslandırırırlar ki, həmin qaydanın fəaliyyəti onların əksinə istiqamətləndirilir. Onların günahkarlığı aşağıdakı maddələrə aid edilir:

1. Həmin ölkələrin ixracının əsasını xammallar, o cümlədən, mis, boksitlər, qəhvə, kako, pambıq və s. başqa təşkil edir. Həmin məhsulların bazarına gəlirləri yüksək səviyyəli ölkələr nəzarət edir və həmin malların qiymətləri adətən çox aşağı olur və çox güclü tərəddüd edir ki, Cənub ölkələri sabit və sürətli inkişaf etmək imkam qazana bilmirlər. Bundan başqa xammalın qiyməti orta hesabla sənaye mallarının qiymətinə nisbətən ixtisar edilir. Belə azalma həmin malları ixrac edən ölkələrin ahclıq qabiliyyətini də azaldır.

2. LDC - Cənub ölkələrinin istehsal və ixrac etmək istədikləri sənaye mallarının bazarı inkişaf etmiş ölkələrin himayəçilik siyasəti nəticəsində onlar üçün bağlanmışdır. LDC - Cənub ölkələri təsdiq edirlər ki, sənayeləşdirmə - sürətli inkişafın yeganə yoludur, ancaq gəlirləri yüksək səviyyəli ölkələr onların tez inkişafına mane olur.

3. İnkişaf üçün maliyyə yardımı təqdim edilmə şəraiti olduqca ağırdır. Cənub ölkələri şikayətlənirlər ki, kommersiya bankları kimi xüsusi mənbələrdən kredit almaq mümkün olsa belə, kredit müddəti uzunmüddətli investisiya layihələrinin həyata keçirilməsi üçün çox qısa olur. İri beynəlxalq institutların, məsələn, Dünya bankının borcları ucuz başa gəlmir.

4.LDC-in (cənub ölkələrinin) kasıblıq həddini indiyə qədər dünya iqtisadiyyatının necə inkişaf etməsi ilə əlaqələndirməmişlər. Cənub ölkələri hesab edirlər ki, özlərinin gələcək inkişafı üçün varlı ölkələrin köməyi ədalətin bərpası deməkdir. Həmin kömək hədiyyə formasında - varlı ölkələrin kasıb ölkələrə istiqamətləndirdiyi resursların birtərəfli transferti formasında, yaxud da Cənuba köməyin mövcud qaydalarının yeniləşdirilməsinə hazırlıq formasında təqdim edilə bilər. Məsələn, Cənub elə bir hüquqi qayda əldə etmək istəyər ki, hansı vaxta qədər LDC ixracatçılarına inkişaf etmiş ölkələr öz bazarlarına icazə verməyəcək, həmin vaxta qədər Cənub da öz bazarlarına xarici idxalları buraxmaqdan imtina edə bilsin.

Həmin dörd maddə dünyada yeni beynəlxalq iqtisadi qaydanın həyata keçirilməsinin, göstərilən problemlərin hər birinin həllinə kömək etməyin əsası sayılır.¹ Həmin narazılıqların bəzilərinə ətraflı baxaq və situasiyanın yaxşılaşdırılması üzrə mümkün olan tədbirləri izah edək.

4.2. Beynəlxalq ticarətdə Cənub ölkələri (LDC)

Biz yuxarıda göstərmişdik ki, LDC həm dünya ticarətində və həm də beynəlxalq maliyyə sferasındakı vəziyyətdən narahat olmağa hər cür əsas vardır. Ticarətin iki probleminin: əsas xammal növlərinin ixracı və emal sənaye məhsullarının ticarəti problemlərinin təhlili ilə başlayaq.

Cədvəl 4.3. zəif inkişaf etmiş ölkələrin ixrac strukturunu əks etdirir və həmin problemə müəyyən nöqtəyi-nəzərdən baxmağa imkan verir. Son dövrlərdə, LDC əsasən xammal ixrac edirdi. İndi isə onlarm ixracının yarısından çoxunu sənaye

¹ 1974-cü ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Assambleyası yeni beynəlxalq iqtisadi qaydanın qorunması haqqında nizamnamə qəbul etmişdir.

malları təşkil edir. Ticarətin strukturunda həmin irəliləyiş bir sıra real nəticələr doğursa da, o, eyni zamanda müəyyən problemlər yaratmışdır ki, bunları təhlil etməyə ehtiyac vardır.

Cədvəl 4.3. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin ixracının strukturu (ümumi ixraca nisbətən %-lə)

	1960	1970	1980	1990
Xammallar (neftdən başqa)	83,9	65,9	40,0	32,5
Sənaye malları	16,1	34,1	60,0	67,5

Dünya iqtisadiyyatında kimlər var?

BVF (İMF, Beynəlxalq valyuta fondu)

Vaşinqtonda, Kolumbiya federal dairəsində yerləşən Beynəlxalq valyuta fondu Mərkəzi bankların bankı hesab edilir. 1945-ci ildə yaradılaraq, o, müharibədən sonrakı beynəlxalq maliyyənin Bretton - Vudse sistemi adını almış sistemin elementi olmuşdur. (Bretton-Vudse - həmin sistemin yaradıldığı və beynəlxalq danışıqların keçirildiyi Nyu-Quinpsir ştatında kurort şəhərdir). Bretton-Vudse sistemi valyuta kursunun sabitləşdirilməsinə, eyni zamanda maneəsiz, hüquq bərabərliyi pozulmayan ticarətə yönəldilir və qəti müəyyən edilən valyuta kursu ilə tənzimlənən sistemi özündə əks etdirir.

BVF öz üzvlərini qısa müddətli kreditlə təmin edir. Müəyyən həcmdə kredit alan həmin ölkələr fondun üzvləri kimi müəyyən hüquqları vardır. Həmin səviyyədən yuxarı kreditləşmə yalnız ölkələrin bir sıra şərtləri yerinə yetirdikləri halda həyata keçirilə bilər. Bu göstərir ki, ölkə özünün tədiyyə balansının vəziyyətini yaxşılaşdırmağa çağıran fiskal - pul siyasətinin korrektirovka edilməsi barədə BVF ilə müqaviləyə nail olmalıdır.

Bir çox ölkələr BVF üzvləridir, lakin həlledici səsə sənaye cəhətdən inkişaf etmiş iri ölkələr malikdirlər. Beynəlxalq iqtisadi

sadi integrasiyanın indiki mərhələsində BVF Mərkəzi dünya bankı rolunu oynamır. Ona pul buraxmaq səlahiyyəti verilməmiş və əsasən kreditə ehtiyacı olan inkişaf etməkdə olan ölkələrlə iş aparır.

Dünya bankı və ya Beynəlxalq yenidənqurma və inkişaf bankı (BYİB)

Dünya bankının rəsmi adı beynəlxalq yenidənqurma və inkişaf bankı (BYB) adlanır. Çox hallarda dünya bankını Beynəlxalq Maliyyə koorparasiyası adlandırırlar. BVF kimi bankı da Vaşinqtonda yerləşir və Bretton-Vudse sisteminin hissəsi sayılır. Bank sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin kreditoru kimi fəaliyyətə başlamış, öz üzvlərinin kapitalının köməyi ilə müharibədən sonrakı xalq təsərrüfatını bərpa etməyi maliyyələşdirmişdir. Hazırda o, inkişafı maliyyələşdirən mühüm mənbə sayılır, inkişaf siyasəti sahəsində ekspertizanı və məsləhətləşməni həyata keçirir.

Son 10 ildə Dünya bankı öz qarşısına dünyada mövcud olan xəstəlik, kasıblıq, savadsızlıq, aclıq hallarına diqqəti cəlb etmək və bu kimi daha iri problemlərin həllinin dövlət layihələrini maliyyələşdirmək vəzifəsi qoymuşdur. Nə qədər ki, Dünya bankı daha əhəmiyyətli resurslara malikdir, o əsas borclu ölkələrə iri kreditlər təqdim etməklə borc böhranının aradan götürülməsində iştirak edir. Həmin kreditlər, ticarətin liberallaşdırılması (məsələn, tariflərin ixtisarı hesabına) və yaxud dövlət kompaniyalarının satılması (özəlləşdirmə) kimi proqramların həyata keçirilməsinə hazır olan ölkələr üçün əlverişlidir.

İƏİT (OESD, iqtisadi əməkdaşlıq və inkişaf təşkilatı. Bu təşkilat Parisdə yerləşir, İƏİT sənaye cəhətdən inkişaf edən

24 ölkəni özündə birləşdirən təşkilatdır. Onların tərkibinə Avropa ölkələri, Yeni Zelandiya, Avstraliya və Yaponiya, eyni zamanda Kanada və ABŞ daxildir. İƏİT əsasən sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələr arasında iqtisadi siyasət sahəsində məsləhətləşmələrə və fikir mübadiləsinə xidmət edir.

YUNKTAD (UNCTAD – BMT-nin ticarət və inkişaf üzrə konfransı) -YUNKTAD - Birləşmiş Millətlər təşkilatının tərkib hissəsidir, kasıb ölkələrin ticarət və inkişaf probleminə diqqəti artırmaq məqsədi ilə 1964-cü ildə yaradılmışdır. Özünü qabiliyyətli və nüfuzlu təşkilat kimi göstərmiş, beynəlxalq tədiyyə və ticarət sahəsində islahatların həyata keçirilməsində öz töhfəsini vermişdir. Xüsusi ilə LDC - (Cənub ölkələri) üçün üstün hüquqlar haqqında qanunların işlənilməsində müsbət nəticələr qazanmışdır.

YENİ SƏNAYE ÖLKƏLƏRİ (NIC) - İnkişaf eiməkdə olan ölkələri iki qrupa bölmək olar: a)orta gəlir səviyyəli ölkələr (yeni sənaye ölkələri); b)aşağı gəlir səviyyəli ölkələr. Birinci qrupa sürətlə inkişaf edən Asiya ölkələri: Koreya, Tayvan, Honqkonq və Sinqapur, eyni zamanda Latın Amerikası ölkələri, o cümlədən Braziliya və Meksika daxildir. NIC iki fərqli xüsusiyyətə görə xarakterizə oluna bilər. Əvvəla, qeyd etdiyimiz kimi, kasıb ölkələrə nisbətən (Hindistan, Afrika ölkələrinin böyük hissəsi) onlarda gəlirlər yüksək olur. İkinci, onların ixracının böyük hissəsini xammaliar deyil, emal sənaye məhsulları təşkil edir.

OPEK (OPEC, neft ixrac edən ölkələrin təşkilatı). OPEK neft hasil edən ölkələrin kartelidir. OPEK 1973-cü ildə iqtisadi həyat səhnəsinə çıxmış, neftin dünya qiymətini qəfildən qaldıraraq öz üzvləri arasında müqavilələr bağlayaraq neft təklifini məhdudlaşdırmışdır. 1973-1974-cü illərdə neftin

qiyməti üçqat, 1979-1980-ci illərdə isə ikiqat artmışdır. Lakin real qiymətlər (dollarla ölçülən sabit alıcılıq qabiliyyəti) aşağı düşmüş və 1990-cı ildə neftin qiyməti 1974-cü ildəki səviyyəyə enmişdir.

Xammallarla ticarət problemi

Dünya təcrübəsi göstərir ki, sənaye mallarına nisbətən xammalın qiyməti olduqca çox dəyişkən olur. Bir il ərzində qiymətlər 20-30% və daha çox arta bilər. Eyni ilə növbəti il kəskin aşağı düşə bilər. Buna görə əsas xammal növləri qiymətinin dəyişkənliyi - bizim diqqət yetirdiyimiz birinci an hesab edilir.

İkinci an - toqquşmanın mövcudluğudur. Həqiqətən, sənaye mallarının qiymətinə nisbətən xammalların qiyməti ya-vaş arta bilərmi? Başqa sözlə, xammalların alıcılıq qabiliyyəti orta hesabla enə bilərmi? 1950-1990-cı illərdə dünya bazarında natural kauçukun real qiyməti orta hesabla aşağı düşmüş, buna görə də kauçukun alıcılıq qabiliyyəti azalmışdır. Lakin bəzi xammallar (məs. kakao) üzrə həmin meyl olmamışdır.

Kauçuk və kakao LDC-in külli miqdarda ixrac etdiyi xammallardan yalnız ikisidir. Cədvəl 4.4-də 33 xammalın real qiymətləri indeksinin dinamikası verilmişdir. Bunlar həmin xammalların idxal olunan sənaye mallarına mübadilə qabiliyyətli olması indeksi kimi hesablanır. Cədvəldə eyni zamanda müxtəlif mal qruplarının real qiymətləri dinamikası verilmişdir.

Cədvəl 4.4. Əsas xammal növlərinin real qiyməti (1950-1959=100)

	1950-1959	1960-1969	1970-1979	1980-1989
33 adda xammal	100	82	85	67
Kənd təsərrüfat məmul.	100	75	85	64
Metallar və fay. qazıntı.	100	98	85	65
Neft	100	68	189	462

Cədvəl 4.4-dən göründüyü kimi 1950-1959-cu illərlə müqayisədə xammalların real qiyməti enmişdir. Enməyə doğru meyl həm kənd təsərrüfatı məmulatlarının qiymətini və həm də faydalı qazıntıların və metalın qiymətlərini xarakterizə edir. 80-ci illərin birinci yarısı xammallar üçün xüsusilə əlverişsiz dövr olmuşdur. Qiymətin tərəddüd etməsinə doğru əlavədə LDC-dən ixrac edilən xammalların alıcılıq qabiliyyətinin ümumiyyətlə, düşməsi problemi qarşıya çıxır.

Qiymətin qeyri-sabitliyi

Xammallar bazarının ən başlıca fərqli xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, cari qiymətlər üzrə tələb və təklifin elastikliyi olduqca aşağı olur. Aşağı elastiklik göstərir ki, həmin bazarın işləməsi rejimində istənilən kənarlaşma qiymətlərin səviyyəsinə və gəlirlərə mühüm təsir göstərir. Qiymətin dəyişməsinə tələbin reaksiyasının zəif olması səbəbi çox sadədir. Xammallar həm ərzaqlar və həm də sənaye istehsalının amilləri ola bilərlər.

Ərzaq məhsullarına tələb qiymət üzrə nisbətən qeyri-elastikdir. Aydındır ki, qısamüddətli perspektivdə ərzaqla əlaqədar adətlər sabitdir və qiymətlərin səviyyəsinin dəyişməsinə zəif reaksiya verir. Misal olaraq 1977-ci ildə qəhvənin qiymətinin artmasını götürək. Braziliyada şaxtalar dünya qəhvə təklifini ixtisar etdi və qiymətlərin səviyyəsini qaldırdı. Amerika istehlakçılarının reaksiyası necə olacaqdır? 1977-ci ildə qəhvənin qiymətinin iki dəfə artması istehlakçıların tələbini yalnız 26% ixtisar etdi. Tələb olduqca qeyri-elastik olmuş, yalnız dördə birdən bir qədər çox təşkil etmişdir.

Belə hal digər xammallara tələb üçün də xasdır. Məsələn, natural kauçukun qiymətinin düşməsi sənayeçilər tərəfindən ona olan tələbi əhəmiyyətsiz artırır. Səbəbi odur ki, qısa aralıq vaxt ərzində istehsal amili kimi kauçukdan istifadənin yeni sferasını

tapmaq çox çətindir. Əgər tələb elastik deyilsə, təklif tərəfdə yaranan istənilən kənarlaşma bazar tarazlığını bərpa etmək üçün qiymətlərin səviyyəsində əhəmiyyətli dəyişikliyi tələb edir.

Təklif müxtəlif səbəblər üzündən qısamüddətli perspektivdə qeyri-elastikdir. Bir çox xammal növləri çox uzun istehsal siklinə malik olur. Metal filizdən istehsal edilir və filizin kəşfiyyatı isə çox illər tələb edir. Hətta kənd təsərrüfatı məhsulları üçün təklifin qısamüddətli reaksiyası əhəmiyyətsiz olur. Öz növbəsində təklifin qeyri-elastikliyi izah edir ki, tələbin kəmiyyətində istənilən tərəddüd qiymətə böyük təsir edir.

Beləliklə, xammalların qeyri-daimi qiyməti tələb və təklifin aşağı elastikliyi ilə izah edilir. Lakin bu hələ hamısı deyildir. Biz bazarda tarazlığı daha əhəmiyyətli poza bilən tərəddüdetmələri aşkara çıxarmalıyıq. Təklifin tərəddüd etməsinin əsas səbəbi qeyri-məhsuldarlıq və siyasi hadisələrdir. Tələbin tərəddüd etməsi, əsasən, iqtisadi siklin fəaliyyəti nəticəsində baş verir. Qeyri-məhsuldarlıq və dünya sənayesində cüni canlanma xammalın qiymətini qaldırır, yüksək məhsuldarlıq və qəfil iqtisadi tənəzzül kimi hallar isə xammalların qiymətini aşağı salır.

Qiymətin hərəkətində meyllər. 50-ci illərdən sonrakı dövrdə kənd təsərrüfatı xammalları qiymətinin nisbi aşağı düşməsi təsadüfidir, yaxud o, uzunmüddətli meylin nəticəsidir? Çoxları təsdiq edir ki, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı və onun sənaye emalı sferasında elmi-teniki tərəqqi təklifin sürətlə artımını doğurur, tələb isə zəif artır. Nəticədə kənd təsərrüfatı məhsullarının real qiymətinin aşağı düşməsinin uzunmüddətli meyli yaranır. Real qiymətlərin aşağı düşməsi elə bölmələrdə xüsusi ilə güclüdür ki, orada xammalların əvəzediciləri daha asan tapıla bilər. Belə misallardan biri təbii kauçuktur ki, onu çox asanlıqla sintetik kauçukla və plastik kütlə ilə əvəz etmək olur.

Cədvəl 4.4-də göstərilir ki, 50-ci illərdən başlayaraq metalın qiyməti düşmüş, neft məhsullarının qiyməti isə əhəmiyyətli artmışdır. Buradan yeni bir sual qarşıya çıxır: bu təsadüfi müqayisədir, yaxud gələcəkdə davam etməsi gözlənilən meylidir? Neft və metal kimi tükənən resurslarda qiymətin artımının uzunmüddətli meyli özünə o qədər yer tapa bilir ki, həmin resursların kəmiyyəti dünyada necə məhdudlaşmış və tədricən necə tükənə bilər. Lakin burada əvəzetmə qiymətlərin qəfil aşağı düşməsinə aparıb çıxara bilər. Buna misal olaraq telefon xətlərində misin optik saplarla əvəz olunmasını göstərmək olar ki, bu da misə tələbi ixtisar etməklə, onun qiymətini aşağı salmağa səbəb olur. Avtomobil sənayesində avtomobilin çəkisinin azaldılması özlüyündə benzinin qiymətinin artırılmasına reaksiya verir ki, bu da dəmir və poladdan istifadəni təqribən 20% azaltmağa gətirib çıxarır.

İxracın təmərküzləşməsi. İxrac qiymətinin yüksək səviyyədə dəyişkənliyi inkişaf etməkdə olan ölkələrə idxalın və onların milli gəlirinin həcmnin qeyri-sabitliyinə aparıb çıxarır. Bir çox ölkələrdə həmin problem xammal istehsalının dar mənada ixtisaslaşmasını dərinləşdirir. Cədvəl 4.5-də bir qədər daha əyani misal verilmişdir. Cədvəlin 4-cü sütunu 1969-1989-cu illərdə ən yüksək qiymət nisbətini göstərir. Eyni zamanda həmin dövr ərzində əsas ixrac mallarının ən aşağı qiyməti də göstərilir.

Cədvəl 4.5. İxracın təmərküzləşməsi və real qiymətlərin dəyişkənliyi

Ölkələr (mötərizədə əsas ixrac malları)	İxracın ümumi həcmində malların payı %-lə	1969-1989-cu illərdə maksimal qiymətin minimal qiymətə nisbəti
Zambiya (mis)	92	2,3
Brundi (qəhvə)	91	3,1
Liberiya (dəmir filizi)	64	2,0
ÇAD (məhlis)	61	1,7
Mavrikiya (qənd)	60	5,2
Çill (mis)	46	2,3
Birma (düyü)	43	2,7
Qana (qəhvə)	42	3,4

Yeganə olan bir malın - kakaonun ixracından özünün ixrac gəlirlərinin demək olar ki, yarısını əldə edən Qananın mişalına baxaq. Kakaonun qiyməti güclü dəyişkənliyə məruz qalır: 1969-1989-cu illərdə ən yüksək qiymət özünün minimal səviyyəsini 3 dəfədən çox üstələmişdir. Buna görə də ciddi bazar tənəzzülü zamanı kakaonun qiyməti çox, hətta 505 düşə bilər. Əgər bu baş verərsə, Qanada ixracdan gəlirlər demək olar ki, dördə bir dəfə ($0,42 \times 0,5$) enə bilər. Qananın iqtisadiyyatı üçün bu sözsüz ki, qorxulu silkələnmə ola bilər. Onun miqyası həm Qananın ixracının əhəmiyyətli təmərküzləşməsi (42%), həm də onun ixracının əsas hissəsini dünya qiymətlərinin yüksək dəyişkənlik səviyyəsi ilə müəyyən edilir.

Beləliklə, hadisələr gözlənilməz məcraya düşə bilər. Əsas ixrac mallarının qiymət hay-küyü ixrac daxilolmalarını kəskin artırır və beləliklə cari ildə gözlənilməyən göstəriciləri qarşıya çıxarır. Lakin bu yüksək qiymət dəyişkənliyi ilə ixracın yüksək təmərküzləşməsi kimi vəziyyəti aradan qaldıra bilmir, bunun özü isə ixrac mallarının dünya qiymətlərinin qalxıb-enməsindən ölkənin iqtisadiyyatını asılı edir. Belə ölkələr üçün ixrac mallarının dünya qiyməti əsas makroiqtisadi dəyişiklik sayılır.

Həmin ölkələrin ixrac gəlirlərinin qeyri-sabitliyinin yüksək səviyyəsi istehsalı və ixracı fərqli edir, onları müxtəlif edir. Müxtəlif xammal və sənaye malları nə qədər çox istehsal olunarsa, ölkənin məcmuu ixrac gəlirlərinin sabitlik səviyyəsi bir o qədər yüksək olar. Belə halda bazarda bir xammalın tərəddüdü məcmuu ixrac gəlirlərinə az təsir edir. Müxtəlifliyə keçid xammal istehsal edən bütün ölkələr üçün xasdır. Həmin istiqamətdə ilk addım ixrac mallarının satışdan əvvəl təkrar emalı sayılır. Məsələn, xam kakaonun ixracı əvəzinə ölkə pasta kakaonun ixrac edə bilər. Nə qədər ki, emal edilən məhsul

əməyi istehsal amili kimi özünə daxil edir, həmin məhsulun qiyməti xam məhsulun qiymətinə nisbətən az səviyyədə təbəddüdə inəruz qahr. Beləliklə, ölkə, emal olunan məhsulları ixrac edərək özünün ixrac daxilolmalarının qeyri-sabitlik səviyyəsini aşağı sahr. Bu məsələyə biz sənaye malları ticarətinin təhlili sualının izahında qayıdacağıq.

Qiymətin sabitləşdirilməsi üzrə təkliflər

İstehsalçı ölkələr çox illərdir ki, malların qiymətinin sabitliyinin müxtəlif variantlarını müzakirə ekdirlər. Bu onların ixracdan daxilolmalarının qeyri-sabitlik səviyyəsini, eyni zamanda göstərilən ölkələrdə ümumi makroiqtisadi sabitsizliyi azalda bilər. Sabitlik eyni zamanda ayrı-ayrı istehsalçılar üçün faydalı ola bilər. Elə istehsalçılar üçün ki, qiymətlərin aşağı və ya yuxarı olması dövrlərinə qarşı istehlakın səviyyəsinin uyğunlaşması problemi çox da sadə deyildir.

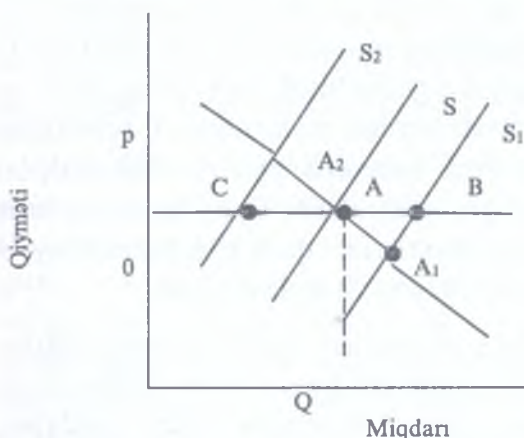
Xammal bazarında istehsalçılar təkmil rəqabətə girirlər. Onlar verilən qiymətləri qəbul edirlər və hesab edirlər ki, istehsala aid olan onların qərarları, eynilə onların təklifinin kəmiyyəti bazar qiymətlərinin səviyyəsinə təsir etmir. Bu elə bir ölçüdə həqiqətdir ki, hər bir istehsalçı bazarın çox əhəmiyyətsiz hissəsini təşkil etmiş olsun. Lakin bütün istehsalçıların birgə qəbul etdiyi təklif haqqında qərarlar, təcrübədə qiymətlərin səviyyəsinə təsir edə bilər. Əgər onların hamısı qaydasında fəaliyyət göstərsəydilər, onlarda qiymətlərə təsir etmək imkanı olardı, və beləliklə də, qiymətlərin səviyyəsini və gəlirlərinin həcmi sabitləşdirmək ehtimalı yaranardı.

İstehsalçılar çox olduqda və onlar müxtəlif ölkələrdə olduqda istehsal haqqında qərarları əlaqələndirmək çətin olur.

Buna baxmayaraq, istehsalçılar cinah (bufer) ehtiyatı sisteminin köməyi ilə qiymətləri sabitləşdirməyə cəhd göstərirlər.

◊ Cinah ehtiyatı sistemi - bu yaradılan iri ehtiyatlardan yerin doldurulması və mal satışı vasitəsilə əmtəə bazarını sabitləşdirən strukturdur. Qeyri-adi yüksək qiymətlər dövründə ehtiyatlar satılır, qiymətlərin enməsi zamanı mallar “ehtiyat üçün” alınır.

Şəkil 4.1. Cinah ehtiyatı xammalın qiymətini tənzimləyir.

Şəkil 4.1-də göstərilir ki, qiymətləri və gəlirləri sabitləşdirmək məqsədi ilə cinah ehtiyatı ideal olaraq necə fəaliyyət göstərə bilər. Nə qədər ki, təklif əyrisi S_1 və S_2 arasında azad yerləşir, bazar tarazlığı A_1 və A_2 arasındakı istənilənnöqtələrdən birində ola bilər. Cinah ehtiyatı sistemi yalnız təklif yüksək səviyyədə olduqda mal almağa olur (təklif əyrisi S_1 -ə uyğun olduqda) və təklifin aşağı olduğu şəraitdə isə satır (təklif S_2 -yə uyğun olduqda). Bu ona gətirib çıxarır ki, son istehlakçılara (yaxud sənayeyə) mal təklifi S -ə maksimal yaxın olur və beləliklə istehsalçıların qiyməti və gəlirləri əvvəl olduğu səviyyədə olacaqdır. Buna görə də yüksək məhsuldarlıq olduqda cinah ehtiyatı sisteminin menecerləri AB -yə

bərabər olan miqdarda mal alırlar. Məhsuldarlıq olmadıqda isə onlar ehtiyatdan AC-yə bərabər olan həcmdə qurulan p qiyməti üzrə mal satırlar. Beləliklə, bazar qiyməti uzun müddət ərzində orta hesabla cinah ehtiyatının kəmiyyəti kimi sabit olaraq qalır.

Cinah ehtiyatı sazişi prinsipçə qiymətlərin sabitləşdirilməsi probleminin yaxşı həlli olsa da, hər halda həmin layihə bir sıra maneələrlə qarşılaşır. İlkin çətinlik ondan ibarətdir ki, sistemin hər bir halda fəaliyyətə başlamalıdır. Həmin çətinlik sistemin üzvü olan ölkələrin həyata keçirdiyi mal qoyuluşlarının kömiyyəi ilə aradan qaldırıla bilər. Növbəti çətinlik qeyri-müəyyənlikdir. Beləliklə, layihələrin menecerləri uzunmüddətli perspektivdə qiymətlərin sabitliyini müdafiə etmək lazım olduğunu qiymətləndirməlidirlərmi?

Məsələn, kauçukun orta real qiyməti (şəkil 4.1-üçün) vaxt keçdikcə aşağı düşür. Cinah ehtiyatı sistemi həmin yüksək sabit qiyməti saxlamağa çalışaraq tədarükü davam etdirə bilər. Nə qədər ki, istehsalçılar nəinki sabit və hətta yüksək qiyməti istəyirlər, həmin problem çox ciddi hesab edilir. Burada motivin dəyişməsi: qiyməti sabitləşdirmək istəyi ilə onu süni müdafiə etmək təhlükəsi vardır. Əgər menecerə eyni vaxtda qiyməti sabit və yüksək səviyyədə saxlamaq tapşırığı verilmisə, onda hər şeydən əvvəl onlar malların tədarükünü davam etdirməli olacaq və beləliklə cinah ehtiyatının həcmini artıracaqlar. Belə halda tədarükün maliyyələşdirilməsi, artan ehtiyatın saxlanması problemi yaranacaqdır.

Əgər cinah ehtiyatı sistemi qiymətin artırılmasına deyil, yalnız sabitləşdirilməsinə istiqamətləndirilsə və əgər təklif əyrisi yalnız vaxt amili arxasınca hərəkət edirsə, həmin layihə müvəffəqiyyət qazana bilər. Orta qiyməti qaldırmağa cəhd

edən ölkə məcmuu təklifə nəzarət etməyə məcbur olsa da, hər halda bu mümkün olmayacaqdır. Bundan başqa, əgər qiymət sabitdirsə, onda lazımı gəlir əldə etmək perspektivi göründükdə, bazara yeni istehsalçılar nüfuz edə bilər, belə hərəkətlə təklif əyrisi sola döner və cinah laüihəsi daha çox mal tədarük etməyə məcbur olar, beləliklə ehtiyatının həcmi artırar. Bu baxımdan qaydaya görə cinah layihəsi uzunmüddətli deyildir.

Əmtəə kartelləri. Xammal bazarına daha çox məqsədyönlü nəzarət cəhdi kartellərin köməyi ilə edilir. Kartel özünün bütün üzvləri üçün istehsal səviyyəsini qurur. Əgər onun üzvləri verilən sahənin başlıca istehsalçılarıdırsa, o eyni vaxtda qiymətlərin səviyyəsini qaldırmaq və sabitləşdirmək imkanına malik olur. Burada qarşıya çıxacaq problemlər yaxşı məlumdur. İstehsalçılarda istehsalı ixtisar etməmək naminə qiymətləri qaldırmaq imkanına malik olmaqdan ötrü karterdən kənarda qalmağa stimül vardır. Kartellərin üzvləri müqavilədə qurulan razılaşma səviyyəsindən artıq xüsusi istehsal səviyyəsini qaldırmaqda maraqlıdır. Yüksək qiymət isə mövcud bazara nüfuz etmək üçün daha çox cazibədardır.

Onilliklər ərzində (1973-cü ildən başlayaraq) neftin yüksək qiymətini müdafiə edən OPEK-in nailiyyəti göstərir ki, həmin problemlər müəyyən vaxt müddətində aradan qaldırıla bilər.

Lakin 1979-cu ildən sonra OPEK-in yüksək real qiymətləri aşağı düşmüş, 1986-cı ildə isə enmə sürətlənmişdir. Digər kartellərin fəaliyyəti ümumilikdə çox az nəticə vermişdir. Hazırda əsas kartellər neft, qəhvə, kakao və qalay (1986-cı ildə qalay karteli tənəzzülə uğradı) bazarlarında fəaliyyət göstərir. Məhz OPEK-in müvəffəqiyyəti inkişaf etməkdə olan ölkələrin inkişaf etmiş ölkələr qarşısına vaxtaşırı olaraq

qoyduqları tələblərdən irəli gəlmişdir. Belə ki, sənaye ölkələri qarşısına inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iri miqyaslı sabitləşmə proqramını maliyyələşdirmək, əmtəə qiymətlərini müdafiə etmək tələbləri müntəzəm qoyulur. Göstərilən tələblər proqram hahında nəinki qiymətlərin və istehsalçıların gəlirlərinin sabitləşdirilməsinə, eyni zamanda yüksək qiymətləri müdafiə etməyə yönəldilir. Xüsusən xammalları istehsal edən kasıb ölkələrin hesabına sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə həmin malların istehlakından əldə edilən gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsini tələb edir. Heç bir möcüzə yoxdur ki, inkişaf etmiş ölkələr həmin cəsarətli müəssisələrdə iştirak etməkdə təşəbbüskarlıq göstərmirlər.

Xammalların qiymətlərinin aşağı düşməsinin məlum meylinin nəticəsi və yüksək və sabit qiymətləri müdafiə etmək proqramının həyata keçirilməsinin mövcud çətinliyi bir çox ölkələri sənaye malları ixracına keçməyə sövq edir.

4.3. Sənaye malları ilə ticarət

Dünya ticarətində iştirak edən malların dünya qiymətinin qəfildən enməsi bir sıra ölkələrə böyük ölçüdə xoşagəlməz təsir etmişdir. İri miqyasda bu 30-cu illərdə baş vermişdir. 1929-1932-ci illərdə Böyük depreziyanın sənayecə inkişaf etmiş ölkələrə zərbəsi əsas xammal növlərinin dünya ticarətini iflasa gətirib çıxarmışdır. Həmin mallarla ticarətin həcmi əvvəlki səviyyənin 35%-ə qədərində enmişdir. Asiya, Afrika və Latın Amerikasının ölkələri Avropa və ABŞ üçün həmin səviyyəyə qədər xammal göndərilməsini nəzərdə tutduqları vaxt aşkar olunmuşdur ki, onlar ixrac bazarlarından məhrum olmuşlar. Bir çox ölkələr ixrac böhranına cavab olaraq (xüsusən Latın Amerikasında) özünün daxili bazarı üçün sə-

naye malları istehsal etmək məqsədi ilə sənayeləşdirmə aparmağa başladılar.

Sənayeləşdirmə

Tariflərin və kvotanın güclü müdafiəsi altında həmin ölkələr tədricən özünün milli sənayesini yaratmışlar. Artıq 50-ci illərin ortalarında idxalın əvəz olunması nəticəsində sənayeləşdirmənin yüksək səviyyəsinə nail olunmuşdur.

◊ **İdxalın əvəz olunması** - bu tariflərin və kvotanın mühafizəsi altında olan idxalı sıxışdırıb çıxarmaq siyasətidir.

İdxalın əvəz olunması siyasətini həyata atan səbəblərdən biri belə bir nöqtəyi-nəzərlə əlaqələmir ki, uzunmüddətli perspektivdə xammalın qiymətlərinin dinamikası sənaye mallarının qiymətindən geri qalması prosesi baş verəcəkdir. Təsdiq edilir ki, yaxşı iş yerləri və artan real gəlirlər yalnız sənayenin yaradılması yolu ilə əldə edilə bilər.

Bundan başqa, hətta əgər nəzərdə tutulsa ki, LDC-də (Cənub ölkələrdə) sənayeləşdirmə müqayisəli üstünlük nəzəriyyəsinə zidd getsə də, hesablaşmada iki hal qəbul edilməlidir. Əvvəla, müqayisəli üstünlük dinamikada baxılmalıdır. Kifayət miqdarda vaxtın və təcrübənin mövcudluğunda LDC sənayenin səmərəli işləməsinə tədricən nail olmaq imkanı əldə edəcəklər ki, bu da himayəçiliyin ilkin dövrlərində özünü doğruldacaqdır. İkinci, sənayeləşdirmə resursların bölüşdürülməsi baxımından bəla başa gələ bilsə də, hər halda elə amillər hesabına mühüm sabitləşdirici təsir göstərmək imkanı qazanacaqdır ki, məhsuldarlığın kəmiyyətindən və yaxud ayrı-ayrı malların dünya bazarındakı mövqeyindən asılılıq ixtisar ediləcəkdir.

Strateji inkişaf kimi idxalın əvəz olunması bütünlükdə özünü ziddiyyətli konsepsiya kimi göstərir. Müxtəlif ölkələrdən olan bir çox iqtisadçılar yüksək tarif baryerlərinin və qeyri-səmərəli istehsalın israfçı xarakterinə diqqət vermişlər. Özü də fakt olaraq qalmışdır ki, LDC-də sənayeləşmə böyük miqyasa qalxmış və həmin ölkələrin bir çoxu idxalın əvəz olunmasına əsaslanan artım strategiyasından ixrac meyilli iqtisadi artım strategiyasına dönmək imkanı qazanmışlar.

◊ **İxrac meyilli iqtisadi artım** - milli məhsulların idxalla əvəz olunması hesabına deyil, ixracın genişləndirilməsi hesabına böyük ölçüdə istehsalın və gəlirlərin artımıdır.

Yeni sənaye ölkələri (NİC)

Emal sənaye məhsulları ixrac edən bütün LDC arasında özünün ixrac həcminə və iqtisadi artım tempinə görə beş ölkə xüsusi ilə fərqlənir. Onlar yeni sənaye ölkələri (NİC) adlanırlar. Cədvəl 4.6-da həmin ölkələr haqqında bəzi məlumatlar verilmişdir.

Cədvəl 4.6. YSÖ(NİC) haqqında bəzi statistik məlumatlar(%-lə)

	1965-1990-cı illərdə adambaşına real MDM-in orta artım tempi	İxracda müxtəlif sənaye mallarının payı		Dünya ticarətində payı
		Toxuculuq malları	sair mallar	
1.Braziliya	4,6	3	37	1,1
2.Meksika	2,9	1	26	0,9
3.Qonkonq	6,2	33	58	1,5
4. Koreya	6,6	25	66	1,5
5.Sinqapur	7,8	4	54	1,4

70-ci illərdə NİC-in illik artım sürəti 5-10% olmaqla çox tez inkişaf etmiş, həmin illərdə sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə isə iqtisadi artım orta hesabla yalnız 4% olmuşdur. Son 20 il ərzində həmin ölkələrin ümumi ixracında emal sənayesi

məhsullarının payı artmışdır. Sözsüz ki, ümumi ixracda sənaye mallarının xüsusi çəkisi göstəricisi üzrə onların arasında əhəmiyyətli fərq saxlanılır. Braziliya və Meksika xamınallların (qəhvə və kakao ilk halda, neft isə ikinci) nəhəng ixracçıları, Honqkonq və Koreya isə sənaye malları ixracı üzrə tam ixtisaslaşmışlar. Nəhayət hər bir NİC-dən olan ölkə müasir dünya ticarətindən təqribən 1%-ə bərabər olan pay əldə etmək imkanı qazanır. Həmin rəqəmi ABŞ və İngiltərə kimi ölkələrin 6-12%-li payı ilə müqayisə etməklə qiymətləndirmək olar. Bu standartlarla NİC-in payı azdır. Lakin hər halda onların payı Avstriyaya, Danimarkaya, İrlandiya yaxud İsveçrəyə nisbətən çoxdur. Buna görə də hazırda onlar da Avstraliya kimi dünya ticarətində mühüm rol oynayırlar.

1973—1990-cı illər ərzində bütün LDC birlikdə dünya sənaye malları ixracında özünün payını 7%-dən 12%-dən çox olan səviyyəyə qaldırmışdır. Bu ona gətirib çıxarmışdır ki, gündəlikdə duran məsələ çox ciddi şəkildə qarşıya çıxır. NİC-in iqtisadi artımının davam etməsi son nəticədə sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələr üçün ciddi problem ola bilərmi?

Bu məsələ ilə əlaqədar iki nöqteyi-nəzər mövcuddur. **Birinci nöqteyi nəzər** - ondan ibarətdir ki, NİC nisbətən az vaxtda inkişaf etmiş ölkələrdə bir sıra əmək tutumlu sahələrin, o cümlədən ayaqqabı istehsalının ixtisar edilməsinə gətirib çıxara bilər. Belə inkişaf idxal tərəfindən rəqabətin xüsusilə güclü olduğu sahələrdə işsizlik strukturunu öz arxasınca aparır. Lakin **digər nöqteyi-nəzəri** müdafiə edən bəzi tədqiqatçılar belə faktı əsas götürürlər ki, NİC və LDC birlikdə dünya bazarının çox da əhəmiyyətli olmayan hissəsini tuturlar və onlar işləyən hər hansı bir sahəyə ciddi təhlükə törədə bilməsindən hələ çox uzaqdırlar.

Son 30 ildə Yaponiyanın iqtisadi artım göstəriciləri belə bir fikrə gətirir ki, son nöqteyi-nəzər həddindən çox arxaymçılıq yaradır, 1954-cü ildə Yaponiya ixracı dünya ticarətinin ümumi həcmnin 1,9%-ni, 1990-cı ildə isə 8,2%-ni təşkil etmişdir. Bu misal göstərir ki, nisbətən qısa müddət ərzində (30 il) dünya ticarətində ikinci dərəcəli rol oynayan ölkə bir çox sahələrə güclü təsir edən iri ixrac dövlətinə çevrilmişdir. Odur ki, yeni sənaye ölkələrinin payına dünya ticarətinin “yalnız” 5-6% hissə düşməsi haqqındakı dəlillər çox aldadıcıdır. Ola bilsin ki, bir neçə il ərzində həmin ölkələr 10-15%-lik paya çox asanlıqla nail olacaqlar.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdən idxal ABŞ-in ümumi idxalının 1/3 hissəsindən çoxunu təşkil edir. Cədvəl 4.7-də müxtəlif mal qrupları üzrə ABŞ-in idxalının ümumi həcmində inkişaf etməkdə olan ölkələrin payı göstərilmişdir. İki fakt xüsusilə maraqlıdır. Əvvəla, LDC-in tikiş və toxuculuq sənayesi mal qrupları artıq ABŞ-in ümumi idxalının yarından çoxunu tutur.

Cədvəl 4.7. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdən ABŞ idxalı (hər bir mal qrupu üzrə ABŞ-in ümumi idxalının %-lə)

İllər	Ümumi İdxal	Sənaye malları		
		Ümumi	Toxuculuq malları və paltar	Maşınqayırma mə- mulatları
1973	29,2	17,4	55,2	10,2
1990	35,2	28,5	70,1	20,4

İkinci, bütün sənaye malları üçün, xüsusən, maşınqayırma məmulatları üçün həmin pay əhəmiyyətli ölçüdə artmış və artmaqda davam edir. Maşınqayırma məmulatları, avtomobil, məişət texnikası, ofis üçün avadanlıq, rabitə vasitələri də daxil olmaqla sənaye ölkələrində istehsalın tərkib hissəsi olan bütün nə varsa hamısı inkişaf etməkdə olan ölkələrdə sürətlə istehsal edilir.

ABŞ-da idxal malları hələ ki, ölkədə istehsalın ümumi həcmində çox da böyük olmayan hissəni təşkil etsə də, Amerikanın bəzi istehsal sahələri üçün idxad tərəfindən yaranan təhlükə çox ciddi sayılır. Bundan başqa idxalın artım tempi o qədər çoxdur ki, hətta yaxın gələcəyə nəzər saldıqda siz üfüqdə bir deyil, bir neçə Yaponiya görəcəksiniz.

Yeni himayəçilik

Ola bilsin ki, sənayecə inkişaf etmiş ölkələr LDC-in sənaye malları ilə daha intensiv müdaxiləsinə təhlükə kimi baxa bilsinlər? Yaxud da onlar daha ucuz idxal malları əldə etmək imkanını alqışlayan istehlakçıların nöqteyi-nəzərini qəbul etsinlər? Daha ucuz idxala reaksiyanın iqtisadi səmərəliliyi elə sektorların xeyrinə milli istehsal amillərinin yenidən bölüşdürülməsi hesabına ola bilər ki, onlarda müqayisə üstünlüyünün davam etməsinə biz nail ola bilərik. Belə halda bizim resurslar daha səmərəli istifadə ediləcək, istehlakçı kimi gəlirlərimiz isə maksimal olacaqdır. Bu nöqteyi-nəzər həm sənayecə inkişaf etmiş ölkələr tərəfindən, həm də zəif inkişaf etmiş ölkələr tərəfindən beynəlxalq rəqabət üçün iqtisadiyyatın maksimal açılması üzrə siyasi təqdimatın əsasında durur.

Lakin hiss olunur ki, LDC (eynilə Yaponiya) onsuz da mal göndərənlərlə dolu olan Amerika bazarında himayəçiliyin qəfil artmasını tələb edəcəkdir. Dünya miqyasında sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin danışıqları nəticəsində tariflər hiss olunmaz səviyyəyə qədər endirilmiş, yenidən isə kvotalar, qeyri-tarif maneələri, ixracın könüllü məhdudlaşdırılması haqqında tələblər formasında himayəçiliyin artması nəzərə çarpmışdır. Toxuculuq və tikisən sənayesi məmulatlarının ticarətinə edilən məhdudiyyətlər bizi 60-cı illərə qaytarır. Sürətlə yeni məhdudiyyət sferaları, məsələn, dəri malları, avtomobil,

polad ticarətində yaranmağa başlayır. Məhdudiyyətlərin çox əksəriyyəti ictimai tərif almadı.

Cəmiyyət həm istehlakçıların mənafeyi və həm də daha açıq ticarət siyasətinə səy göstərməkdə onun yaratdığı çətinliyə görə öz məsuliyyəti arasında kompromiss tapılmalıdır ki, baha başa gələn himayəçilikdən çıxmaq mümkün olsun. Nə qədər ki, LDC-in iqtisadi artımı konfliktin genişlənməsi sferasına perspektivlər açır, hökmən adaptasiyanın yeni mexanizmini möhkəmləndirmək vacibdir. Məsələn, idxal tərəfindən rəqabət nəticəsində iş yerini itirən işçilərin yeni ixtisas almalarına şərait yaratmaq lazımdır. Belə tədbirlər himayəçiliyin genişləndirilməsi haqqında tələblər axınına qarşı çıxmağa imkan verəcəkdir.

4.4. Beynəlxalq kreditləşmə və borc böhranı

LDC-in irəli sürdüyü iradlar arasında kreditləşmənin müddəti xüsusi maraq doğurur və özünün çox ciddiyyəti ilə fərqlənir. Kreditin özü isə borclar böhranının mövcud vəziyyətində çox da əlverişli sayılmır. Kapitalların dünya bazarında LDC adəti üzrə borclular sayılırlar. Həmin ölkələrin xərcləri onların gəlirlərini ötür, və yaxud makroiqtisadi terminlərdə büdcə kəsiri ilə investisiyanın məbləği yığının həcmi üstələyir. Ölkə daxilində yığının çatışmayan səviyyəsində iqtisadi inkişaf yalnız xaricdən alınan kreditlər hesabına maliyyələşdirilə bilər.

Cari tədiyyə balansının maliyyələşməsi

Məlumdur ki, cari əməliyyatlar üzrə tədiyyə balansının kəsiri ixracdan məcmu daxilolmaların (xarici kömək tipində transferlər də daxil olmaqla) idxala sərf edilən xərclərdən

(dəqiq desək, onların saldosu) artıq olan kəmiyyətinə bərabərdir. Gəlirlərin xərcləri üstələməsi öz növbəsində kapitalların xalis axını hesabına maliyyələşdirilməlidir ki, bu da aşağıdakı dörd formalardan birini qəbul etməlidir.

I. Bir-başa investisiyalar. Sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin firmaları inkişaf etməkdə olan ölkələrdə zavod açmaq qərarını qəbul edə bilər və bu məqsəd üçün həmin ölkəyə dollar (və yaxud hər hansı bir əsas valyuta, məs. iyen, marka) apara bilər. Həmin pulların köməyi ilə ölkə cari tədiyyə balansının kəsirini maliyyələşdirmək imkanı qazanır.

II. Uzunmüddətli kapital qoyuluşu. Xarici investorlar inkişaf etməkdə olan ölkələrdə istiqrazlar, səhmlər və digər aktivlər ala bilərlər. Həmin uzunmüddətli aktivlər satışından əldə edilən əsas valyuta ilə cari tədiyyə balansının kəsirini maliyyələşdirmək üçün istifadə edilə bilər.

III. Beynəlxalq borclar. Ölkə xarici hökumətlərdən, BVF, Dünya bankından, yaxud da kommertiya banklardan vəsait ala bilərlər. Həmin kreditlərdən dollar daxil olmaları eyni zamanda xərclərin gəlirlər üzərində artıqlığını maliyyələşdirməkdə istifadə edilir.

IV. Rezervlərdən istifadə. Ölkə rezervlərinin müəyyən hissəsini xarici valyutalara sərf edə bilər. Həmin rezervlər adətən Mərkəzi bankda saxlanılır ki, onların köməyi ilə valyuta kursunun tərəddüd etməsinə maneçilik göstərsin. Ölkənin rezervləri azaldıqda, onun xalis xarici aktivləri ixtisar olunur. Lakin digər şərtlər bərabər olduqda ölkənin xalis xarici passivləri artır.

Maliyyələşmə formalarının seçilməsindən asılı olmayaaraq bərabərlik (1)-də verilən son nəticə bizi belə bir qənaətə gətirir ki, cari tədiyyə balansının kəsiri xalis xarici passivlərin kəmiyyəti qədər artır.

$$\begin{array}{l} \text{Cari tədiyyə} \\ \text{balansının kəsiri} \end{array} = \begin{array}{l} \text{xalis xarici} \\ \text{passivlərin artımı} \end{array}$$

1978-1990-cı illərdə LDC götürdüyü borcların miqyası həmin ölkələrin cari tədiyyə balansının kəsirini 42% üstələnmişdir. Başqa sözlə, borclar vasitəsilə həmin ölkələr özlərinin cari tədiyyə balanslarının yalnız kəsirini deyil, habelə xüsusi kapitalların xalis axınını, yaxud kapitalların qaçmasını da maliyyələşdirə bilər. Xarici borcların əhəmiyyətli hissəsindən istehsal investisiyasından fərqli olan məqsədə istifadə edilməsi 80-ci illərin borc böhranının mühüm tərkib hissəsi olmuşdur.

Borc böhranı

80-ci illərin əvvəllərində Meksika elan etmişdi ki, imzalanmış müqavilələrə uyğun olaraq özünün xarici borclarına (yəni faizləri ödəmək, qaytarılma vaxtı çatmış borcları ödəmək) xidmət etmək iqtidarına malik deyildir. Tezliklə Latin Amerikasının, Asiyanın və Afrikanın bir çox ölkələri Meksikanın təcrübəsinin arxasınca gedərək borclarının ödənilmə qrafikinə (restrukturizasiya edilməsinə) baxılmasını xahiş etmişlər.

◊ Borcun restrukturizasiyasında onun təqdim olunması şəraitinə (faiz, məbləğ, geri qaytarılmağa başlama müddəti) baxılır. Restrukturizasiya ölkənin ilkin müqavilələrə uyğun olan ödəmələri həyata keçirə bilmədiyi hallarda özünə yer tapır.

Müəyyən dövrlərlə borcun ödənilməsi çətinliyi ilə qarşılaşan Meksikada elə situasiya yaranır ki, idarəetmədəki səhvlərin və yaxud xarici qarışıqlıq yaranması, məsələn, ixrac gəlirlərinin aşağı düşməsi nəticəsində ayrıca bir ölkə özünün veksellərini ödəyə bilmir. Lakin bütün ölkələrin eyni vaxtda öz borclarına xidmət etmək çətinliyi ilə rastlaşmaları çox az hallarda olur.

Borc böhranının yaranması. Borc böhranı üç səbəblə əlaqədar qarşıya çıxmışdır. Əvvəla, borclu ölkələr özlərinin iqtisadiyyatını pis idarə etmişlər. Bunun səbəbləri və detalları müxtəlifdir, lakin ümumi səbəb büdcə kəsirinin olması, milli valyuta kursunun yüksək olması təcrübəsidir. Borclu ölkələr özlərinin valyutalarının kursunu elə yüksək səviyyədə qurmuşlar ki, gələcək valyuta devalvasiyasının möhtəkirliyi kütləvi hal alır. Bəzi ölkələrdə həmin möhtəkirlik, idxalın qəfil artımı formasına, valyuta kursunun aşağı salınması üzrə həyata keçirilən xarici mallar alınması formasına çevrilir. Digər ölkələrdə isə kapitalların qaçması formasına çevrilir ki, bununla LDC vətəndaşları xarici aktivlər, məsələn, Nyu-Yorkda bank depoziti və yaxud Mayamada daşınmaz əmlak alırlar. Həmin qaçışın miqyası çox böyük olur. Bəzi hesablamalara görə 70-ci illərin axırında Latin Amerikasından kapital qaçışı 100 milyard dollara çatmışdır.

Borc böhranının ikinci səbəbi kommərsiya banklarının kredit vermələrindəki diqqətsizlikdir. Yeni borclara yeni tələblər qoyulduğu hallarda kommərsiya çox da suallar vermirlər. Onlar borcun qeyri-normal miqyasda artmasında diqqət vermədən kreditləşməni davam etdirmişdirlər. Belə kreditlər isə borclu ölkələr gəlib çıxmış olduqları düzgün olmayan daxili makroiqtisadi siyasəti kritik situasiyaya qədər davam etdirə bilməzlər.

Üçüncü səbəb dünya iqtisadiyyatında situasiyanın 80-ci illərin əvvəlinə qədər dəyişməsidir. Faiz dərəcəsi artmış, ümumilikdə iqtisadi artım zəifləmiş, malların qiymətləri isə düşmüşdür. Cədvəl 4.8-də 80-ci illərin əvvəlindəki situasiya borcluların daha əlverişli şəraitdə olmaları 70-ci illərin əvvəlindəki situasiya ilə müqayisə edilmişdir.

Cədvəl 4.8. Dünya iqtisadiyyatının həlledici makroiqtisadi dəyişikliyi

	Faiz dərəcəsi	İnflyasiya tempi		OESR üzvü olan ölkələrdə iqtisadi artım tempi
		Sənaye malları	Xam mallar	
1970-1973	7,6	12,4	14,4	5,9
1980-1982	14,7	-2,4	-13,3	0,9

Faiz dərəcəsinin artımı göstərir ki, borclu ölkələr özlərinin xarici borclara görə daha yüksək faiz ödəməli olacaqlar. Borcluların məhsullarını istehlak edən ölkələrdə iqtisadi artım tempinin zəifləməsi və malların qiymətinin aşağı düşməsi, borcun ödənilməsi mənbəyini özündə birləşdirən ixrac gəlirlərinin ixtisar olunmasını açıb göstərir. Beləliklə, məhz borca xidmət etmək anında lazım olan dollar miqdarında borclu ölkələrin ixracdan daxil olacaq gəlir məbləği ixtisar edilmişdir. Bunun obyektiv və yaxud subyektiv səbəbləri sirli olaraq qalsa da, hər halda məlum ola bilən həqiqətdir.

Borc böhranı nəyi məlum edir? Kreditor ölkələr üçün borc böhranı tamamilə gözlənilməz olmuşdur. Aydın oldu ki, onlar borcu elə ölkələrə vermişlər ki, onlar borcu ödəmək üçün heç bir vəsaitə malik olmamışlar. Kommersiya bankları belə bir faktı özləri üçün açmışlar ki, Latın Amerikasmdakı onların müştəriləri nəyinki vaxtı keçən borcun özünü geri qaytarmaq imkamna malik deyil və habelə faizin çox hissəsini ödəyə də bilmirlər. Məsələ əlavə kreditlərin verilməsində deyil, yalnız verilən vəsaitləri geri almaqdadır.

Borclu ölkələr üçün borc böhranı iqtisadiyyatda mövcud vəziyyətin qaydaya salınmasının dramatik zəruriliyi formasını almalıdır. Əgər əvvəllərdə onlar bütün faizi ödəmək şərti ilə borc ala bilirdilərsə, hazırda köhnə qayda ilə kreditə artıq yol yoxdur. Faizi ödəmək üçün zəruri olan gəlirlər idxalı ixtisar edib ixracı artırmaq yolu ilə cari tədiyyə balansında tez və

məcburi dəyişiklik edilməsi hesabına əldə edilə bilər. Bu həyat səviyyəsinin güclü enməsi deməkdir.

Həmin problemin miqyası tədiyyə balansının tərkibində biruzə oluna bilər. Cari tədiyyə balansının kəsirini iki tərkib hissəyə ayıraq. Birinci xarici ölkələrə verilməli olan faiz ödəmələrinin ümumi məbləği; İkinci bütün qalan sövdələşmələr üzrə xarici valyutalara görə xalis ödəmələrin məbləği: (bunu qeyri-faizli kəsir adlandıraraq). Bunu belə bir formula ilə ifadə edək:

$$\begin{array}{ccccc} \text{Cari tədiyyə} & & \text{faiz} & & \text{qeyri faizli} \\ \text{balansının kəsiri} & = & \text{ödəmələri} & + & \text{kəsir} \end{array}$$

İndi nəzərdə tutaq ki, hər hansı bir anda borclar, birbaşa investisiyalar və köməklər növündə xarici maliyyələşmə əlverişli olmur, faiz ödəmələri isə dəyişməz qalır. Xarici maliyyələşmənin olmaması göstərir ki, kapitalların axınının kəsirini ödəmək üçün (kapitalların hərəkəti balansının müsbət saldosu) imkanlardan istifadə etmək mümkün olmadığından cari hesab balanslaşmalıdır. Bundan başqa faizi ödəmək zəruriliyi tələb edir ki, qeyri faizli kəsir qeyri faizli müsbət saldoya çevrilsin. Buna nail olmaqdan ötrü borclu ölkələr kəskin tədbirlərə əl atmağa məcbur olurlar: İdxalin həcmi ixtisar edən, ixracı stimullaşdıran və rəqabət qabiliyyətini artıran devalvasiya aparmaq.

Cədvəl 4.9-da Latin Amerikası üçün xarici borcun dinamikası, cari tədiyyə balansının kəsiri, faiz ödəmələri ilə qeyri faiz kəsiri arasındakı bölgü verilmişdir. Cədvəl 1980-1982-ci illərdə faiz ödəmələrinin kəskin artmasını, 1982-ci ildən sonrakı dövrdə cari tədiyyə balans kəsirinin kəskin enməsinə (xarici kreditlərin çatışmaması nəticəsində) və beləliklə qeyri faiz kəsirindən qeyri faizli müsbət saldonun xeyrinə irəliləməni əyani olaraq göstərir. 1985-ci ilə faizin böyük hissəsi borclular tərə-

findən ödənilmiş, lakin borcun özü isə qalmışdır. Bu ödəniş isə kəskin artan müsbət ticarət saldosu hesabına maliyyələşdirilir.

Yeni şəraitə borclu ölkələrin uyğunlaşması sözsüz ki, çox çətin olur. 1981-1985-ci illərdə əhalinin hər nəfərinə düşən gəlir, faktiki olaraq Latm Amerikasının bütün borclu-ölkələrində aşağı düşmüşdür. Region üçün orta hesabla həmin etmə 8,6% təşkil etmişdir. Bəzi ölkələrdə, məsələn, Boliviyaada adam başına gəlir 20%-dən çox enmişdir.

Cədvəl 4.9. Latin Amerikasının ticarət balansının kəsiri və xarici borcu (milyard dollarla)

	1978-1981-ci illər ərzində orta hesabla	1982	1983	1984	1985
1. Cari tədiyyə balansının kəsiri	28,2	41,9	1,7	3,1	4,6
2. Qeyri-faizli kəsir	5,3	-3,8	-29,9	-41,8	-36,5
3. Faiz ödəmələri	22,9	45,7	40,6	44,9	41,1
4. Xarici borc	210	333	343	359	369

Nəhəng miqyasda olan həmin borcu borclu-ölkələr öz gəlirlərini və məşğulluğu azaltmaq hesabına ödəyə bilərlər ki, bu da onların qarşısına belə bir sual çıxarır: Onlar borca xidmət etməkdə davam edə biləcəklər, yoxsa borcu dondurmaq zərurətini, yəni borcun indiki və yaxud gələcəkdə ödəyə bilmək imkanının mümkün olmamasını elan etməlidirlər. Borcun dondurulması və yaxud ləğv edilməsi çoxsaylı tarixi hadisələrə səbəb olmuş və 30-cu illərin adi hadisəsi olmuşdur. Lakin 1987-ci ilin əvvəlinə qədər davam edən müddətdə heç bir ölkə öz borcundan imtina etməmişdir. Peru özünün faiz ödəmələrini ixracından daxil olmalarının kəmiyyəti hesabına məhdudlaşdırmış və bir çox ölkələr həmin ideyanı qəbul etmişlər.

1987-ci ilin fevralında Braziliya özünün bank kreditləri üzrə faiz ödəmələrini dayandırmış, lakin elan etmişdir ki, ödəmələrini sonra bərpa edəcəkdir. Kredit verən ölkələr tərəfindən ticarət sanksiyası riski və nəticədə ölkələrin xaricdən kredit ala bilməmək qorxusu borcluların hər cür artıq hərəkətlərdən imtina etməməyi məcbur edir.

Hətta 1987-ci ilə aydın oldu ki, LDC-in ticarət balansının aktiv saldusunun artması (bununla da varlı ölkələrin xeyrinə resursların yenidən bölüşdürülməsi) özlüyündə sabit proses olaraq qalmır. Bununla bir vaxtda borclularla kreditorlar arasında ziddiyyətli cəbhələşmə riski, kommersiya bankları üçün təhlükəli nəticələr yaradır.

Amerika bankları tamamilə iri miqyasda Latin Amerikası ölkələrini kreditləşdirməkdə iştirak edir, onlara verilən kreditlərin məbləği çox hallarda bankın nizamnamə kapitalının kəmiyyətini üstələyir. Beləliklə, borclu ölkələr borclarını vermədikdə inkişaf etmiş ölkələrin bir çox iri kommersiya banklarının bankrot olma halı yaranır və dünya miqyasında maliyyə böhranının yaranmasına səbəb olur.

4.5. İnkişafa kömək

Cənub və yaxud inkişaf etməkdə olan ölkələrin qaldırıcıları bir çox narazılıqlar ondan ibarətdir ki, Şimal daha əhəmiyyətli dərəcədə Cənuba kömək etməlidir. Bir-başə ödəmələrin yaxud daha yumşaq desək kreditləşmə rejiminin hansı iqtisadi dəlillərini qarşıya qoymaq olar?

Bu sualı iki tərkib hissəyə ayırmaq olar. Əvvəla, inkişaf etməkdə olan ölkələrin xüsusi maliyyə institutları faiz dərəcələri üzrə kreditləşmə ilə nə dərəcədə yaxşı bacara bilirlər? Başqa sözlə, dünya kapital bazarmın təqdim etdiyi borclar

üzrə faiz normasının mövcud səviyyəsində Cənuba edilən kreditləşmənin həcmi olduqca az deyildirmi? Belə bir səmərəli sual qarşıya çıxır: Şimala nisbətən daha yüksək mənfəət norması gətirə bilən, lakin həmin ölkələr kreditlər ala bilmədiklərindən reallaşmayan investisiya imkanları Cənubda mövcuddurmu? Əgər belədirsə, onda belə çıxır ki, hər hansı bir səbəbdən xüsusən kapital bazarı Cənubda qazançı layihələri maliyyələşdirmək istəmirlər.

Çox ehtimal ki, 80-ci illərin ortalarında və axırında bir çox investisiya imkanları Cənubda kapitalların çatışmaması üzündən buraxılmışdır. 1982-ci ildə borc böhranının başlanması ilə Latin Amerikası ölkələrində ümumi investisiya həmin ölkələrin UMM-nun 5 faizli punktu qədər ixtisar olunmuşdur. Həmin enmənin bir çox hissəsi ehtimal ki, olmalıydı. Lakin həm xüsusi və həm də dövlət sektorunda yaxşı investisiya imkanları ona görə əldən buraxılmışdır ki, inkişaf etmiş ölkələrdəki kreditorlar narahatlıq və şübhə ilə əlaqədar maliyyələşdirmədən imtina etmişlər. Bu baxımdan inkişaf etməkdə olan ölkələrin maliyyələşməsinin yeni kanallarını tapmaq çox vacib bir vəzifə kimi qarşıya çıxır.

İkinci problem: Şimal xüsusi faizlə Cənuba kredit verməlidirmi və yaxud da hər hansı bir başqa formada kömək etməlidirlərmə? Hazırda əsas mübahisə aşağı faiz dərəcəli kreditlər ətrafında gedir. Belə kreditlər isə kömək növlərindən biri sayıla bilər. Əsas məsələ ondan ibarətdir ki, kömək etmək lazımdırmı, əgər lazımdırsa, onda hansı növdə.

Kömək göstərilməsi ilə əlaqədar əsas problemlər inkişaf etmiş ölkələrdə gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsi məsələsinin müzakirəsində qarşıya çıxır. ABŞ hökuməti elə bir hüquqa malikdirmi ki, özünün daha kasıb vətəndaşlarına kömək et-

məklə bir vaxtda digər vətəndaşları vergiyə cəlb etsin? Adətən çox hallarda dövlətin cavabı (onun fəaliyyət göstərdiyi cəmiyyətin özünün də) təsdiq edilir.

Varlı ölkələrin əhalisi elə hüquqlara malikdirmi və yaxud da onların səlahiyyətlərinə daxildirmi ki, digər çox kasıb ölkələrdə yaşayan əhaliyə əlavə resurslar göndərsinlər? Burada cavab mənəviyyat məsələsini ifadə edir və Cənubun belə bir dəlilini mürəkkəbişdirir ki, Şimalın tədricən çiçəklənməsi Cənub ölkələrin müstəmləkə olduğu vaxtda onların resurslarından ədalətsiz istifadə edilməsi nəticəsində nail olunmuşdur.

İnkişafa kömək və borclu ölkələr

Tutaq ki, Cənubun kasıb adamlarına köməyi kimlərsə zəruri hesab edir. Bu izah edə bilərmi ki, kömək ərzaq göndərmək, ucuz kredit, birbaşa pul subsidiyaları növündə və yaxud bunun üçün daha əlverişli üsullar vardır?

İnkişaf etməkdə olan ölkələrə yardımın mühüm və sadə forması – inkişaf etmiş ölkələrin bazarlarına onlar üçün yol açmaqdır. Bəzi tənqidçilər «Yardım əvəzinə ticarət» şüarı altında yardım göstərməyimi əleyhinə çıxış etmişlər. Qarşılıqlı qazanc ticarətinə əsaslanaraq iqtisadi inkişaf Şimalın cənuba hədiyyəsinə əsaslanan münasibətə nisbətən daha faydalı sayıla bilər. Hər bir ölkənin nəyi varsa, onu təklif etmək çərçivəsində olan qarşılıqlı münasibət ölkələrdən birinin digərini məhv etmək münasibətinə nisbətən daha möhkəm sayıla bilər. Hər bir ölkənin nəyi varsa, onu təklif etmək çərçivəsində olan qarşılıqlı münasibət ölkələrdən birinin digərini məhv etmək münasibətinə nisbətən daha möhkəm sayıla bilər. Bundan başqa inkişaf etməkdə olan ölkələri öz bazarına çıxmağa imkan verən Şimal Cənuba istehsalın həcmi ge-

mışləndirməyə meydan açır, eyni zamanda yardım göstərməklə Şimal Cənubda istehsalı genişləndirmədən istehlakın həcmi artırmağa şərait yaradır.

Bəzi tənqidçilər eyni zamanda təsdiq edirlər ki, əgər Şimal verdiyi yardımın əvəzinə Cənub ölkələrinin hökumətlərini balanslı büdcə və real valyuta kursu siyasətini ağıllı aparmağa məcbur etsəydilər, Cənuba daha çox kömək etmiş olardılar. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin hökumətləri özlərinin işləyən iqtisadiyyatına çox tez-tez müdaxilə edir, bazarda tarazlıq yaranmaqdan ötəri qiymətlərin sərbəst dəyişməsinə imkan vermirlər.

Yardım göstərilməsinin əleyhdarları hesab edirlər ki, məhz yardım LDC hökumətinə resursların israfçılıq siyasətini davam etdirməyə imkan verir, həmin ölkələrin siyasətində zəruri dəyişikliklər edilməsinə mane olur. Məsələn, həm Şimalla və həm də Cənubla ticarət üçün maneələri ixtisar edən, Cənubla qarşılıqlı qazanc verən ticarət müqavilələrinin tərəfdarları deyirlər ki, əgər Şimal mövcud situasiyalarda qarşılıqlı əlaqələri məcbur etməsə, onda Şimalda öz bazarlarını açmaq tələb olunacaq. Bu dünya bazarında düzgün rəqabət aparmaqda Cənub firmalarını məcbur etmək üçün deyil, yalnız yüksək tariflərin köməyi ilə Cənubun qeyri səmərəli milli sənayesini mühafizə etmək üçün istifadə edilir.

Həmin nöqteyi-nəzərin xeyrinə bəzi dəlillər də göstərir ki, kömək proqramı inkişaf etməkdə olan ölkələrin elitası üçün həmin ölkələrin kasıb vətəndaşlarına nisbətən daha çox xeyirli olur. Biz düşünməyə vərmişik ki, guya yardım varh amerikalıdan pulu alıb cənub ölkənin kasıb adamlarına verilir. Lakin tam əsasla demək olar ki, belə əvəzsiz yardım

(transfert) kasıb amerikalıdan kasıb ölkənin varlı əhalisinə istiqamətlənə bilər.

Buna mane olmaqdan ötrü yardım köçürən – hökumət mənimsənilən ölkədə yardımdan düzgün istifadəni təmin etməyə cəhd göstərməlidir. Məsələn, həmin köməyi özündə birləşdirən ərzaq yardımı hallarında elə etmək lazımdır ki, həqiqətən onlar topdan satan varlıların əlinə deyil, əhalinin kasıb təbəqəsinin istifadəsinə çatmış olsun. Lakin reallıq öz şəraitini diktə edir. Hakimiyyət sevmir ki, müəyyən iş görməkdə xaricilər onlara göstəriş versin. Lakin təcrübədə çox çalışırıq ki, yardımın düzgün bölüşdürülməsində üçüncü ölkənin hökumətinin fəaliyyətindən istifadə edək.

Hər dəfə yardım və gəlirlərin yenidən bölgüsü müzakirə edildikdə dəşik vedrədə su aparmaq məsələsi yada düşür. Suyun bir hissəsi axır (başqa sözlə, yardımın bir hissəsi boş yerə sərf edilir və yaxud lazım olan adamlara çatmır). Yardımın digər hissəsi isə öz funksiyasını yerinə yetirir. Belə halda nə qədər su tökülməsi məsələsinin, eyni zamanda onun aparılmasının zəruriliyi səviyyəsinin mənası ola bilərmi. Bununla, sözsüz ki, az su axıdan verdə axtarmağa başlayacağıq.

Kömək və miqrasiya problemi

Dünyada gəlirlərin tənzimlənməsi sahəsində tətbiq edilən əlverişli üsullar və metodlar özlüyündə beynəlxalq miqrasiyanın doğurduğu problemləri həll edə bilər. Kasıb ölkələrin əhalisi daha yüksək gəlir axtarmaq məqsədi ilə istənilən ölkəyə getməyə daha çox səy göstərirlər.

XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində əhalinin Avropadan Amerikaya böyük miqyasda yerləşdirilməsi prosesi gəlirlərin bərabərləşdirilməsi məqsədini güdür. Elə həmin məqsəd miq-

rasiyasının (köçmənin) özünün mahiyyətində ifadə olunur. İkinci dünya müharibəsindən sonra özünə yer tapan, əsasən fəhlələrin mühacirəti növündə olan beynəlxalq miqrasiya hadisələri bir çox səviyyədə bir-birinə oxşayır.

Avropada işləyən Türkiyə və Yuqoslaviya vətəndaşları həmin ölkələrdən öz ailələrinin ünvanına göndərdikləri pul köçürmələri onların sosial və iqtisadi inkişafının mühüm amili sayılır. Bu cür də 70-ci illərdə və 90-cı illərin əvvəlində Misir, Hindistan və Pakistan mühacirlərinin digər ölkələrdə (xüsusən, İran körfəzi ölkələrində) işləməsi hər üç ölkəyə əhəmiyyətli gəlir gətirmişdir. Belə ki, Xaricdə işləyən Misir, Hindistan və Pakistan vətəndaşları ailə üzvlərinin ünvanına əhəmiyyətli pul köçürmələri göndərmişlər. ABŞ-da işləyən Meksika fəhlələri hər iki ölkə üçün mühüm iqtisadi amilə çevrilmişdir.

Hazırda yeni beynəlxalq iqtisadi və siyasi qaydalar elə situasiya yaratmışdır ki, varh ölkələrə sərbəst mühacirət mümkün deyildir. Təcrübədə bir çox fəhlə mühacirlər qeyri-qanuni köçüb gələnlər sayılır. Bugünkü situasiya ilə XIX əsrdəki situasiya arasındakı fərqlərdən biri odur ki, hazırda varlı Ölkələrdə mütərəqqi velfer sistemi, eyni zamanda pulsuz səhiyyə və təsil mövcuddur. Köçüb gələnlərin əleyhdarları deyirlər ki, sərbəst köçüb gəlmə nəticəsində məskunlaşan mühacirlər velferin təqdim olunmasının ən yaxşı şəraitini mənimsəməyə səy göstərirlər. Xüsusən, pulsuz dövlət təhsili və səhiyyə xidməti axtarıb tapmağa çalışırlar.

Hansı varh ölkə köçüb gələn mühacirlərə yaxşı mövqedən yanaşır, onlar heçab edirlər ki, gəlmələr o vaxta qədər sosial təminatdan istifadə etmək hüququna malik olmamalıdır ki, onlar seçdikləri rahat ölkələrdə heç olmasa 3-5 il müddətində yaşamış olsunlar. Maraqlıdır, görəsən varlı öl-

kələr qapılarını daha geniş açdıqları hallarda nə ola bilər? Hər şeydən əvvəl nəzərə almaq lazımdır ki, Avropadan ABŞ-a kütləvi köçmə vaxtında ölkə sürətlə inkişaf etməyə başlamışdı. Lakin bu mübahisə daha çox akademik xarakter daşısa da, hər halda müasir dünyanın varlı ölkələrindəki siyasi situasiya azad mühacirətin əksinə istiqamətlənmişdir.

XÜLASƏ

1. Dünyada gəlirlərin bölüşdürülməsi son dərəcə qeyri-bərabərdir. Müxtəlif ölkələrdə orta gəlirlərin və rifah halının digər göstəricilərinin hərtərəfli müqayisəsi daha ciddi qeyri-bərabərliyin mövcudluğunu açıb göstərir.

2. Kasıb və varlı ölkələr arasında müntəzəm müzakirələr aparılır. Bu cənub tərəfin Yeni Beynəlxalq İqtisadi Qaydanın (NIEO) həyata keçirilməsi haqqında cənub tərəfin tələblərindən irəli gəlir və Şimalla Cənub arasındakı dialoq formasında baş verir. Həmin hal ölkələrin siyasi sistemlərindən asılı olmayaraq gəlirləri yüksək və aşağı səviyyədə olan müxtəlif ölkələr arasında təmərküzləşir.

3. Cənubun iradları aşağıdakılardan ibarətdir:

- a) onların xammalı satılan bazarlara şimal nəzarət edir;
- b) onların iqtisadiyyatının sənayeləşməsi perspektivləri və bununla da onların sürətli iqtisadi artımına şimal tərəfindən himayəçiliklə mane olunur;
- c) Cənub üçün kreditləşmə olduqca bahadır;
- ç) Həqiqət müasir dövrdə Şimalla Cənub arasında mövcud olan böyük uçurumun ixtisar edilməsi üzrə şimalın təcrübə addımlar atmasını tələb edir;

4. Cənub ölkələri (LDC) xammalar ixrac etməklə iki ciddi problemlə qarşılaşır: Birinci, xammalın qiyməti bununla bazarda tələb və təklifin tərəddüdünün qısamüddətli perspektivdə qiymətlərin dəyişməsinə təsiri qeyri-sabit olur. İkinci, son 30 ildə xammalın qiyməti aşağı düşməyə meyl etmişdir.

5. Xammalın qiymətini sabitləşdirmək üçün dövlət cımah ehtiyatı sistemini təşkil edə bilər. Əgər, hər hansı bir şəraitin təsiri ilə malların qiyməti aşağı olduqda həmin mallar alınır, yüksək olduqda isə satılırlar. Belə layihə uzunmüddətli dövr üçün çox az hallarda müsbət nəticələnmişdir. Dövlət bəzən kartellər təşkil etməklə təklifi məhdudlaşdırmaq və qiyməti qaldırmaq imkanlarını da yarada bilər. Belə kartellərdən daha çox müvəffəq qazananı Neft İxrac Edən Ölkələr Təşkilatı (OPEK) olmuşdur.

6. Cənub ölkələri (LDC) özünün sənaye malları ixracını genişləndirmişdir. Son 10 il ərzində onların iqtisadi artımının xarakteristikası sənaye ölkələrinin göstəricilərindən hətta yaxşı olmuşdur. Sənaye mallarının dünya istehsalında LDC-nin payı hələ ki, 5%-dən azdır. Lakin həmin mallarla ticarətdə onların payı 10%-ə çatmışdır.

7. LDC-dan sənaye malları ixracının artımı sənaye ölkələri qarşısına ciddi problemlər çıxarmış, himayəçiliyə doğru əlavə meyl yaratmışdır. LDC-nin xüsusi fəallıq göstərdiyi sferalarda qeyri-tarif maneələri tətbiq edilir, kvotalar qurulur. Bir çoxları təsdiq edirlər ki, belə siyasət yeritmək əvəzinə sənaye ölkələri ixracı rəqabəti təşkil etməyə daha çox diqqət verməlidir.

8. 1978-1982-ci illər ərzində gəlirləri orta səviyyədə olan ölkələrdə böyük xarici borc toplanmışdır. Dünya iqtisadiyyatında qeyri-əlverişli vəziyyətin, LDC-nin iqtisadiyyatı düzgün idarə etməməsi, kommersiya bankları tərəfindən kreditləşmənin

artıqlığı gözlənilməz borc artımı ilə nəticələnmişdir. Borc böhranı borclu ölkələrlə (borcu ödəməyə imkanı olmayanlarla) kredit verən ölkələr arasında münaqişə yarada bilər.

9. Cənubun vəziyyəti yaxşılaşdırmasının müliüm mexanizmi ticarət sahəsində yeni imkanların açılması hesab edilir. İnkişaf etməkdə olan ölkələr üzrə mütəxəssislər hesab edirlər ki, kömək elə hallarda edilməlidir ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrin hökumətləri təcrübədə çox da asan olmayan ağıllı iqtisadi siyasət yeritməyə daim maraq göstərmiş olsunlar.

10. Daha geniş miqrasiya dünya gəlirlərinin daha tez bərabərləşməsinin üsullarından biri ola bilər. Belə miqrasiyanın real perspektivi isə lazımsızdır.

THE WORLD ECONOMIC

International trading,
Finance and evolution